

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Αριστέα Μανούσακα

Η Επικούρεια Φιλοσοφία και τα κείμενα των Χριστιανών
Απολογητών του 2^{ου} αιώνα μ. Χ.

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΑΘΗΝΑ 2017

Αριστέα Μανούσακα

A. M.: 952

**Η Επικούρεια Φιλοσοφία και τα κείμενα των Χριστιανών
Απολογητών του 2^{ου} αιώνα μ. Χ.**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΕΠΟΠΤΗΣ: Δημήτριος Καραδήμας

**ΕΠΙΤΡΟΠΗ: Δημήτριος Καραδήμας
Μυρτώ Γκαράνη
Αδαμαντίνη Κουμιώτου – Παπαδοπούλου**

ΑΘΗΝΑ 2017

Copyright ©, **Αριστέα Μανούσακα, 2017**

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτή την εργασία εκφράζουν τη συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Στους γονείς και στην αδελφή μου

Πρόλογος – Ευχαριστίες

Η παρούσα διπλωματική εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Αρχαία Ελληνική Φιλολογία» του Τμήματος Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Το κίνητρο που με ώθησε στην ενασχόληση με το παρακάτω θέμα ήταν το ενδιαφέρον που μου προκάλεσε η μελέτη της επικούρειας φιλοσοφίας κατά τις προπτυχιακές και μεταπτυχιακές μου σπουδές και η επιθυμία μου να εξετάσω επιστημονικά τα σωζόμενα κείμενα από το εν λόγω φιλοσοφικό σύστημα. Επίσης, οι ποικίλες ομοιότητες που διαπίστωσα ανάμεσα στη φιλοσοφία του Επίκουρου και τη χριστιανική θρησκεία, αλλά και η επικρατούσα αντίληψη ότι ο επικουρισμός έλαβε δριμύτατη κριτική και αποδοκιμάστηκε από τον χριστιανισμό με παρακίνησαν να ασχοληθώ με τη διερεύνηση του συγκεκριμένου θέματος μέσα από την εξέταση χριστιανικών κειμένων και ειδικότερα των απολογιών του 2^{ου} αιώνα μ. Χ..

Έχοντας ολοκληρώσει την εργασία μου, επιθυμώ να εκφράσω τις ευχαριστίες μου προς τους ανθρώπους που με βοήθησαν να πραγματοποιήσω τον στόχο μου. Αρχικά, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον επιβλέποντα καθηγητή μου κύριο Δημήτριο Καραδήμα για την πρόθυμη συνεργασία και τη συνεχή καθοδήγηση και ενθάρρυνση καθ' όλη τη διάρκεια εκπόνησης της συγκεκριμένης εργασίας, αλλά και για τις πολύτιμες συμβουλές που μου προσέφερε. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τις καθηγήτριες που με τίμησαν με τη συμμετοχή τους στην τριμελή επιτροπή αξιολόγησης της εργασίας μου, την κυρία Μυρτώ Γκαράνη για την ουσιαστική βοήθειά της και την υποστήριξή της και την κυρία Αδαμαντίνη Κουμιώτου – Παπαδοπούλου για την ηθική ενίσχυση και το ενδιαφέρον της. Επιπλέον, θα επιθυμούσα να ευχαριστήσω όλους τους καθηγητές μου στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα για τη συμβολή τους στην κατανόηση της μεθόδου επιστημονικής έρευνας. Τέλος, ευχαριστώ θερμά τους γονείς μου, Εμμανουήλ και Ευαγγελία, την αδελφή μου Αφροδίτη και τους φίλους μου για την αμέριστη συμπαράστασή τους.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος – Ευχαριστίες.....	3
Πίνακας Περιεχομένων	5
Εισαγωγή	7
Κεφάλαιο 1: Επικούρεια Φιλοσοφία και Χριστιανισμός.....	11
1.1 Βασικά σημεία της Επικούρειας Φιλοσοφίας	11
1.1.1 Οι επικούρειες απόψεις περί θείου.....	12
1.1.2 Η επικούρεια ανθρωπολογία.....	15
1.2 Η στάση του Χριστιανισμού απέναντι στην Επικούρεια Φιλοσοφία	19
1.2.1 Η αρνητική αντιμετώπιση της Επικούρειας Φιλοσοφίας από τον Χριστιανισμό και οι θεμελιώδεις διαφορές τους.....	19
1.2.2 Η θετική πρόσληψη της Επικούρειας Φιλοσοφίας από τον Χριστιανισμό στα πρώτα μεταχριστιανικά και στα νεότερα χρόνια	24
1.3 Οι Χριστιανοί Απολογητές του 2 ^{ου} αιώνα μ. Χ. και η σχέση τους με τη φιλοσοφία.....	29
Κεφάλαιο 2: Οι ομοιότητες Επικούρειας Φιλοσοφίας και Χριστιανισμού· σύγκριση επικούρειων και απολογητικών κειμένων.....	39
2.1 Θεολογία.....	39
2.2 Τρόπος ζωής και ανθρώπινες σχέσεις.....	51
2.3 Σχέση σώματος και ψυχής.....	64
2.4 Η σπουδαιότητα και τα κριτήρια της αλήθειας και της γνώσης.....	68
Κεφάλαιο 3: Οι αναφορές των Απολογητών στην Επικούρεια Φιλοσοφία	75
3.1 Άμεσες αναφορές.....	75
3.1.1 Κριτική στην ηθική διδασκαλία και τις θρησκευτικές απόψεις του Επίκουρου.....	75
3.1.2 Αξιοποίηση των επικούρειων θεωριών για στήριξη των χριστιανικών διδαγμάτων	83
3.1.3 Κριτική στις αντιθέσεις των φιλοσοφικών σχολών	87
3.2 Έμμεσες αναφορές.....	90
3.2.1 Η θνητότητα της ψυχής και η ηδονή.....	90
3.2.2 Η απουσία θεϊκής πρόνοιας και η θεωρία για τα άτομα και το κενό	99
3.2.3 Ο διαχωρισμός των επιθυμιών	102
3.2.4 Κριτική στις αντιφατικές απόψεις των Ελλήνων φιλοσόφων.....	103
Συμπεράσματα	107
Περίληψη	111
Abstract.....	112
Βιβλιογραφία	113

Εισαγωγή

Το φιλοσοφικό σύστημα που διαμόρφωσε ο Επίκουρος κατά την ελληνιστική εποχή δέχθηκε ευρεία διάδοση και απασχόλησε τόσο φιλοσόφους και συγγραφείς των αμέσως επόμενων χρόνων, όσο και μελετητές της σύγχρονης εποχής. Το φάσμα των αντιδράσεων απέναντι στην επικούρεια φιλοσοφία είναι ευρύ και κυμαίνεται από τον υπέρμετρο θαυμασμό μέχρι την έντονα επικριτική διάθεση. Οι κύριες κατηγορίες που απέδωσαν ήδη από την αρχαιότητα στον Επίκουρο, όσοι έκριναν αρνητικά τις θεωρίες του, ήταν εκείνες του αθεϊσμού και του ηδονισμού. Η πρώτη από αυτές απέρριψε κυρίως από το γεγονός ότι ο φιλόσοφος απέρριπτε την ύπαρξη θεϊκής πρόνοιας και η δεύτερη από τη σπουδαιότητα που είχε στο φιλοσοφικό του σύστημα ο όρος «ηδονή». Μεταξύ των αρχαίων συγγραφέων που στάθηκαν επικριτικοί απέναντι στις συγκεκριμένες απόψεις του φιλοσόφου βρίσκονται και αρκετοί από τους πρώτους Πατέρες της χριστιανικής θρησκείας.

Παρά το γεγονός ότι σε ορισμένες περιπτώσεις εκφράζεται η αντίληψη πως η επικούρεια φιλοσοφία αξιοποιήθηκε ελάχιστα, έως και καθόλου, από τους Χριστιανούς Πατέρες κυρίως λόγω των παραπάνω θέσεών της, η μελέτη των χριστιανικών κειμένων δείχνει ότι οι περισσότεροι από τους Πατέρες αναφέρονται στο συγκεκριμένο φιλοσοφικό σύστημα της ελληνιστικής περιόδου και τον εισηγητή του και, συνεπώς, ότι τα επικούρεια διδάγματα είχαν μελετηθεί από τους συγγραφείς της νέας θρησκείας.¹ Μάλιστα, παρόλο που η φιλοσοφία του Επίκουρου έλαβε συχνά αρνητική κριτική ή συνδέθηκε με αιρέσεις,² οι μελετητές του φιλοσοφικού αυτού ρεύματος έχουν εντοπίσει στα κείμενα των Χριστιανών Πατέρων αρκετά σημεία στα οποία τα επικούρεια φιλοσοφικά διδάγματα αξιοποιούνται με θετικό τρόπο.³ Επιπροσθέτως, από πολύ νωρίς στην έρευνα άρχισαν να επισημαίνονται τα κοινά σημεία της επικούρειας και της χριστιανικής σκέψης. Ιδιαίτερα αξιόλογη προς αυτή την κατεύθυνση ήταν η προσπάθεια του μελετητή της επικούρειας φιλοσοφίας De Witt, ο οποίος επεδίωξε στο έργο του, όχι μόνο να καταδείξει τις ομοιότητες ως προς τον τρόπο ζωής και τις αντιλήψεις των Επικουρείων και των Χριστιανών, αλλά και να υποστηρίξει την άσκηση επιρροής από τον επικουρισμό στον χριστιανισμό.⁴

¹ Βλ. Jones (1989) 95-96.

² Βλ. Jungkuntz (1966).

³ Βλ. Jungkuntz (1962).

⁴ Βλ. τα δύο συγγράμματα του μελετητή, *Epicurus and his Philosophy* (1954) και *St. Paul and Epicurus* (1954).

Η παρούσα μελέτη επιδιώκει να συμβάλει στην έρευνα γύρω από τον τρόπο αντιμετώπισης της επικούρειας φιλοσοφίας από τον χριστιανισμό και τη μεταξύ τους σχέση. Προς αυτή την κατεύθυνση επιλέγεται να εξεταστούν τα κείμενα των απολογητών του 2^{ου} αιώνα μ. Χ., προκειμένου να φωτιστεί η στάση της χριστιανικής θρησκείας απέναντι στο εν λόγω φιλοσοφικό σύστημα κατά τα πρώτα χρόνια της πατερικής γραμματείας. Συγκεκριμένα, ο στόχος της εργασίας είναι διπλός. Αφενός, μέσα από τη συγκριτική μελέτη των πηγών της επικούρειας φιλοσοφίας και των απολογητικών κειμένων, επιχειρείται η ανάδειξη των ομοιοτήτων ανάμεσα στη φιλοσοφία του Επίκουρου και τον χριστιανισμό, καθώς η κυρίαρχουσα αντίληψη είναι ότι μεταξύ τους υπάρχουν μόνο αγεφύρωτες διαφορές. Αφετέρου, διερευνάται αν και με ποιον τρόπο οι απολογητές αξιοποίησαν τη συγκεκριμένη φιλοσοφία στα κείμενά τους και ποια ήταν η στάση τους απέναντί της.

Η διερεύνηση του τρόπου αντιμετώπισης της επικούρειας φιλοσοφίας από τους απολογητές της πρώτης περιόδου είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς οι συγκεκριμένοι Πατέρες της χριστιανικής θρησκείας, καλούμενοι να αντιμετωπίσουν και να αποτρέψουν τους διωγμούς σε βάρος των Χριστιανών και απευθυνόμενοι κυρίως σε εθνικούς, αξιοποίησαν την ελληνική φιλοσοφία για να στηρίξουν τις θέσεις τους. Συνεπώς, στα κείμενά τους παρουσιάζει ενδιαφέρον τόσο η εξέταση των αναφορών στα επικούρεια φιλοσοφικά διδάγματα, όσο και η μελέτη της αξιοποίησής τους στο πλαίσιο της επιχειρηματολογίας υπέρ του χριστιανισμού. Στην παρούσα έρευνα επιλέγεται να εξεταστούν τα πιο αντιπροσωπευτικά απολογητικά κείμενα που σώζονται από τον 2^ο αιώνα μ. Χ.. Οι συγγραφείς των οποίων τα έργα μελετώνται είναι ο Ιουστίνος, ο Τατιανός, ο Αθηναγόρας, ο επίσκοπος Αντιοχείας Θεόφιλος και ο Ερμείας.

Στο πρώτο εισαγωγικό κεφάλαιο της ανά χείρας εργασίας αναφέρονται οι βασικές αρχές της επικούρειας φιλοσοφίας, παρουσιάζεται η αντιμετώπισή της από τον χριστιανισμό, έτσι όπως προβάλλεται μέσα από τις μελέτες των ερευνητών για το εν λόγω θέμα και γίνεται μνεία των απολογητών του 2^{ου} αιώνα μ. Χ. και της σχέσης των κειμένων τους με την ελληνική φιλοσοφία. Στο επόμενο κεφάλαιο ερευνώνται οι ομοιότητες ανάμεσα στην επικούρεια φιλοσοφία και τη χριστιανική θρησκεία, μέσα από τη μελέτη χωρίων από τις πηγές της επικούρειας διδασκαλίας και από τα απολογητικά κείμενα. Τέλος, στο τρίτο κεφάλαιο της εργασίας εξετάζονται οι αναφορές των απολογητών στην επικούρεια φιλοσοφία και διερευνάται ο τρόπος με τον οποίο την αξιοποιούν στα κείμενά τους. Σχολιάζονται τόσο οι άμεσες, όσο και οι

έμμεσες αναφορές τους, αξιολογείται η κριτική που ασκούν και αναζητούνται τα πιθανά αίτια της στάσης τους απέναντι στη φιλοσοφία του Επίκουρου.

1. Επικούρεια Φιλοσοφία και Χριστιανισμός

1.1 Βασικά σημεία της Επικούρειας Φιλοσοφίας

Η επικούρεια φιλοσοφία συνιστά ένα από τα σημαντικότερα φιλοσοφικά συστήματα της ελληνιστικής περιόδου.⁵ Ο Επίκουρος (341-270 π. Χ.), ο εισηγητής της, γεννήθηκε στη Σάμο και ήταν γιος Αθηναίου κληρούχου που είχε μεταβεί στο νησί ως άποικος. Από νεαρή ηλικία έδειξε ενδιαφέρον για τη φιλοσοφία και, αφού διαμόρφωσε τους φιλοσοφικούς του κύκλους στη Μυτιλήνη και εν συνεχεία στη Λάμψακο, όπου διέμεινε για σύντομο χρονικό διάστημα, το 306 π. Χ. μετέβη στην Αθήνα, όπου ίδρυσε τη φιλοσοφική του σχολή και έζησε εκεί ως το τέλος της ζωής του. Στην Αθήνα αγόρασε έναν κήπο και εκεί δίδασκε τους μαθητές του· για τον λόγο αυτόν η επικούρεια φιλοσοφία αποκαλείται και «φιλοσοφία του Κήπου».⁶

Αναφορικά με τις αρχαίες πηγές για την εν λόγω φιλοσοφία, πολύτιμο είναι το έργο του συγγραφέα του 3^{ου} αιώνα μ. Χ., Διογένη Λαέρτιου, «*Βίοι Φιλοσόφων*», στο 10^ο βιβλίο του οποίου παρατίθενται τα περισσότερα από τα σωζόμενα συγγράμματα του Επίκουρου: οι τρεις επιστολές του (*Επιστολή προς Ήρόδοτον*, *Επιστολή προς Πυθοκλή*⁷ και *Επιστολή προς Μενοικέα*), η συλλογή επικούρειων γνώμων *Κύρια Δόξα*, η διαθήκη του φιλοσόφου και ένα πλήθος αποσπασμάτων από άλλα χαμένα έργα του. Επίσης, σώζεται άλλη μία συλλογή με επικούρειες γνώμες με τον τίτλο *Επικούρου προσφώνησις*, ενώ αποσπάσματα από άλλα έργα του Επίκουρου έχουν ανακαλυφθεί σε παπύρους στο Ερκολάνο της Ιταλίας. Επιπλέον, σημαντικά για τη γνώση της επικούρειας φιλοσοφίας είναι τα έργα μεταγενέστερων Επικουρείων, κυρίως τα σωζόμενα αποσπάσματα από τα κείμενα του Φιλοδήμου από τα Γάδαρα (2^{ος} – 1^{ος} αιώνας π. Χ.) και η επιγραφή του Διογένη από τα Οινόανδα της Λυκίας (2^{ος} αιώνας μ. Χ.). Επιπροσθέτως, ιδιαίτερα σπουδαίο για την ανασύσταση των θεωριών της σχολής του Επίκουρου είναι το έργο *De rerum natura* του επικούρειου φιλοσόφου και ποιητή του 1^{ου} αιώνα π. Χ., Λουκρήτιου, ο οποίος μ' αυτό μετέφερε την επικούρεια διδασκαλία στα λατινικά και στη Ρώμη. Τέλος, χρήσιμα είναι και τα παραθέματα άλλων αρχαίων συγγραφέων, κυρίως του Κικέρωνα (1^{ος} αιώνας π. Χ.) και του Πλουτάρχου (1^{ος} – 2^{ος} αιώνας μ. Χ.), για την ανασυγκρότηση των αντιλήψεων του επικουρισμού, παρόλο που σε αρκετές περιπτώσεις ασκούν αρνητική κριτική.

⁵ Η στωική και η σκεπτική φιλοσοφία ήταν τα δύο άλλα σπουδαία φιλοσοφικά ρεύματα της αλεξανδρινής εποχής.

⁶ Για τον Επίκουρο, τη φιλοσοφία και τους ακολούθους του βλ. Γεωργούλης (2012) 420-441.

⁷ Για τις αμφιβολίες για τη γνησιότητα της συγκεκριμένης επιστολής βλ. Rist (1972) ix.

1.1.1 Οι επικούρειες απόψεις περί θείου

Παρά το γεγονός ότι ο Επίκουρος κατηγορήθηκε ως άθεος, αρχικά από τους φιλοσοφικούς του αντιπάλους και εν συνεχεία από ορισμένους Χριστιανούς Πατέρες, ο συγκεκριμένος χαρακτηρισμός δε φαίνεται να επιβεβαιώνεται μέσα από τη μελέτη των επικούρειων πηγών.⁸ Τόσο τα σωζόμενα συγγράμματα του ίδιου του φιλοσόφου, όσο και τα κείμενα μεταγενέστερων Επικουρείων, κυρίως το *Περὶ εὐσεβείας* του Φιλοδήμου,⁹ αλλά και μαρτυρίες άλλων αρχαίων συγγραφέων, παρουσιάζουν τις απόψεις του Επίκουρου για το θείο. Οι απόψεις αυτές, αν και διαφοροποιημένες από τις θεολογικές αντιλήψεις της εποχής του, δείχνουν ότι ο εν λόγω φιλόσοφος της ελληνιστικής περιόδου πίστευε στην ύπαρξη του θεϊκού στοιχείου.

Πρώτα απ' όλα, ο Επίκουρος σε καίρια σημεία του έργου του προβάλλει την πεποίθησή του για την ύπαρξη της θεϊκής φύσης και περιγράφει τις ιδιότητές της. Τόσο η *Ἐπιστολὴ πρὸς Μενουκέα*, όσο και οι *Κύριες Δόξες*, αλλά και η συλλογή *Ἐπικούρου προσφώνησις*, κείμενα στα οποία εκτίθεται κυρίως η ηθική διδασκαλία του Επίκουρου, αρχίζουν με αναφορά στους θεούς. Ειδικότερα, στην επιστολή που απευθύνει προς τον Μενουκέα, αφού επισημαίνει τη χρησιμότητα της φιλοσοφίας για την απόκτηση της ευδαιμονίας, ο φιλόσοφος παρουσιάζει τα στοιχεία εκείνα τα οποία ο αποδέκτης της θα πρέπει να κατανοήσει και να μελετά για να επιτύχει το «καλῶς ζῆν», δηλαδή την ευδαίμονα ζωή. Η πρώτη απαραίτητη γνώση την οποία χρειάζεται να κατέχει είναι η σχετική με τους θεούς. Οι θεοί, λοιπόν, κατά τον Επίκουρο υπάρχουν, είναι όντα άφθαρτα και μακάρια και δε θα πρέπει να τους αποδίδονται οι λανθασμένες γνώμες των πολλών σύμφωνα με τις οποίες από εκείνους προέρχονται και οι ωφέλειες και τα μεγαλύτερα προβλήματα στους ανθρώπους.¹⁰ Επίσης, όπως

⁸ Βλ. Obbink (1989), όπου γίνεται διερεύνηση των πηγών που κάνουν λόγο για την αθεΐα του Επίκουρου και των αιτιών που οδήγησαν στη διαμόρφωση της συγκεκριμένης κατηγορίας. Τελικά, στο άρθρο συμπεραίνεται ότι η απόδοση αυτής της κατηγορίας ήταν μάλλον ένα αποτέλεσμα της πολεμικής των φιλοσοφικών του αντιπάλων (σελ. 222). Για τους αρχαίους συγγραφείς οι οποίοι εκφράζουν τη συγκεκριμένη κατηγορία για τον Επίκουρο βλ., επίσης, Κεχρολόγου (2013) 216.

⁹ Ο Φιλόδημος σ' αυτό το σύγγραμμά του παρουσιάζει τις θεολογικές αντιλήψεις του Επίκουρου και παραθέτει πολλά χωρία από χαμένα έργα του προγενέστερου φιλοσόφου, κυρίως από τα *Περὶ θεῶν* και *Περὶ οσιότητος*. Οι τίτλοι των κειμένων αυτών θα μπορούσαν να αποτελέσουν έναν δείκτη για τη μέριμνα του φιλοσόφου για το εν λόγω θέμα.

¹⁰ Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Ἐπιστολὴ πρὸς Μενουκέα*) 123-124: «Ἄ δέ σοι συνεχῶς παρήγγελον, ταῦτα καὶ πρᾶττε καὶ μελέτα, στοιχεῖα τοῦ καλῶς ζῆν ταῦτ' εἶναι διαλαμβάνων. πρῶτον μὲν τὸν θεὸν ζῶν ἄφθαρτον καὶ μακάριον νομίζων, ὡς ἡ κοινὴ τοῦ θεοῦ νόησις ὑπεγράφη» ... «θεοὶ μὲν γὰρ εἰσιν. ἑναργῆς δέ ἐστιν αὐτῶν ἡ γνῶσις· οἴους δ' αὐτοὺς <οἱ> πολλοὶ νομίζουσιν, οὐκ εἰσίν· οὐ γὰρ φυλάττουσιν αὐτοὺς οἴους νοοῦσιν. ἀσεβῆς δὲ οὐχ ὁ τοὺς τῶν πολλῶν θεοὺς ἀναιρῶν, ἀλλ' ὁ τὰς τῶν πολλῶν δόξας

αναφέρει στην πρώτη από τις *Κύριες Δόξες*, η οποία ταυτίζεται με την πρώτη ρήση στη συλλογή *Ἐπικούρου προσφώνησις*, το μακάριο και άφθαρτο ον δεν έχει, ούτε δημιουργεί προβλήματα και δεν καταλαμβάνεται από οργή, ούτε μεροληπτεί.¹¹

Εκτός από τα παραπάνω χαρακτηριστικά χωρία, ο Επίκουρος επανέρχεται σε αρκετά σημεία του έργου του στο ζήτημα των θεών. Σύμφωνα με τις απόψεις του φιλοσόφου οι θεοί είναι μακάριες υπάρξεις, οι οποίες δεν επηρεάζονται από τη συμπεριφορά και τις δραστηριότητες των ανθρώπων, ούτε επεμβαίνουν στη ζωή τους. Ακόμη, από το επικούρειο σύστημα απουσιάζει η θεϊκή πρόνοια.¹² Οι άνθρωποι είναι οι ίδιοι υπεύθυνοι για τις πράξεις τους και οι επιλογές τους δεν εξαρτώνται από τους θεούς, όπως ούτε από την ειμαρμένη ή την ανάγκη.¹³ Επιπλέον, οι θεοί δεν κατέχονται από αρνητικά συναισθήματα, όπως η οργή, ούτε από τάσεις εκδικητικότητας και δεν έχουν ανάγκη από θυσίες και ευχαριστίες. Τέλος, δεν είναι αίτιοι των φυσικών φαινομένων, ούτε σχετίζονται με τις κινήσεις των αστερών.¹⁴ Αντίθετα, είναι ευτυχείς και ατάραχες οντότητες, οι οποίες, αν κατανοηθούν σωστά από τους ανθρώπους, μπορούν να αποτελέσουν πρότυπα για να φτάσουν κι εκείνοι στην αταραξία.¹⁵ Συνεπώς, οι άνθρωποι δε θα πρέπει να τους φοβούνται, ούτε να τους επιρρίπτουν ευθύνες για τα δεινά που ταλανίζουν τον κόσμο.¹⁶ Αντ' αυτού, ως προς τη στάση των ανθρώπων απέναντι στο θείο ο Επίκουρος, σύμφωνα με τη μαρτυρία

θεοῖς προσάπτων. οὐ γὰρ προλήψεις εἰσὶν, ἀλλ' ὑπολήψεις ψευδεῖς αἱ τῶν πολλῶν ὑπὲρ θεῶν ἀποφάσεις· ἔνθεν αἱ μέγιστα βλάβαι τε τοῖς κακοῖς ἐκ θεῶν ἐπάγονται καὶ ὠφέλειαι τοῖς ἀγαθοῖς.» Για το κείμενο του Διογένη Λαέρτιου χρησιμοποιείται η έκδοση του Hicks (1925).

¹¹ Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων X* (Επίκουρος, *Κύριαι Δόξαι* 1 = *Ἐπικούρου προσφώνησις* 1) 139.I: «Τὸ μακάριον καὶ ἄφθαρτον οὔτε αὐτὸ πράγματα ἔχει οὔτε ἄλλω παρέχει, ὥστε οὔτε ὄργαις οὔτε χάρισι συνέχεται· ἐν ἀσθενεῖ γὰρ πᾶν τὸ τοιοῦτον». Βλ., επίσης, Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων X* (Επίκουρος, *Ἐπιστολὴ πρὸς Ἡρόδοτον*) 77.

¹² Βλ. Λουκρήτιος *De rerum natura* V.156-199, όπου αναφέρεται ότι οι θεοί δεν αναμειγνύονται στη ζωή των ανθρώπων, ούτε έπλασαν τον κόσμο.

¹³ Για την απουσία θεϊκής πρόνοιας και ειμαρμένης σύμφωνα με τον Επίκουρο βλ. Ιππόλυτος, *Φιλοσοφούμενα A'* 22 (Usener 359). Βλ., επίσης, Ευσέβιος Καισαρείας, *Εὐαγγελικὴ προπαρασκευὴ XV.V.9* και Αέτιος 1.7.7 (Usener 361).

¹⁴ Βλ. Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων X* (Επίκουρος, *Ἐπιστολὴ πρὸς Πυθοκλῆ*) 97, 113 και 115-116, όπου τονίζεται ότι δε θα πρέπει να αποδίδεται ευθύνη στη θεϊκή φύση για τα φυσικά φαινόμενα, για τα οποία δίδονται διάφορες ερμηνείες που εκτός από τη θεϊκή παρέμβαση αποκλείουν και την αστρολογία και τη μυθολογία· βλ. Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων X* (Επίκουρος, *Ἐπιστολὴ πρὸς Ἡρόδοτον*) 81 και (Επίκουρος, *Ἐπιστολὴ πρὸς Πυθοκλῆ*) 93. Βλ., επίσης, Φιλόδημος, *Περὶ θεῶν* 9.22 (Arrighetti 193) και Λουκρήτιος *De rerum natura* V.110-125.

¹⁵ Για τη μακαριότητα των θεών και την τέλεια ευδαιμονία που απολαμβάνουν αιωνίως βλ. Φιλόδημος, *Περὶ εὐσεβείας* 122.17 και 110.4 (Usener 38 και 40 αντίστοιχα). Για την ικανότητα του ανθρώπου, αν ακολουθήσει τα φιλοσοφικά διδάγματα, να αποκτήσει την ευδαιμονία και την αταραξία και, συνεπώς, να ομοιάσει με τη θεϊκή ύπαρξη βλ. Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων X* (Επίκουρος, *Ἐπιστολὴ πρὸς Μενοικέα*) 135, *Ἐπικούρου προσφώνησις* 33, Διογένης Οἰνοανδεύς, *Ἐπιστολὴ πρὸς μητέρα* 112-113 (Arrighetti 72) και Φιλόδημος, *Περὶ εὐσεβείας* 126 (Usener 387). Βλ., επίσης, Gabaude (2009) 98.

¹⁶ Φιλόδημος, *Περὶ εὐσεβείας* 122.2 (Usener 33).

του Φιλόδημου, συμβούλευε τους μαθητές του να δείχνουν σεβασμό προς τους θεούς και προς ό,τι σχετίζεται με εκείνους, όπως είναι οι όρκοι.¹⁷ Επίσης, προέτρεπε να συμμετέχουν σε λατρευτικές εκδηλώσεις και να προσεύχονται, όχι διότι σε διαφορετική περίπτωση οι θεοί θα λυπηθούν, αλλά επειδή η στάση αυτή συνάδει με την ιδέα που έχει ο σοφός άνθρωπος για τη δύναμη και τη σπουδαιότητα της θεϊκής φύσης.¹⁸

Εκτός από τις ιδιότητες και τα γνωρίσματα των θεών και τη στάση που καλό είναι να τηρείται απέναντί τους, η επικούρεια φιλοσοφία αναφέρεται και στη σύσταση της θεϊκής φύσης και στον τρόπο με τον οποίο γίνεται αντιληπτή από τους ανθρώπους. Οι θεοί, όπως και όλα τα υπόλοιπα όντα, αποτελούνται από άτομα.¹⁹ Ωστόσο, παρά την ατομική τους σύσταση, έχουν την ικανότητα να μην υπόκεινται σε διάλυση, όπως συμβαίνει με τις υπόλοιπες υπάρξεις.²⁰ Από τους θεούς, όπως και από τους ανθρώπους και από όλα τα άλλα έμψυχα και άψυχα όντα, απορρέουν στρώσεις ατόμων, οι οποίες αποτελούν τα είδωλα, τις εικόνες δηλαδή των θεών.²¹ Με τα είδωλα έρχονται σε επαφή οι άνθρωποι και έτσι αποκτούν τη γνώση για την ύπαρξη των θεών, δηλαδή την πρόληψη της θεϊκής οντότητας.²² Τα είδωλα όμως των θεών, εξαιτίας της λεπτότατης φύσης τους, γίνονται αντιληπτά μόνο με τον νου,²³ όχι με τις αισθήσεις, και μάλιστα, κυρίως κατά τη διάρκεια του ύπνου μέσω των ονείρων. Επομένως, οι θεοί υπάρχουν, εφόσον γίνονται αντιληπτοί μέσω του νου και των ονείρων και είναι εναργής η πρόληψή τους στους ανθρώπους, δηλαδή ξεκάθαρη η γνώση για την υπόστασή τους.²⁴

¹⁷ Φιλόδημος, *Περὶ εὐσεβείας* 104 (Usener 142).

¹⁸ Φιλόδημος, *Περὶ εὐσεβείας* 128 (Usener 13).

¹⁹ Ωριγένης, *Κατὰ Κέλσου* IV.14 (Arrighetti 183). Για τα άτομα και τις ιδιότητές τους βλ. Επίκουρος, *Ἐπιστολὴ πρὸς Ἡρόδοτον* και Λουκρήτιος *De rerum natura* II.

²⁰ Φιλόδημος, *Περὶ εὐσεβείας* 113.3 (Usener 39). Βλ. Rist (1972) 85 και 149, όπου αναφέρεται ότι οι θεοί δεν καταστρέφονται παρά τις απορροές των ειδώλων.

²¹ Για τη θεωρία των ειδώλων βλ. Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Ἐπιστολὴ πρὸς Ἡρόδοτον*) 46-48, 54-55 και *Ἐπικούρου προσφώνησις* 24. Βλ., επίσης, Λουκρήτιος *De rerum natura* IV. 26-216.

²² Για την πρόληψη ως ένα από τα κριτήρια της αλήθειας βλ. Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X.33. Οι προλήψεις δημιουργούνται χάρη στα δεδομένα των αισθήσεων. Στην περίπτωση των θεών διαμορφώνονται μέσω της επαφής των θεϊκών ειδώλων με τον ανθρώπινο νου. Για μία πλήρη και κατατοπιστική παρουσίαση της θεωρίας των προλήψεων βλ. Rist (1972) 26-30.

²³ Φιλόδημος, *Περὶ εὐσεβείας* 133.7 (Usener 34) και Αέτιος 1.7.34 (Usener 355).

²⁴ Για την πρόληψη του θείου και για τον τρόπο αντίληψης της ύπαρξης του μέσω του νου βλ. Κικέρων, *De natura deorum* 1.16.43 και 1.19.49 (Usener 352).

1.1.2 Η επικούρεια ανθρωπολογία

Βασική μέριμνα της επικούρειας φιλοσοφίας είναι να απαλλάξει τον άνθρωπο από τους φόβους και τις ανικανοποίητες επιθυμίες του και να του υποδείξει τον τρόπο με τον οποίο μπορεί να αποκτήσει την αταραξία και, τελικά, την ευδαιμονία.²⁵ Η αταραξία αποτελεί τον τελικό στόχο της επικούρειας φιλοσοφίας. Πρόκειται για την κατάσταση στην οποία μπορεί να φτάσει ο άνθρωπος, όταν έχει απαλλαγεί από τις άλογες αιτίες που ταράσσουν την ψυχή του και από τους σωματικούς πόνους.²⁶ Προϋπόθεση για την επίτευξη της αταραξίας είναι η απόκτηση της ψυχικής και σωματικής ηδονής, η οποία συνεπάγεται την παντελή απουσία ψυχικού και σωματικού πόνου. Συνεπώς, οι πράξεις και οι επιλογές των ανθρώπων είναι απαραίτητο να προσβλέπουν προς την απόκτησή της.

Πρώτα απ' όλα, ο Επίκουρος επιθυμεί να εξαλείψει τους φόβους των ανθρώπων που σχετίζονται με τον θάνατο, τις μεταθανάτιες τιμωρίες, τους θεούς και τα φυσικά φαινόμενα. Για τον λόγο αυτόν χρησιμοποιεί τη φυσική προσπαθώντας να εξηγήσει τη σύσταση της ανθρώπινης και της θεϊκής ύπαρξης και τον τρόπο δημιουργίας των φυσικών φαινομένων.²⁷ Σύμφωνα με τη διδασκαλία του Επικούρου ο άνθρωπος αποτελείται από ψυχή και σώμα, τα οποία είναι στενά συνδεδεμένα μεταξύ τους και αλληλοεπηρεάζονται. Τόσο το σώμα, όσο και η ψυχή έχουν ατομική σύσταση και γι' αυτό υπόκεινται στη διάλυση.²⁸ Ο Λουκρήτιος στο τρίτο βιβλίο του έργου του *De rerum natura* επιχειρηματολογεί εκτενώς υπέρ της ατομικής σύνθεσης της ψυχής και της στενής σχέσης της με το σώμα.²⁹ Απώτερος στόχος της απόδειξης της ατομικής σύστασης της ψυχής και της σύνδεσής της με το σώμα είναι η διαβεβαίωση ότι ούτε η ψυχή, όπως ούτε και το σώμα, επιβιώνει μετά τον θάνατο,

²⁵ Ο Επίκουρος στην *Επιστολή προς Πυθοκλή*, πριν ξεκινήσει την περιγραφή των αιτιών που δημιουργούν τα φυσικά φαινόμενα, εξηγεί πως δεν υπάρχει κανένας άλλος λόγος μελέτης των φαινομένων αυτών εκτός από την απόκτηση βέβαιης γνώσης για τα συγκεκριμένα θέματα και την επίτευξη της αταραξίας: Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Επιστολή προς Πυθοκλή*) 85. Παρακάτω παρατηρεί ότι τα εμπόδια στην απόκτηση της αταραξίας είναι η κενοδοξία και η εναντίωση στις ξεκάθαρες αποδείξεις: παρ. 87 και 96. Εκτός αυτού, στην πρώτη παράγραφο της *Επιστολής προς Μενοικέα* επισημαίνει τη χρησιμότητα της φιλοσοφίας για την ευδαιμονία καθώς ο φιλοσοφικός στοχασμός υποδεικνύει όλα όσα είναι απαραίτητα για την απόκτησή της: Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Επιστολή προς Μενοικέα*) 122.

²⁶ Βλ. Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Επιστολή προς Ηρόδοτον*) 82.

²⁷ Βλ. Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Κύρια Δόξα* 11-12) 142-143. XI-XII για τη σπουδαιότητα μελέτης της φύσης.

²⁸ Για την ατομική σύνθεση της ψυχής βλ. Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Επιστολή προς Ηρόδοτον*) 63-68.

²⁹ Λουκρήτιος, *De rerum natura* III.94-416.

καθώς λόγω της ατομικής φύσης της υπόκειται και εκείνη σε διάλυση.³⁰ Συνεπώς, δεν υπάρχει δυνατότητα αίσθησης μετά τον θάνατο. Επομένως, δεν υπάρχει ούτε η πιθανότητα βίωσης των μεταθανάτιων τιμωριών που περιγράφει η μυθολογία.³¹ Αναφορικά με τον φόβο των θεών, ο Επίκουρος, όπως επισημάνθηκε και παραπάνω, ισχυρίζεται ότι οι θεοί δεν αναμειγνύονται στη ζωή των ανθρώπων, δεν επηρεάζονται από τις ανθρώπινες ενέργειες και δεν ευεργετούν, ούτε τιμωρούν. Άρα, οι άνθρωποι δύνανται να δρουν απαλλαγμένοι από τον φόβο της αντίδρασης του θείου και ακολουθώντας ελεύθερα τις προσωπικές τους επιλογές και επιθυμίες.³² Τέλος, ο φιλόσοφος επιδιώκει να παρουσιάσει τις διάφορες ερμηνείες για την πρόκληση των φυσικών φαινομένων, επιθυμώντας να απαλλάξει τους ανθρώπους από τους φόβους που προκαλεί η μυθολογία και η αστρολογία, οι οποίες δε θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη στην προσπάθεια εξήγησης των αιτιών που δημιουργούν τα φαινόμενα αυτά.³³

Ωστόσο, η ψυχική ηρεμία των ανθρώπων δεν τaráσσεται μονάχα από τους άλογους φόβους, αλλά και από τις επιθυμίες που είναι αδύνατο και ανώφελο να ικανοποιηθούν. Οι άνθρωποι συχνά επιδίδονται σε έναν διαρκή αγώνα επίτευξης υπέρμετρων επιθυμιών, ανησυχούν πολύ για το μέλλον τους, επιδιώκουν να το καθορίσουν και δεν απολαμβάνουν τα παρόντα αγαθά της ζωής τους.³⁴ Για να βοηθήσει την κρίση των ανθρώπων ως προς το συγκεκριμένο θέμα, ο Επίκουρος προχωρά στη διάκριση των επιθυμιών. Ο φιλόσοφος, λοιπόν, διδάσκει ότι από τις επιθυμίες άλλες είναι φυσικές και αναγκαίες, άλλες φυσικές και μη αναγκαίες, ενώ

³⁰ Για τις αποδείξεις της θνητότητας της ψυχής βλ. Λουκρήτιος, *De rerum natura* III.417-829.

³¹ Για τον λόγο αυτόν, ο θάνατος δε θα πρέπει να φοβίζει τους ανθρώπους διότι δεν τους αφορά ενδεικτικά χωρία της επικούρειας θέσης για το συγκεκριμένο θέμα είναι οι φράσεις «Συνέθιξε δὲ ἐν τῷ νομίζειν μηδὲν πρὸς ἡμᾶς εἶναι τὸν θάνατον» και «ὁ θάνατος οὐδὲν πρὸς ἡμᾶς» από την *Ἐπιστολή πρὸς Μενοικέα*. Για το θέμα αυτό βλ. Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Ἐπιστολή πρὸς Μενοικέα*) 124-125, Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Κύρια Δόξα* 2) 139.Π, *Ἐπικούρου προσφώνησις* 2 και Λουκρήτιος *De rerum natura* III.830-1094.

³² Για την ελευθερία επιλογής που έχει ο άνθρωπος και την ευθύνη των πράξεών του βλ. Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Ἐπιστολή πρὸς Μενοικέα*) 135.

³³ Οι αιτίες που προξενούν τα φυσικά φαινόμενα παρουσιάζονται στην *Ἐπιστολή πρὸς Πυθοκλή* και το έκτο βιβλίο του έργου του Λουκρητίου (*DRN* VI.96-1089).

³⁴ Ο Επίκουρος, και έπειτα από εκείνον και ο Λουκρήτιος, κατακρίνει τη συγκεκριμένη τακτική των ανθρώπων. Ειδικότερα, παρατηρεί ότι οι άνθρωποι, αν και έχουν γεννηθεί μονάχα μία φορά, αναβάλλουν την απόλαυση της ευτυχίας και σπαταλούν τη ζωή τους στον «μελλησμό», στο άγχος δηλαδή για το μέλλον: *Ἐπικούρου προσφώνησις* 14: «ὁ δὲ βίος μελλησμῶ παραπόλλυται καὶ εἷς ἕκαστος ἡμῶν ἀσχολούμενος ἀποθνήσκει.» για τα κείμενα του Επίκουρου, που δεν παραδίδονται από τον Διογένη Λαέρτιο, χρησιμοποιείται η δεύτερη έκδοση του Arrighetti (1973). Βλ., επίσης, Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Ἐπιστολή πρὸς Μενοικέα*) 127 και *Ἐπικούρου προσφώνησις* 35. Ο Λουκρήτιος διά στόματος της προσωποποιημένης Φύσης κατηγορεί τον άνθρωπο που, αναζητώντας πάντα αυτά τα οποία δεν έχει, δεν απολαμβάνει τα αγαθά που είναι παρόντα στη ζωή του· Λουκρήτιος *De rerum natura* III.955-962. Βλ. Görler (1997) 202-203.

άλλες δεν είναι ούτε φυσικές, ούτε αναγκαίες.³⁵ Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν εκείνες που είναι απαραίτητες για την ανθρώπινη επιβίωση, όπως οι επιθυμίες για τροφή και νερό, και για τον λόγο αυτόν είναι αναγκαίο να επιτευχθούν. Ακριβώς αυτές οι επιθυμίες είναι εύκολο να εκπληρωθούν και η προσπάθεια απόκτησής τους δε δημιουργεί προβλήματα στον άνθρωπο. Όσες ανήκουν στη δεύτερη κατηγορία, όπως για παράδειγμα οι επιθυμίες για πολυτελή γεύματα ή οι σεξουαλικές επιθυμίες, είναι φυσικές· ωστόσο, ακόμα και αν δεν επιτευχθούν, δε διαταράσσουν τη ζωή των ανθρώπων. Στην τελευταία κατηγορία ανήκουν εκείνες οι οποίες ούτε φυσικές ούτε αναγκαίες είναι, όπως ο πλούτος και η δόξα και η προσπάθεια επίτευξης των οποίων μόνο προβλήματα μπορεί να δημιουργήσει στον άνθρωπο, καθώς συνήθως είναι πολύ δύσκολη η απόκτησή τους. Επομένως, ο άνθρωπος δε θα πρέπει να αγωνιά, αν δεν μπορεί να υλοποιήσει τις επιθυμίες που ανήκουν στη δεύτερη κατηγορία και δε χρειάζεται καθόλου να ενδιαφέρεται για την εκπλήρωση επιθυμιών που εμπίπτουν στην τρίτη κατηγορία. Τα απαραίτητα για τη ζωή του ατόμου, όπως το φαγητό, το νερό, η ένδυση και η στέγαση, είναι εύκολο να αποκτηθούν και κάνουν τη ζωή ευχάριστη. Εκείνο το οποίο διαταράσσει την ψυχική ηρεμία και, συνεπώς, εμποδίζει την αταραξία είναι το άγχος που δημιουργεί η συνεχής αναζήτηση και επιδίωξη πραγμάτων, τα οποία δεν είναι αναγκαία για τη ζωή.³⁶

Στενά συνδεδεμένη με τις επιθυμίες είναι και η ηδονή, η οποία αποτελεί μία έννοια με ιδιαίτερη σπουδαιότητα για την επικούρεια φιλοσοφία.³⁷ Ο Επίκουρος στην *Επιστολή προς Μενοικέα* διδάσκει ότι οι άνθρωποι είναι καλό να επιδιώκουν την επίτευξη της ηδονής και την εξάλειψη του ψυχικού και σωματικού πόνου. Τη χαρακτηρίζει αρχή και τέλος της ευτυχισμένης ζωής και τη θεωρεί ως κριτήριο για τις επιλογές των ανθρώπων. Ωστόσο, συμβουλεύει επιλεκτικότητα απέναντι στις ηδονές, καθώς παρά το γεγονός ότι είναι αγαθές και συνάδουν με την ανθρώπινη φύση, ορισμένες από αυτές δύνανται να προξενήσουν μεγαλύτερες δυσκολίες. Αντίστοιχα, προτείνει την υπομονετική αντιμετώπιση ορισμένων πόνων, οι οποίοι έπειτα από

³⁵ Για τον διαχωρισμό των επιθυμιών βλ. Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Επιστολή προς Μενοικέα*) 127: «Ἀναλογιστέον δὲ ὡς τῶν ἐπιθυμιῶν αἱ μὲν εἰσι φυσικαί, αἱ δὲ κεναί. καὶ τῶν φυσικῶν αἱ μὲν ἀναγκαῖαι, αἱ δὲ φυσικαὶ μόνον». Βλ., επίσης, (Επίκουρος, *Κύρια Δόξα* 21, 26, 29, 30) 146.XXI, 148-149.XXVI, XXIX, XXX, *Ἐπικούρου προσφώνησις* 20, 21 και 71 και Κικέρων, *De finibus* 1.29-32 και 37-39.

³⁶ Ἀλλωστε, τα πλούτη και η δόξα δεν είναι μόνο δύσκολο να αποκτηθούν, αλλά δεν είναι και ικανά να εξαλείψουν την ταραχή από τις ψυχές των ανθρώπων, ούτε να φέρουν την ουσιαστική ευτυχία: *Ἐπικούρου προσφώνησις* 81.

³⁷ Για τη στενή σχέση ηδονής και επιθυμιών βλ. Annas (1993) 188-200.

κάποιο χρονικό διάστημα προκαλούν μεγαλύτερη ηδονή.³⁸ Μάλιστα, αντιμετωπίζοντας, ενδεχομένως, αντιδράσεις που είχαν διαμορφωθεί ήδη από την εποχή του για τη σπουδαιότητα της ηδονής στο φιλοσοφικό του σύστημα, εξηγεί ότι με τον συγκεκριμένο όρο δεν εννοεί τις ηδονές των ασώτων ή τις αισθησιακές απολαύσεις, αλλά την απαλλαγή από τους σωματικούς πόνους και την ψυχική ταραχή. Κατά την άποψη του ο βίος δε γίνεται ευχάριστος λόγω των πολυτελών γευμάτων και των ερωτικών συνευρέσεων, αλλά χάρη στον νηφάλιο λογισμό ο οποίος υποδεικνύει τις σωστές επιλογές και συμβάλλει στην εξάλειψη των δοξασιών που προκαλούν μεγάλη ταραχή στις ψυχές.³⁹

Επίσης, ο Επίκουρος προσπαθεί να απαλλάξει τους ανθρώπους από το άγχος της απόκτησης μεγαλύτερης ηδονής. Σύμφωνα με τη θεωρία του, η ηδονή που προκύπτει από την απομάκρυνση του σωματικού πόνου και της ψυχικής ταραχής δεν αυξάνεται με την προσθήκη κι άλλων ηδονών, ούτε με τον περισσότερο χρόνο, απλώς μπορεί να ποικίλει.⁴⁰ Ο Λουκρήτιος αξιοποιεί τον συγκεκριμένο συλλογισμό για να πείσει ότι οι άνθρωποι δε θα πρέπει να φοβούνται τον θάνατο, καθώς η παράταση της ζωής δε θα αυξήσει την ευτυχία.⁴¹ Αυτό σχετίζεται με τη διάκριση της ηδονής σε *καταστηματική* και *κινητική*. Η καταστηματική ηδονή είναι εκείνη που προκαλείται όταν έχει εξλειφθεί κάθε ψυχικός και σωματικός πόνος, ενώ η κινητική είναι εκείνη την οποία βιώνει ο άνθρωπος κατά τη διάρκεια απομάκρυνσης του γεγονότος που προκαλεί την όχληση. Η πρώτη θεωρείται σημαντικότερη για τους Επικουρείους, καθώς η βίωση της καταστηματικής ηδονής οδηγεί στην αταραξία.⁴² Από τα

³⁸ Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Ἐπιστολή πρὸς Μενοικέα*) 128-129. Βλ., επίσης, Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Κύρια Δόξα* 8) 141.VIII και *Ἐπικούρου προσφώνησις* 37 και 50.

³⁹ Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Ἐπιστολή πρὸς Μενοικέα*) 131-132: «Ὅταν οὖν λέγωμεν ἡδονὴν τέλος ὑπάρχειν, οὐ τὰς τῶν ἀσώτων ἡδονὰς καὶ τὰς ἐν ἀπολαύσει κειμένας λέγομεν, ὡς τινες ἀγνοοῦντες καὶ οὐχ ὁμολογοῦντες ἢ κακῶς ἐκδεχόμενοι νομίζουσιν, ἀλλὰ τὸ μῆτε ἀλγεῖν κατὰ σῶμα μῆτε ταράττεσθαι κατὰ ψυχὴν. οὐ γὰρ πότοι καὶ κῶμοι συνείροντες οὐδ' ἀπολαύσεις παίδων καὶ γυναικῶν οὐδ' ἰχθύων καὶ τῶν ἄλλων, ὅσα φέρει πολυτελής τράπεζα, τὸν ἡδὺν γεννᾷ βίον, ἀλλὰ νήφων λογισμὸς καὶ τὰς αἰτίας ἐξερευνῶν πάσης αἰρέσεως καὶ φυγῆς καὶ τὰς δόξας ἐξελαύνων ἐξ ὧν πλεῖστος τὰς ψυχὰς καταλαμβάνει θόρυβος». Βλ., επίσης, Λουκρήτιος, *De rerum natura* II.59-61.

⁴⁰ Βλ. Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Κύρια Δόξα* 18-20) 144-145.XVIII, XIX, XX και *Ἐπικούρου προσφώνησις* 22. Βλ., επίσης, Κικέρων *De finibus* 1.19.63 (Arrighetti 202) και Πλούταρχος, *Ὅτι οὐδὲ ζῆν ἔστιν ἡδέως κατ' Ἐπίκουρον* 1088c.

⁴¹ Λουκρήτιος, *De rerum natura* III.931-977.

⁴² Βλ. Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X 136, Πλούταρχος, *Ὅτι οὐδὲ ζῆν ἔστιν ἡδέως κατ' Ἐπίκουρον* 1089d. Για την καταστηματική ηδονή και τη σχέση της με την αταραξία βλ. Annas (1993) 336-338. Για την παρουσίαση των δύο ειδών ηδονής, της κινητικής και της καταστηματικής, βλ. Rist (1972) 102 και 106-108.

παραπάνω φαίνεται ότι ο Επίκουρος αναπτύσσοντας τη θεωρία του για την ηδονή επιθυμεί να βοηθήσει όλους τους ανθρώπους να κατανοήσουν τη σημασία της και να συνειδητοποιήσουν τον τρόπο με τον οποίο θα κάνουν τη ζωή τους ευτυχισμένη.

1.2: Η στάση του Χριστιανισμού απέναντι στην Επικούρεια Φιλοσοφία

1.2.1: Η αρνητική αντιμετώπιση της Επικούρειας Φιλοσοφίας από τον Χριστιανισμό και οι θεμελιώδεις διαφορές τους.

Η επικούρεια φιλοσοφία αναπτύχθηκε περίπου τρεις αιώνες πριν από τη γέννηση του Χριστού και είχε αποκτήσει ευρεία διάδοση κατά την περίοδο εμφάνισης και διαμόρφωσης της νέας θρησκείας.⁴³ Οι Χριστιανοί Πατέρες ήρθαν σε επαφή με την κλασική παιδεία και, στην προσπάθειά τους να εδραιώσουν τα διδάγματα του χριστιανισμού, είτε στράφηκαν ενάντια στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία, είτε την αξιοποίησαν για να στηρίξουν τις θέσεις τους.⁴⁴ Αντίστοιχη ήταν και η αντιμετώπιση που δέχτηκε ο επικουρισμός. Στην περίπτωση, όμως, της συγκεκριμένης φιλοσοφίας της ελληνιστικής περιόδου υπήρξε κάποια ιδιαιτερότητα.⁴⁵

Πιο συγκεκριμένα, μερικά από τα θεμελιώδη διδάγματα της επικούρειας φιλοσοφίας ήταν εντελώς αντίθετα με ορισμένες από τις βασικές αρχές της χριστιανικής θρησκείας. Ειδικότερα, η επικούρεια άποψη για την ατομική σύνθεση και τη θνητότητα της ψυχής και, συνεπώς, για την ανυπαρξία ζωής και αντίληψης μετά τον θάνατο και η πεποίθηση ότι οι θεοί, παρόλο που υπάρχουν, δεν ασχολούνται με τη ζωή των ανθρώπων βρίσκονταν σε αντίθεση με τη χριστιανική διδασκαλία για την αθανασία της ψυχής, τη μετά θάνατον κρίση και τη θεία πρόνοια.⁴⁶ Επειδή οι συγκεκριμένες αρχές για τη θεία πρόνοια και για την αθανασία της ανθρώπινης ψυχής ήταν πολύ βασικές για τη διδασκαλία και τη ζωή των Χριστιανών, οι συγγραφείς της νέας θρησκείας ήταν αδύνατο να μην αντικρούσουν τα σχετικά επικούρεια διδάγματα.⁴⁷ Για τον λόγο αυτόν ο επικουρισμός δέχθηκε σε μεγάλο βαθμό αρνητική

⁴³ Βλ. Fatic – Dentsoras (2014) 525, Clay (1989) 315-316 και De Witt (1954 a) 333-6 και 339-40.

⁴⁴ Βλ. Jaeger (1969) 12, όπου αναφέρεται ότι η αρχαία ελληνική παιδεία αξιοποιήθηκε από τους Πατέρες για τη διάδοση της χριστιανικής διδασκαλίας.

⁴⁵ Βλ. Jones (1989) 96.

⁴⁶ Ο De Witt {(1954 b) 20} παρατηρεί ότι η διδασκαλία του Επίκουρου για την έλλειψη θεικής πρόνοιας είναι εκείνη που τον έκανε να αντιμετωπιστεί ως ο εχθρός της θρησκείας.

⁴⁷ Εκτός από αυτές τις δύο θεμελιώδεις διαφορές, υπήρχαν κι άλλες αντιλήψεις μικρότερης σημασίας ή συσχετιζόμενες με τις δύο προαναφερθείσες, οι οποίες ήταν αντίθετες ανάμεσα στην επικούρεια φιλοσοφία και στη χριστιανική θρησκεία. Για παράδειγμα, ενώ ο Επίκουρος υποστήριζε ότι υπάρχουν

κριτική κυρίως από τους Πατέρες του 4^{ου} αιώνα μ. Χ. και έπειτα (Λακτάντιο, Ιερώνυμο, Αμβρόσιο, Αυγουστίνo κ. ά.).⁴⁸ Εκτός από την αποδοκιμασία, οι επικούρειες απόψεις ήταν εκείνες οι οποίες αναφέρθηκαν λιγότερο, τουλάχιστον άμεσα και ονομαστικά,⁴⁹ από τους Χριστιανούς Πατέρες σε σχέση, για παράδειγμα, με τις πλατωνικές και τις στωικές που βρίσκονταν σε σύγκλιση με τις χριστιανικές αντιλήψεις για αθανασία της ψυχής και θεία πρόνοια αντίστοιχα.

Πέρα από την αρνητική παρουσίαση των επικούρειων απόψεων και την προσπάθεια κατάρριψης των επικούρειων επιχειρημάτων, ένας άλλος τρόπος με τον οποίο οι Χριστιανοί Πατέρες εξέφρασαν την αντίθεσή τους στην επικούρεια φιλοσοφία ήταν η σύνδεσή της με τις αιρέσεις. Μέσα στη χριστιανική κοινότητα διαμορφώθηκαν αιρετικές τάσεις οι οποίες απειλούσαν την ενότητα της. Ιδιαίτερα επικίνδυνο κρίθηκε και το κίνημα του γνωστικισμού.⁵⁰ Τόσο στις αιρέσεις, όσο και στο κίνημα του γνωστικισμού αποδόθηκαν συχνά επικούρειες επιρροές. Δύο ήταν οι τρόποι με τους οποίους η επικούρεια φιλοσοφία συνδέθηκε με τις αιρέσεις: γνωρίσματα των αιρέσεων είτε παραλληλίζονταν με βασικά σημεία του επικούρειου φιλοσοφικού συστήματος, είτε αποδίδονταν σε επίδραση από τη συγκεκριμένη φιλοσοφία. Πάντως, ορισμένες φορές η κατηγορία για αιρετικές τάσεις λόγω επίδρασης από τις επικούρειες αντιλήψεις αποδόθηκε και στους Χριστιανούς Πατέρες από τους αντιπάλους τους. Συνεπώς, φαίνεται ότι ο επικουρισμός αποτέλεσε έναν χαρακτηρισμό που χρησιμοποιούσαν και οι δύο πλευρές στις θεολογικές συγκρούσεις για να κατηγορήσουν τους εκπροσώπους διαφορετικών αντιλήψεων.⁵¹ Τέλος, εκτός

πολλοί κόσμοι (βλ. Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* Χ (Επίκουρος, *Επιστολή προς Ήρόδοτον*) 45 και (Επίκουρος, *Επιστολή προς Πυθοκλή*) 89), κατά τη χριστιανική διδασκαλία ο κόσμος μας είναι μοναδικός· βλ. Αθηναγόρας, *Πρεσβεία περι Χριστιανών* 8 και Ερμείας, *Διασυρμός των ἔξω φιλοσόφων* 18. Βλ., επίσης, Wilson (2008) 4-5.

⁴⁸ Για μία λεπτομερή παρουσίαση κάποιων χαρακτηριστικών χωρίων από έργα Χριστιανών Πατέρων στα οποία αποδοκιμάζονται οι επικούρειες απόψεις και κατακρίνονται τα επικούρεια ήθη βλ. Jones (1989) 98-102 και Schmid (1961).

⁴⁹ Για ένα ενδεικτικό παράδειγμα βλ. Jones (1989) 104-105, όπου παρατηρείται ότι ένα στοιχείο το οποίο αντιμετώπιστηκε θετικά από τους Πατέρες, ο διαχωρισμός των επιθυμιών, εντάχθηκε στα κείμενά τους χωρίς να αποδίδεται στην επικούρεια σχολή. Βλ., επίσης, De Witt (1954 a) 8, όπου αναφέρεται πως η τύχη του Επίκουρου ήταν «να ονομάζεται όταν κατηγορούνταν και να παραμένει ανώνυμος όταν επιδοκιμαζόταν».

⁵⁰ Ο γνωστικισμός αποτέλεσε ένα θρησκευτικό αιρετικό κίνημα των πρώτων χρόνων της χριστιανικής θρησκείας, επηρεασμένο από διάφορες φιλοσοφικές ιδέες, το οποίο είχε σημαντικές διαφορές από τη χριστιανική διδασκαλία και πρόβαλλε κυρίως τη σημασία της γνώσης έναντι της πίστης· βλ. Μπαμπινιώτης (2008) 430 (λήμμα «γνωστικισμός») και Chadwick (1966) 7.

⁵¹ Βλ. Jungkuntz (1966) για μία λεπτομερή ανάπτυξη του θέματος, όπου διατυπώνεται και το συμπέρασμα ότι ο «επικουρισμός αξιοποιήθηκε ως μία ταμπέλα» από τους θρησκευτικούς αντιπάλους, για να επιρρίπτουν κατηγορίες ο ένας στον άλλο. Βλ., επίσης, Jones (1989) 106-109, όπου παρουσιάζονται και οι δύο διαφορετικοί τρόποι με τους οποίους η επικούρεια φιλοσοφία συνδέθηκε με τις αιρέσεις.

από τη σύνδεσή της με αιρέσεις, η επικούρεια φιλοσοφία χρησιμοποιήθηκε και για την κατηγορία αντιπάλων της χριστιανικής θρησκείας που προέρχονταν από τον παγανιστικό χώρο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αντιμετώπιση του εθνικού Κέλσου από τον Πατέρα του 3^{ου} αιώνα μ. Χ. Ωριγένη. Συγκεκριμένα, ενώ οι αντιλήψεις του Κέλσου φαίνονται να είναι πλατωνικές, ο Ωριγένης τις αναιρεί παρουσιάζοντας τον αντίπαλό του ως έναν επικούρειο φιλόσοφο.⁵² Και σε αυτή την περίπτωση, δηλαδή, η επικούρεια φιλοσοφία αξιοποιείται αρνητικά για να προσδιοριστεί ένας εχθρός του χριστιανισμού.

Εκτός από την ύπαρξη θεμελιωδών αντιθέσεων ανάμεσα στην επικούρεια φιλοσοφία και τη χριστιανική θρησκεία, ενδεχομένως θα μπορούσαν να διαπιστωθούν ακόμη κάποιοι λόγοι για τους οποίους ο επικουρισμός δέχθηκε αυτή την αρνητική αντιμετώπιση. Το συγκεκριμένο φιλοσοφικό σύστημα με τη διδασκαλία του για το ύψιστο αγαθό, την ηδονή, επεδίωκε να βοηθήσει τους ανθρώπους να απαλλαγούν από τους φόβους τους και να κατανοήσουν τη σημασία και τον τρόπο για τη μεγιστοποίηση της ευτυχίας και την ελαχιστοποίηση του ψυχικού και σωματικού πόνου. Συνεπώς, αποτελούσε ένα φιλοσοφικό ρεύμα αρκετά ελκυστικό και η διάδοσή του στον ευρύτερο ελληνορωμαϊκό κόσμο την περίοδο δράσης των πρώτων Χριστιανών Πατέρων το απεδείκνυε.⁵³ Καθώς όμως μία από τις βασικές αρχές της επικούρειας φιλοσοφίας ήταν η πιστή αποδοχή των θέσεων του δασκάλου, δηλαδή του Επίκουρου,⁵⁴ η υιοθέτηση των επικούρειων απόψεων θα συνεπαγόταν και την αποδοχή των απόψεων για θνητότητα της ψυχής και απουσία θεϊκής πρόνοιας. Αυτό, όμως, θα καθιστούσε πολύ δύσκολη την εδραίωση της χριστιανικής διδασκαλίας σε κοινό με επικούρειες απόψεις και για τον λόγο αυτόν η επικούρεια φιλοσοφία ίσως κρίθηκε καλύτερο να αποδοκιμάζεται ή και να αποσιωπάται τις περισσότερες φορές από τα χριστιανικά κείμενα.

Επιπλέον, η αρνητική στάση των Χριστιανών Πατέρων απέναντι στην επικούρεια φιλοσοφία πιθανόν να οφείλεται και στην κριτική που άσκησαν οι φιλοσοφικοί αντίπαλοι του επικουρισμού. Εκπρόσωποι του σκεπτικισμού, του

⁵²Βλ. Ramelli (2014) 13-14, όπου διερευνάται η αιτία για την οποία ο Ωριγένης παρουσιάζει τον Κέλσο ως έναν επικούρειο φιλόσοφο, ενώ θα πρέπει να γνώριζε ότι ήταν πλατωνιστής και παρατηρείται ότι πιθανόν για τον Ωριγένη ήταν ευκολότερο να κατηγορήσει έναν οπαδό του Επίκουρου, παρά έναν οπαδό του Πλάτωνα. Για τις απόψεις των μελετητών για το θέμα της φιλοσοφικής ταυτότητας του Κέλσου βλ. Jungkuntz (1966) 3.

⁵³Βλ. Jones (1989) 105-106.

⁵⁴Βλ. την κατηγορία του Σενέκα για το γεγονός ότι όλοι οι μεταγενέστεροι Επικούρειοι δε διαφοροποιήθηκαν, αλλά έμειναν πιστοί στα διδάγματα του δασκάλου τους: Σενέκας, *Epistulae* 33.4. Βλ., επίσης, Chilton (1971) xiv και Smith (1976) 282.

στωικισμού και του νεοπλατωνισμού στο πλαίσιο της δοξογραφίας και της αντιπαλότητας των φιλοσοφικών ρευμάτων άσκησαν κριτική και, ενδέχεται, να διαστρέβλωσαν τις επικούρειες φιλοσοφικές απόψεις.⁵⁵ Επίσης, ο Κικέρων και ο Πλούταρχος στα φιλοσοφικά τους έργα αναφέρθηκαν εκτενώς στην επικούρεια φιλοσοφία και κατά κύριο λόγο την αντιμετώπισαν εχθρικά. Τα κείμενά τους θα πρέπει να ήταν γνωστά στους Χριστιανούς Πατέρες και να τους επηρέασαν.⁵⁶ Μάλιστα, από κάποιους μελετητές έχει παρατηρηθεί ότι οι συγγραφείς του χριστιανισμού, πιθανώς, δεν είχαν άμεση επαφή με τα γραπτά του Επίκουρου, αλλά αντλούσαν τις γνώσεις τους για τη συγκεκριμένη φιλοσοφία από δοξογραφίες και από κείμενα άλλων συγγραφέων.⁵⁷ Αυτό θα μπορούσε ενδεχομένως να εξηγεί μία διαστρεβλωμένη αντίληψη που είχαν για την επικούρεια φιλοσοφία και, συνεπώς, την αποδοκιμασία της.

Αυτή η παραποιημένη εικόνα για το φιλοσοφικό σύστημα του Επίκουρου, την οποία μπορεί να είχαν υπόψη τους και εν συνεχεία διαιώνισαν οι πρώτοι Χριστιανοί Πατέρες, σχετίζεται με δύο κυρίως σημεία της επικούρειας φιλοσοφίας. Το πρώτο έγκειται στις θεολογικές απόψεις του ελληνιστικού φιλοσόφου. Ο Επίκουρος, όπως αναφέρθηκε στην προηγούμενη ενότητα, δηλώνει ξεκάθαρα στα κείμενά του ότι οι θεοί υπάρχουν, αρνείται όμως να τους αποδώσει τα χαρακτηριστικά που τους απέδιδε η ειδωλολατρική θρησκεία της εποχής του. Τους θεωρεί μακάριες οντότητες, οι οποίες έχουν επιτύχει το μεγαλύτερο αγαθό, την αταραξία, και δεν επεμβαίνουν στη ζωή των ανθρώπων, ούτε για να ευεργετήσουν, ούτε για να εκδικηθούν. Ο Επίκουρος με αυτές τις απόψεις του δε θέλησε να αμφισβητήσει την ύπαρξη των θεών. Ωστόσο, προσπάθησε να αναμορφώσει τις επικρατούσες κατά την εποχή του αντιλήψεις για τη

⁵⁵Βλ. Gordon (1996) 47-48, όπου διερευνάται η περίοδος κατά την οποία ξεκίνησε η αντιπαλότητα ανάμεσα στην επικούρεια, τη στωική και τη σκεπτική φιλοσοφία. Βλ., επίσης, Sedley (1976), όπου σχολιάζονται οι αναφορές του Επίκουρου σε άλλους φιλοσόφους και ο ρόλος του Τιμοκράτη, μέλους της σχολής που απομακρύνθηκε από αυτήν και στράφηκε κατά του Επίκουρου, στην αντιεπικούρεια παράδοση. Βλ., τέλος, Wilson (2008) 13-14 για ένα παράδειγμα αρνητικής παρουσίασης της επικούρειας φιλοσοφίας από τον Σενέκα.

⁵⁶Βλ. Wilson (2008) 11-13 και Panichas (1967) 129-130 για τις επιθέσεις του Κικέρωνα στην επικούρεια φιλοσοφία, Taylor (1911) 106-114 για μία εκτενή παρουσίαση της αντιμετώπισης των επικούρειων απόψεων από τον Πλούταρχο και Farrington (1967) 64-65 για την αιτία επίθεσης του Πλουτάρχου και 136 για την εχθρότητα του Κικέρωνα και την επίδρασή της. Ο Bailey {(1964) 438} παρατηρεί ότι ο Πλούταρχος, παρόλο που γνώριζε τη διδασκαλία του Επίκουρου, κατηγορησε τους Επικούρειους για άρνηση της θρησκείας. Ωστόσο, όπως επισημαίνει ο Wilson {(2008) 14-15}, η κριτική του Πλουτάρχου και του Κικέρωνα ήταν περισσότερο μετριοπαθής από την αρνητική αντιμετώπιση των Πατέρων (Αυγουστίνου, Λακτάντιου, Αρνόβιου, Αμβρόσιου και Ιερώνυμου).

⁵⁷ Βλ. Θεοδωρίδης (1966) 196. Βλ., επίσης, Jones (1989) 103-104, όπου σχολιάζεται η χρήση των κειμένων του Κικέρωνα, τα οποία παρατηρείται ότι δεν είναι η ακριβέστερη πηγή για την επικούρεια φιλοσοφία, από τον Λακτάντιο και τον Αυγουστίνου. Επιπλέον, παρουσιάζονται παραδείγματα, κυρίως από τον Κλήμεντα Αλεξανδρείας, της στρεβλούς μεταχείρισης της ηθικής διδασκαλίας του Επίκουρου.

θηρσκεία.⁵⁸ Όμως, για τους φιλοσοφικούς του αντιπάλους οι θεωρίες αυτές αποτέλεσαν πρόσφορο έδαφος για την απόδοση της κατηγορίας της αθεΐας. Οι Πατέρες της χριστιανικής θηρσκείας, της οποίας, όπως προαναφέρθηκε, ουσιώδης αρχή είναι η πίστη στη θεία πρόνοια, διέκριναν τη διαφοροποίηση των θέσεων του Επίκουρου από τα χριστιανικά διδάγματα και, ενδεχομένως, επηρεασμένοι και από τις κατηγορίες των αντίπαλων φιλοσοφικών ρευμάτων θεώρησαν τον Επίκουρο ως έναν φιλόσοφο που δεν πίστευε καθόλου στην ύπαρξη του θεϊκού στοιχείου: Κλήμης Αλεξανδρεύς, *Προτρεπτικὸς πρὸς Ἕλληνας* 5.66.5: «Ἐπικούρου μὲν γὰρ μόνου καὶ ἑκῶν ἐκλήσομαι, ὅς οὐδὲν μέλειν οἶεται τῷ Θεῷ, διὰ πάντων ἀσεβῶν».⁵⁹ Με την επικράτηση της χριστιανικής θηρσκείας και τη σταδιακή εξασθένηση της εξάπλωσης του επικουρισμού,⁶⁰ η εικόνα αυτή εδραιώθηκε και επικρατεί σε μεγάλο βαθμό ακόμα και σήμερα στην κοινή αντίληψη.

Το δεύτερο στοιχείο της επικούρειας φιλοσοφίας το οποίο πολεμήθηκε σκληρά από τα άλλα φιλοσοφικά ρεύματα αλλά και από τον χριστιανισμό ήταν οι απόψεις του Επίκουρου για το ύψιστο αγαθό, την ηδονή. Ο φιλόσοφος, όπως σχολιάστηκε στην προηγούμενη ενότητα, δίδασκε ότι το σημαντικότερο αγαθό είναι η ηδονή και ότι με αυτό ο άνθρωπος μπορεί να επιτύχει τον τελικό του στόχο, δηλαδή την αταραξία, την κατάσταση στην οποία απουσιάζει κάθε ψυχικός και σωματικός πόνος. Σε αρκετά επικούρεια κείμενα γίνεται λόγος για τη σπουδαιότητα της ηδονής και για τη σημασία που θα πρέπει να δίνουν οι άνθρωποι στην απόκτησή της. Παρ' όλα αυτά, όπως προαναφέρθηκε, σύμφωνα με την επεξήγηση του φιλοσόφου με τον όρο ηδονή δεν εννοούνται οι απολαύσεις των ασώτων, αλλά η απουσία ψυχικής και σωματικής όχλησης.⁶¹ Ταυτόχρονα, ο Επίκουρος αναφέρει ότι είναι αδύνατο κάποιος να ζει ευτυχισμένα χωρίς να ζει ενάρετα και το αντίστροφο. Θεωρεί, δηλαδή, την ηδονή στενά συνδεδεμένη με την αρετή.⁶² Συνεπώς, από την προσεκτική μελέτη των επικούρειων χωρίων, φαίνεται ότι για το συγκεκριμένο φιλοσοφικό σύστημα της

⁵⁸ Ο Επίκουρος έχει χαρακτηριστεί ως ένας από τους πρώτους αναμορφωτές της θηρσκείας· βλ. De Witt (1954 b) 19 και Panichas (1967) 67.

⁵⁹ Για τα κείμενα των Χριστιανών Πατέρων που έγραψαν στα ελληνικά χρησιμοποιείται η έκδοση της *Patrologia Graeca* (Migne 1957-1866). Βλ., επίσης, Λακτάντιος, *De ira Dei* 4.13 (Usener 366). Τέτοιες διατυπώσεις από τους Χριστιανούς Πατέρες οδήγησαν πιθανόν στην άποψη ότι η επικούρεια φιλοσοφία δε μελετήθηκε, έμεινε στο περιθώριο και δε συνέβαλε στη χριστιανική σκέψη· βλ. Goodenough (1968) 19.

⁶⁰ Βλ. Jones (1989) 94. Για τους λόγους υπερίσχυσης του χριστιανισμού έναντι του επικουρισμού βλ. Farrington (1967) 146.

⁶¹ Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Ἐπιστολή πρὸς Μενοικέα*) 131-132.

⁶² Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Ἐπιστολή πρὸς Μενοικέα*) 132, (Επίκουρος, *Κύρια Δόξα* 5) 140.V και *Ἐπικούρου προσφώνησις* 5.

ελληνιστικής περιόδου ο όρος «ηδονή» δεν είχε τη σημασία που έχει αποκτήσει σήμερα ο όρος στα νέα ελληνικά, ο οποίος κατά κύριο λόγο είναι στενά συνδεδεμένος με τις σωματικές και μόνο απολαύσεις.⁶³ Για την επικούρεια φιλοσοφία είχε μεγαλύτερη σημασία η ψυχική ευχαρίστηση από τη σωματική.⁶⁴ Εντούτοις, το νόημα του επικούρειου όρου φαίνεται ότι, σκόπιμα ή μη, δεν έγινε σωστά κατανοητό από τους φιλοσοφικούς του αντιπάλους και από τον χριστιανισμό. Η έμφαση του Επίκουρου στην ηδονή και η μαρτυρία του Αθήναιου ότι σύμφωνα με τον φιλόσοφο η ρίζα κάθε αγαθού είναι η ηδονή της κοιλιάς⁶⁵ έδωσαν τη λαβή για να κατηγορηθεί ο Επίκουρος ως ηδονιστής, ο οποίος ενδιαφερόταν μόνο για τις σαρκικές απολαύσεις, μία κατηγορία η οποία επίσης επικρατεί στην κοινή αντίληψη μέχρι σήμερα. Ο De Witt εύστοχα δεν αρνείται τον όρο ηδονιστής για τον Επίκουρο· ωστόσο τον χαρακτηρίζει αλτρουιστή ηδονιστή, επειδή στόχος του φιλοσόφου είναι να προτρέψει τους ανθρώπους να απολαύσουν μία ευτυχισμένη ζωή.⁶⁶

1.2.2: Η θετική πρόσληψη της Επικούρειας Φιλοσοφίας από τον Χριστιανισμό στα πρώτα μεταχριστιανικά και στα νεότερα χρόνια

Παρά το γεγονός ότι η κριτική που ασκήθηκε από τους Χριστιανούς Πατέρες στην επικούρεια φιλοσοφία ήταν ως επί το πλείστον αρνητική, υπήρξαν κάποιες περιπτώσεις στις οποίες τα επικούρεια διδάγματα αξιολογήθηκαν θετικά. Μάλιστα, όπως συνέβη και με τα υπόλοιπα φιλοσοφικά ρεύματα, έτσι και ο επικουρισμός αξιοποιήθηκε ορισμένες φορές από τους Πατέρες για την υποστήριξη των θέσεών τους και για την κατάρριψη φιλοσοφικών απόψεων άλλων σχολών, εφόσον η επικούρεια θέση ήταν συμβατή με τις χριστιανικές αντιλήψεις.⁶⁷ Επίσης, υπάρχουν

⁶³ Μάλιστα, φαίνεται ότι πρόκειται για έναν όρο ο οποίος δεν εισήχθη από τον Επίκουρο, αλλά προϋπήρχε ήδη από την κλασική εποχή, αξιοποιήθηκε και από άλλα φιλοσοφικά ρεύματα και ήταν αποδεκτός από τους Αθηναίους· βλ. Fatic – Dentsoras (2014) 523-524. Στο ίδιο άρθρο, επίσης, βλ. σελ 533, όπου παρουσιάζονται οι ερμηνείες που έχει λάβει στα νέα ελληνικά ο όρος «ηδονή» και παρατηρείται ότι με βάση αυτές τις ερμηνείες είναι αντίθετος με τη χριστιανική ηθική και τον χριστιανικό τρόπο ζωής.

⁶⁴ Ενδεικτικά χωρία στα οποία προβάλλεται η ανωτερότητα της ψυχικής έναντι της σωματικής ηδονής είναι τα εξής: Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X.22 και 136-137. Βλ. Fatic – Dentsoras (2014) 525, όπου αναφέρεται ως κοινή αντίληψη Επικουρείων και Στωικών η προτίμηση και η απόδοση μεγαλύτερης αξίας στις ψυχικές παρά στις σωματικές ηδονές. Επίσης, γίνεται σύνδεση με τη χριστιανική θρησκεία, καθώς παρατηρείται ότι ο ασκητισμός, που αποτελούσε την άρνηση των σωματικών ηδονών, απέβλεπε στην υψηλότερη ευχαρίστηση της ψυχής.

⁶⁵ Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* XII.546f (Usener 409). Βλ. Rist (1972) 104-105, όπου γίνεται διερεύνηση της συγκεκριμένης αναφοράς και διατυπώνεται η άποψη ότι ίσως πρόκειται για αλληλεξάρτηση σωματικής και ψυχικής ηδονής.

⁶⁶ De Witt (1954 a) 31.

⁶⁷ Βλ. Jungkuntz (1962) και Jones (1989) 96 και 110-113.

και οι περιπτώσεις στις οποίες ο επικουρισμός έχει ασκήσει επίδραση στις απόψεις των Χριστιανών Πατέρων, ακόμη και αν αυτό δε γίνεται παραδεκτό από τους ίδιους.

Πρώτα απ' όλα, οι Χριστιανοί Πατέρες αποτιμώντας θετικά και βρίσκοντας χρήσιμα για την υποστήριξη των θέσεών τους ορισμένα από τα επικούρεια διδάγματα, τα χρησιμοποιούν στα κείμενά τους. Για παράδειγμα, επικαλούνται την επικούρεια διδασκαλία για την αξιοπιστία των αισθήσεων, την οποία άλλα φιλοσοφικά ρεύματα αμφισβητούν, προκειμένου να υπερασπιστούν την αλήθεια των θαυμάτων του Χριστού.⁶⁸ Επιπλέον, καρπώνονται την αρνητική κριτική που άσκησε ο επικουρισμός στη μαγεία και τη μαντική τέχνη, για να ενισχύσουν τη χριστιανική διδασκαλία, η οποία, επίσης, απορρίπτει τις συγκεκριμένες πρακτικές.⁶⁹ Ως προς το συγκεκριμένο θέμα της από κοινού εναντίωσης Επικουρείων και Χριστιανών στη μαντική τέχνη και τη μαγεία, αξίζει να γίνει μία σύντομη μνεία σε ένα χαρακτηριστικό χωρίο από την ιστορία του Λουκιανού για τον Αλέξανδρο Αβωνοτειχίτη (2^{ος} αιώνας μ. Χ.). Ο Αλέξανδρος ήταν ένας ψευδοπροφήτης ο οποίος εκμεταλλευόταν την επιθυμία των απλών ανθρώπων να μαθαίνουν το μέλλον και με ψευδείς μαντείες κέρδιζε χρήματα. Οι μόνοι που φαίνεται να αντέδρασαν στις συγκεκριμένες ενέργειές του ήταν οι Επικούρειοι και οι Χριστιανοί, όχι οι Πλατωνικοί, οι Στωικοί ή οι Πυθαγόρειοι με τους οποίους λέγεται ότι είχε καλή σχέση.⁷⁰ Όταν θέλησε να απομακρύνει από το κοινό που τον παρακολουθούσε πιθανούς εχθρούς, που θα μπορούσαν να δημιουργήσουν πρόβλημα στις επιδιώξεις του, ο Αλέξανδρος ζήτησε την αποχώρηση των Χριστιανών και των Επικουρείων, αποκαλώντας τους μάλιστα άθεους: Λουκιανός, *Αλέξανδρος ἢ ψευδομάντις* 38: «'Εἴ τις ἄθεος ἢ Χριστιανὸς ἢ Ἐπικουρείος ἤκει κατάσκοπος τῶν ὀργίων, φευγέτω· οἱ δὲ πιστεύοντες τῷ θεῷ τελείσθωσαν τύχη τῇ ἀγαθῇ.» εἶτ' εὐθύς ἐν ἀρχῇ ἐξέλασις ἐγίνετο· καὶ ὁ μὲν ἠγείτο λέγων "Ἐξω Χριστιανούς," τὸ δὲ πλῆθος ἅπαν ἐπεφθέγγετο "Ἐξω Ἐπικουρείους"».⁷¹ Το παραπάνω χωρίο φανερώνει την ταύτιση του φιλοσοφικού συστήματος και της νέας θρησκείας στο συγκεκριμένο θέμα και, ενδεχομένως, να υπονοεί την ύπαρξη κειμένων στα οποία οι Χριστιανοί Πατέρες επικαλέστηκαν την επικούρεια αντίληψη ως προς το εν λόγω ζήτημα, για να υπερασπιστούν τη θέση τους.

⁶⁸ Βλ. Jones (1989) 110-111 και Jungkuntz (1962) 279-280.

⁶⁹ Βλ. Jungkuntz (1962) 281.

⁷⁰ Λουκιανός, *Αλέξανδρος ἢ ψευδομάντις* 17, 25, 38 και 61.

⁷¹ Harman (1925). Για την ιστορία του Αλέξανδρου βλ. Farrington (1967) 134-136, Panichas (1967) 83, Clay (1989) 330-331, Jones (1989) 111-112 και Warren (2009) 60.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι σε ορισμένες περιπτώσεις η αξιοποίηση των επικούρειων διδαγμάτων για τη στήριξη των χριστιανικών προέρχεται από Πατέρες οι οποίοι με τα κείμενά τους δίνουν την εντύπωση ότι αποδοκιμάζουν απόλυτα την επικούρεια φιλοσοφία. Για παράδειγμα, ο Ωριγένης, ο οποίος, όπως αναφέρθηκε στην προηγούμενη υποενότητα, χαρακτηρίζει τον εθνικό αντίπαλό του Κέλσο ως επικούρειο παρά τις πλατωνικές του απόψεις, όταν προσπαθεί να απορρίψει τη μαντική τέχνη, αναγνωρίζει την επικούρεια σχολή από κοινού με την περιπατητική ως πηγές επιχειρημάτων για τον συγκεκριμένο σκοπό.⁷² Επίσης, ο Λακτάντιος, ο οποίος με θέρμη καταρρίπτει τα επιχειρήματα του Λουκρητίου για τη θνητότητα της ψυχής, όταν οι απόψεις του φιλοσόφου εξυπηρετούν την υποστήριξη της επιχειρηματολογίας του, τις αξιοποιεί.⁷³ Εξίσου αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ακόμα και σε κείμενα Πατέρων στα οποία οι επικούρειες απόψεις αντιμετωπίζονται αρνητικά, ο ίδιος ο Επίκουρος κάποιες φορές δέχεται θετική κριτική. Κυρίως επαινείται η ηθική συμπεριφορά του φιλοσόφου, ο οποίος, όπως έχει αναφερθεί παραπάνω, δίδασκε έναν απλό τρόπο ζωής, χωρίς πολυτέλειες, πλουσιοπάροχα γεύματα και ερωτικές απολαύσεις και πρέσβευε ότι εκείνο που μπορεί να κάνει τη ζωή ευχάριστη είναι ο νηφάλιος στοχασμός.⁷⁴ Οι Πατέρες θαυμάζουν το γεγονός ότι ο Επίκουρος πιστός στα διδάγματά του ακολούθησε και ο ίδιος τον τρόπο ζωής που πρότεινε για τους μαθητές του.⁷⁵ Μάλιστα, στις περισσότερες περιπτώσεις οι επιδοκιμαστικές κρίσεις για την προσωπικότητα και τον βίο του Επικούρου προέρχονται από Πατέρες, όπως ο Αμβρόσιος και ο Ιερώνυμος, οι οποίοι κατέκριναν έντονα την επικούρεια φιλοσοφία και τη συνέδεσαν με αιρέσεις.⁷⁶ Αυτό θα μπορούσε να στηρίξει την άποψη ότι όσοι Χριστιανοί Πατέρες γνώριζαν καλά την επικούρεια φιλοσοφία και κατέκριναν τις αντίθετες θέσεις της από τη χριστιανική διδασκαλία, ήταν σε θέση να αναγνωρίσουν την αξία του ίδιου του Επικούρου και να σταθούν θετικοί απέναντι σε κοινά διδάγματα.

Εκτός, όμως, από την ονομαστική αναφορά των επικούρειων απόψεων για τη στήριξη των θέσεών τους, υπάρχουν χωρία στα κείμενα των Χριστιανών Πατέρων τα οποία δείχνουν πιθανή επίδραση από τα επικούρεια φιλοσοφικά διδάγματα, ακόμη κι

⁷² Βλ. Jones (1989) 112.

⁷³ Βλ. Jones (1989) 99-100 και 112.

⁷⁴ Βλ. Διογένης Λαέρτιος *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Ἐπιστολή πρὸς Μενουκία*) 131-132.

⁷⁵ Για το ήθος του φιλοσόφου βλ. Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X.10.

⁷⁶ Βλ. Jones (1989) 113.

αν η επικούρεια φιλοσοφία δεν κατονομάζεται. Για παράδειγμα, ο Τερτυλλιανός (τέλη 2^{ου} – αρχές 3^{ου} αιώνα μ. Χ.), ο Κλήμης Αλεξανδρεύς (3^{ος} αιώνας μ. Χ.) και ο Νεμέσιος (τέλη 4^{ου} – αρχές 5^{ου} αιώνα μ. Χ.) αξιοποιούν, ο καθένας με τον τρόπο που εξυπηρετεί τα νοήματα του έργου του, τη θεωρία του Επίκουρου για τον διαχωρισμό των επιθυμιών.⁷⁷ Ωστόσο, κανένας από τους τρεις Πατέρες δεν αποδίδει τη συγκεκριμένη θεωρία στην επικούρεια σχολή. Ένα άλλο αντίστοιχο παράδειγμα είναι η περίπτωση του Απόστολου Παύλου, ο οποίος, σύμφωνα με τον μελετητή της επικούρειας φιλοσοφίας De Witt, ήταν ο πρώτος Πατέρας του χριστιανισμού που δέχθηκε επίδραση από την επικούρεια φιλοσοφία, χωρίς όμως να αναφέρει τον Επίκουρο στις επιστολές του.⁷⁸ Ο De Witt παρατηρεί ότι ο Απόστολος Παύλος φαίνεται να ήταν εξοικειωμένος με την επικούρεια ορολογία και να γνώριζε τις ομοιότητες του φιλοσοφικού αυτού συστήματος με τη χριστιανική θρησκεία. Μάλιστα, πιθανώς αποφεύγει σκόπιμα τη χρήση κάποιων όρων, όπως η επιθυμία και η ηδονή, οι οποίοι λόγω της σύνδεσής τους με την επικούρεια φιλοσοφία, θα πρόβαλλαν, ενδεχομένως, τη γνώση και την επιρροή από την εν λόγω φιλοσοφική σχολή.⁷⁹

Πέρα από την πρώτη μεταχριστιανική περίοδο, όμως, ακόμη και στα μεταγενέστερα χρόνια, παρά την αποσιώπηση της επικούρειας φιλοσοφίας κατά την περίοδο του μεσαιώνα και την αυξανόμενη συσχέτιση του Επίκουρου με την αθεΐα και τον ηδονισμό, από τον 15^ο αιώνα μ. Χ. και έπειτα το επικούρειο φιλοσοφικό σύστημα άρχισε να μελετάται ξανά και να έχει υποστηρικτές και από τον χώρο του χριστιανισμού. Συγκεκριμένα, υπήρξαν Πατέρες της Εκκλησίας, όπως ο ιερέας της Καθολικής Εκκλησίας Pierre Gassendi, οι οποίοι αναγνώρισαν την αξία του Επίκουρου, ενέκριναν τα ηθικά του διδάγματα και ασχολήθηκαν με την επικούρεια φιλοσοφία. Ειδικότερα, ο Gassendi, επιστήμονας, θεολόγος και φιλόσοφος που έζησε στα τέλη του 16^{ου} και στο πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα μ. Χ., ανέλαβε την έκδοση και τη μετάφραση επικούρειων συγγραμμάτων και έγραψε κείμενα για να παρουσιάσει και να υπερασπιστεί την επικούρεια φιλοσοφία.⁸⁰ Μέσα από τα έργα του φαίνεται ότι

⁷⁷ Τερτυλλιανός, *De anima* 38.3· Κλήμης Αλεξανδρεύς, *Στρωματεῖς* 3.1· Νεμέσιος, *De natura hominis* 18.37. Βλ. Jones (1989) 104-105.

⁷⁸ De Witt (1954 b). Βλ., επίσης, Panichas (1967) 136-137 και για την επιρροή σε κείμενα της Αγίας Γραφής βλ. Hibler (1984) 76-78.

⁷⁹ Βλ. De Witt (1954 b) 18, 44-45 και 172.

⁸⁰ Pierre Gassendi (1592-1655): *De vita et moribus Epicuri* (1647) και *Animadversiones in decimum librum Diogenis Laertii, qui est de vita, moribus placitisque Epicuri* με το *Philosophiae Epicuri syntagma* ως παράρτημα (1649). Για τον Gassendi και την στάση του απέναντι στην επικούρεια

κατανόησε τις θεολογικές αντιλήψεις του φιλοσόφου. Ο Επίκουρος, όπως αναφέρθηκε στην προηγούμενη ενότητα, προέτρεπε στην απόδοση σεβασμού προς το θείο, όχι από φόβο ή από ελπίδα για κάποια βοήθεια, αλλά από αναγνώριση προς το μεγαλείο της θεϊκής φύσης. Ο Gassendi παρατηρεί ότι ο σεβασμός προς τον Θεό που πηγάζει από μία τέτοια αντίληψη είναι ανώτερος από την έκφραση λατρείας μόνο σε περιπτώσεις ανάγκης.⁸¹ Επίσης, όπως και ορισμένοι από τους πρώτους Χριστιανούς Πατέρες, έτσι και ο ίδιος, θαύμασε το ήθος του Επίκουρου και θεώρησε αξιόλογη την εναντίωσή του στη μαγεία και την ειδωλολατρική θρησκεία της εποχής του.⁸² Για τους λόγους αυτούς μελέτησε και υπερασπίστηκε τη φιλοσοφία του.

Εκείνο που προσπάθησε να πετύχει ο Gassendi ήταν να συνταιριάξει την επικούρεια φιλοσοφία με τη χριστιανική θρησκεία. Το επιχείρησε με δύο τρόπους: αφενός, συνδυάζοντας την ατομική θεωρία με τη χριστιανική διδασκαλία για θεία πρόνοια διδάσκοντας ότι και οι κινήσεις των ατόμων ελέγχονται από τον Θεό και, αφετέρου, αποσιωπώντας τα επικούρεια διδάγματα για απουσία πρόνοιας και για θνητότητα της ψυχής που ήταν αντίθετα με τη χριστιανική αντίληψη. Παράλληλα, επεδίωξε να καταρρίψει τις κατηγορίες που είχαν διαμορφωθεί σε βάρος του επικουρισμού. Το εγχείρημα του Gassendi, να παρουσιάσει τα επικούρεια φιλοσοφικά διδάγματα επιδοκιμάζοντάς τα και συνδέοντάς τα με τη χριστιανική διδασκαλία, ήταν ιδιαίτερα φιλόδοξο και ριψοκίνδυνο. Ωστόσο, είχε ένα επιτυχές αποτέλεσμα: τα κείμενά του ήταν πειστικά και άσκησαν μεγάλη επιρροή στον τρόπο αντιμετώπισης της επικούρειας φιλοσοφίας, κυρίως από τους άγγλους φιλοσόφους.⁸³ Η σπουδαιότητα του έργου του Gassendi επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι συνέβαλε στην αναβίωση και στη συστηματική μελέτη του επικουρισμού.⁸⁴ Μάλιστα, έπειτα από εκείνον και άλλοι χριστιανοί μελετητές έδειξαν ενδιαφέρον για την επικούρεια φιλοσοφία. Ένα άλλο νεότερο παράδειγμα, το οποίο προέρχεται πάλι από τον χώρο της Καθολικής Εκκλησίας, αποτελεί ο ιερωμένος A. – J. Festugiere, ο οποίος στο έργο του *Épicure et ses dieux* (1946) εκφράζει την αναγνώριση και τον θαυμασμό του για τον Επίκουρο.⁸⁵

φιλοσοφία βλ. Wilson (2008) 2-3, Hibler (1984) 79-80, Farrington (1967) 147-148 και Panichas (1967) 138.

⁸¹ Βλ. Farrington (1967) 147-148.

⁸² Βλ. Panichas (1967) 138.

⁸³ Βλ. Wilson (2008) 2-3 και Hibler (1984) 80.

⁸⁴ Βλ. Bailey (1964) 438.

⁸⁵ Βλ. Θεοδωρίδης (1954) 198-199.

Επομένως, από τα παραπάνω φαίνεται ότι δεν ήταν μόνο αρνητική η αντιμετώπιση της επικούρειας φιλοσοφίας από τη χριστιανική θρησκεία. Υπήρξε θετική αποτίμηση και από τους Πατέρες των πρώτων χρόνων, αλλά και στη νεότερη εποχή από μέλη του χώρου της Εκκλησίας. Από τις αναφορές που έγιναν παραπάνω προκύπτει ότι αξιολογήθηκε θετικά κυρίως ο ίδιος ο Επίκουρος και το ήθος του. Μάλιστα, φαίνεται ότι από τους χριστιανούς μελετητές των νεότερων χρόνων έγινε πιθανόν προσπάθεια να καταρριφθούν οι κατηγορίες που είχαν διαμορφωθεί σε βάρος του φιλοσόφου και να συνδυαστεί η επικούρεια φιλοσοφία με τα χριστιανικά διδάγματα. Σε ό,τι αφορά την πρώτη περίοδο του χριστιανισμού, εκείνοι οι συγγραφείς της νέας θρησκείας που ασχολήθηκαν περισσότερο με τη φιλοσοφία και, συνεπώς, στα κείμενά τους παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον η διερεύνηση του τρόπου αντιμετώπισης της επικούρειας φιλοσοφίας, είναι οι απολογητές.

1.3 Οι Χριστιανοί Απολογητές του 2^{ου} αιώνα μ. Χ. και η σχέση τους με τη φιλοσοφία

Ο χριστιανισμός, ως μία νέα θρησκεία, ήταν εύλογο να υποστεί την καχυποψία και την επιθετικότητα του κόσμου κατά την περίοδο εμφάνισής του και μέχρι την εδραίωσή του. Οι κατηγορίες και οι διώξεις εναντίον των Χριστιανών προέρχονταν τόσο από τον ιουδαϊκό κόσμο, εντός του οποίου διαμορφώθηκε η χριστιανική θρησκεία, όσο και από την ελληνιστική αυτοκρατορία στην οποία η συγκεκριμένη θρησκεία επεδίωξε να εξαπλωθεί.⁸⁶ Τρεις ήταν οι κύριες κατηγορίες τις οποίες δέχονταν οι Χριστιανοί.⁸⁷ Πρώτα απ' όλα, κατηγορούνταν για αθεΐα, καθώς όχι μόνο εισήγαγαν μία νέα μονοθεϊστική θρησκεία, αλλά, επιπλέον, αρνούσαν να συμμετέχουν στις τελετουργίες της ειδωλολατρικής θρησκείας και να αναγνωρίσουν τον Ρωμαίο αυτοκράτορα ως θεό.⁸⁸ Δεύτερον, στους Χριστιανούς αποδόθηκε η κατηγορία για συμμετοχή σε «θυέστια δείπνα», δηλαδή σε ανθρωποφαγίες, λόγω φράσεων οι οποίες λέγονταν κατά τη διάρκεια της Θείας Ευχαριστίας.⁸⁹ Τέλος, οι Χριστιανοί κατακρίθηκαν ως ένοχοι για «οιδιποδείες μείξεις», αμομεικτικές δηλαδή

⁸⁶ Βλ. Χρήστου (1985) 1^{ος} τόμος 9-10.

⁸⁷ Ο Αθηναγόρας τις συνοψίζει: (*Πρεσβεία περί Χριστιανῶν* 3) «Τρία ἐπιφημίζουσι ἡμῖν ἐγκλήματα· ἀθεότητα, Θυέστια δείπνα, Οἰδιποδείους μίξεις».

⁸⁸ Βλ. Χρήστου (1985) 1^{ος} τόμος 15-16.

⁸⁹ «Λάβετε, φάγετε, τοῦτό ἐστι τὸ σῶμά μου» και «Πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες, τοῦτο ἐστι τὸ αἷμά μου». Ο ὅρος «θυέστια δείπνα» προέρχεται ἀπὸ τὸ γεῦμα ποὺ παρέθεσε ὁ Ἀτρέας στὸν Θυέστη, στὸ ὁποῖο ὁ δεῦτερος ἔφαγε χωρὶς νὰ τὸ γνωρίζει τὴ σάρκα τῶν ἰδίων τῶν παιδιῶν τοῦ. Βλ. Χρήστου (1985) 1^{ος} τόμος 11-12.

σχέσεις, καθώς αποκαλούνταν μεταξύ τους «αδελφοί» και στις τελετουργίες τους αντάλλασσαν τον «ασπασμό της ειρήνης».⁹⁰ Οι συγκεκριμένες κατηγορίες, είτε προέρχονταν από άγνοια, είτε από σκόπιμη διαστρέβλωση των χριστιανικών διδαγμάτων, ήταν ιδιαίτερα σοβαρές και δυσχέραιναν το έργο διάδοσης και εδραίωσης του χριστιανισμού.

Συνεπώς, πέρα από τα αμιγώς θεολογικά κείμενα που συνέτασσαν οι Χριστιανοί Πατέρες, χρειάστηκε να συνταχθούν έργα που να παρουσιάζουν με σαφήνεια και να υπερασπίζονται τα διδάγματα της νέας θρησκείας, να αντικρούουν τις κατηγορίες και να αποτρέπουν τους διωγμούς σε βάρος των Χριστιανών. Το είδος αυτών των κειμένων αποτέλεσε την απολογητική γραμματεία.⁹¹ Ως πρώτος απολογητής αναφέρεται από τους μελετητές ο Απόστολος Παύλος, στα κείμενα του οποίου για πρώτη φορά εκφράζονται οι αντιθέσεις των Ιουδαίων και των Εθνικών προς τη νέα θρησκεία και επιχειρείται υπεράσπιση των χριστιανικών διδαγμάτων, ενώ χρησιμοποιείται και ο όρος «απολογία» σε κάποια από τα έργα του.⁹² Τα πρώτα και τα περισσότερα αμιγώς απολογητικά κείμενα συντάχθηκαν κατά τον 2^ο αιώνα μ. Χ.⁹³ Ωστόσο και κατά τους επόμενους αιώνες υπήρξαν πολύ σπουδαίοι και πολυγραφότα συγγραφείς, όπως ο Κλήμης Αλεξανδρεύς, ο Ωριγένης και ο Λακτάντιος, στο έργο των οποίων υπήρξε έντονο το απολογητικό στοιχείο.

Οι πρώτοι που συνέταξαν απολογία στις αρχές του δεύτερου αιώνα ήταν οι Αθηναίοι Κοδράτος, του οποίου το έργο δε σώζεται, και Αριστείδης, η *Απολογία* του οποίου σώζεται ολόκληρη σε συριακή μετάφραση και λίγα τμήματά της από το ελληνικό πρωτότυπο.⁹⁴ Η πρώτη σημαντική σωζόμενη απολογία είναι εκείνη του Ιουστίνου, η οποία γράφτηκε περίπου στα μέσα του αιώνα. Ο Ιουστίνος, καταγόμενος από την Παλαιστίνη, είναι ένας από τους σπουδαιότερους Χριστιανούς Πατέρες και ο ιδρυτής της πρώτης χριστιανικής θεολογικής σχολής στη Ρώμη.⁹⁵ Όπως αναφέρει ο ίδιος στο έργο του «*Διάλογος πρὸς Τρύφωνα*», πριν ασπαστεί τη χριστιανική

⁹⁰ Βλ. Τερτυλλιανός *Apologeticus* 7 για τη σύνοψη των δύο τελευταίων κατηγοριών και Χρήστου (1985) 1^{ος} τόμος 12.

⁹¹ Η απολογία δεν αποτέλεσε ένα νέο είδος κατά την εποχή εμφάνισης της χριστιανικής θρησκείας· προϋπήρχε στην ιουδαϊκή γραμματεία για την υπεράσπιση του μονοθεϊσμού έναντι του πολυθεϊσμού και της ειδωλολατρίας και αξιοποιήθηκε εν συνεχεία από τους Χριστιανούς για την υπεράσπιση της νέας θρησκείας απέναντι στους Ιουδαίους και τους Εθνικούς. Βλ. Χρήστου (1985) 1^{ος} τόμος 19.

⁹² Βλ. Μπόνης (1974) 26 και Χρήστου (1978) 524.

⁹³ Για τους απολογητές της πρώτης περιόδου βλ. Χρήστου (1978) 523-632, Malingrey (1996) 37-51, Grand (1988), Παπαδόπουλος (1977) και Τζιράκης (2003). Βλ. επίσης, την εισαγωγή του έκτου τόμου της ελληνικής έκδοσης του έργου «*Patrologia Graeca*» (*Ελληνική Πατρολογία*, Διώτης 2001).

⁹⁴ Για τον Κοδράτο και τον Αριστείδη βλ. Τζιράκης (2003) 33-36 και 49-85 αντίστοιχα.

⁹⁵ Βλ. Παπαδόπουλος (1977) 233-244.

θησκεία γνώρισε τα περισσότερα από τα ελληνικά φιλοσοφικά ρεύματα, στην προσπάθειά του να ανακαλύψει την αλήθεια. Εκείνη η φιλοσοφία που τον εντυπωσίασε περισσότερο ήταν η πλατωνική. Ωστόσο, όταν έμαθε τα διδάγματα των προφητών από έναν σεβάσμιο γέροντα που συνάντησε τυχαία, αποφάσισε να στραφεί στη νέα θρησκεία, συνειδητοποιώντας ότι μόνο εκεί θα μπορούσε να βρει απαντήσεις στα σημαντικά θεολογικά θέματα που τον απασχολούσαν.⁹⁶ Αφότου προσχώρησε στον χριστιανισμό, μετέβη στη Ρώμη, όπου ίδρυσε τη θεολογική του σχολή, έχοντας πολλούς μαθητές και ασκώντας σημαντική επίδραση. Το γεγονός ότι δε δίστασε να εναντιωθεί στους φιλοσόφους της εποχής του είχε ως αποτέλεσμα να καταγγελλεί η δράση του από τους αντιπάλους του και τελικά να συλληφθεί και να εκτελεστεί.⁹⁷ Από τα πολλά γνήσια συγγράμματα του απολογητή, διασώθηκαν μονάχα τρία: οι *Απολογίες Α΄* και *Β΄* και ο *Διάλογος προς Τρύφωνα*. Στο τελευταίο αυτό έργο, το οποίο ενέχει το αυτοβιογραφικό στοιχείο,⁹⁸ ο Ιουστίνος περιγράφει στον Ιουδαίο λόγιο συνομιλητή του τη μεταστροφή του στη χριστιανική θρησκεία και συνδέει τις προφητείες της Παλαιάς Διαθήκης με το πρόσωπο του Χριστού. Στις δύο *Απολογίες* του, οι οποίες θα πρέπει να συντάχθηκαν με πολύ μικρή χρονική διαφορά μεταξύ τους, ο απολογητής απευθύνεται στον Ρωμαίο αυτοκράτορα Αντωνίνο τον Ευσεβή, στους θετούς του γιους, στη Σύγκλητο και στον ρωμαϊκό λαό και ζητά την παύση των διωγμών και τη δίκαιη κρίση των Χριστιανών, παρουσιάζοντας τη ζωή τους και προβάλλοντας την ανωτερότητα του χριστιανισμού έναντι της ειδωλατρίας.

Ο Ιουστίνος είναι ο μόνος από τους απολογητές της πρώτης περιόδου, ο οποίος συνδυάζει πολύ αρμονικά στο έργο του την παρουσίαση της χριστιανικής θρησκείας και τη χρήση της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας. Από τη μία πλευρά, κάνει συχνές αναφορές στον Χριστό, παρουσιάζει τη χριστιανική διδασκαλία και τις συνήθειες και τη ζωή των Χριστιανών και παραθέτει χωρία της Αγίας Γραφής, για να στηρίξει και να διασαφηνίσει τις θέσεις του. Από την άλλη πλευρά, όμως, αναφέρεται συχνά και στα ελληνικά φιλοσοφικά συστήματα είτε για να αξιοποιήσει τις θεωρίες τους και να υποστηρίξει τα χριστιανικά διδάγματα, είτε για να τα κατηγορήσει κυρίως για τις αντικρουόμενες μεταξύ τους απόψεις και να προβάλει την ανωτερότητα του

⁹⁶ Ιουστίνος, *Διάλογος προς Τρύφωνα* 1-8.

⁹⁷ Ο ίδιος ο Ιουστίνος στο έργο του εκφράζει την πεποίθησή του ότι τον επιβουλεύεται ο κυνικός φιλόσοφος Κρήσκης· βλ. *Απολογία Β΄* 3. Η μνήμη του Ιουστίνου τιμάται από τη χριστιανική Εκκλησία· από την Ορθόδοξη την 1^η Ιουνίου και από την Καθολική την 14^η Απριλίου.

⁹⁸ Ο *Διάλογος προς Τρύφωνα* αποτελεί το πρώτο αυτοβιογραφικό έργο της ελληνικής χριστιανικής γραμματείας με εξαίρεση κάποια τμήματα των επιστολών του Παύλου· βλ. Malingrey (1996) 39.

χριστιανισμού έναντι της φιλοσοφίας. Ο απολογητής επιδιώκει πιθανόν μέσω των ποικίλων συσχετισμών που δημιουργεί με την ελληνική φιλοσοφία να καταστήσει το έργο του περισσότερο προσιτό στους αποδέκτες του, δηλαδή τον Ρωμαίο αυτοκράτορα, τη Σύγκλητο και τον ρωμαϊκό λαό.

Δύο άλλοι σημαντικοί απολογητές του 2^{ου} αιώνα είναι ο Τατιανός και ο Αθηναγόρας, κοινό γνώρισμα των οποίων φαίνεται να είναι η ρητορική τους δεινότητα.⁹⁹ Ο Τατιανός καταγόταν από την Ασσυρία και, όπως ο Ιουστίνος, έτσι και ο ίδιος ήρθε σε επαφή με τα στοιχεία του ειδωλολατρικού κόσμου πριν προσχωρήσει στη χριστιανική θρησκεία.¹⁰⁰ Ταξίδεψε στην Αθήνα και τελικά μετέβη και ο ίδιος στη Ρώμη, όπου μαθήτευσε κοντά στον Ιουστίνο.¹⁰¹ Μετά το μαρτύριο του δασκάλου του, όμως, αποχώρησε από εκεί και επέστρεψε στην πατρίδα του. Το μόνο σωζόμενο στα ελληνικά έργο του είναι ο *Λόγος προς Έλληνας*, στο οποίο επιτίθεται με δριμύτητα ενάντια στον ελληνορωμαϊκό κόσμο, ειρωνεύεται τα επιτεύγματα των Ελλήνων και προβάλλει την παλαιότητα των προφητών έναντι των φιλοσόφων.¹⁰² Ο Αθηναγόρας, Αθηναίος πιθανόν στην καταγωγή, ασχολήθηκε κι αυτός με την ελληνική φιλοσοφία πριν προσχωρήσει στον χριστιανισμό. Η ευρεία μόρφωσή του και το λογοτεχνικό του ταλέντο προβάλλονται μέσα από το έργο του. Ο απολογητής φαίνεται ότι είχε μελετήσει τα φιλοσοφικά, ιστορικά και ποιητικά κείμενα των Ελλήνων. Τα δύο σωζόμενα έργα του είναι η *Πρεσβεία περί Χριστιανών*, στην οποία προσπαθεί να αντικρούσει τις τρεις βασικές κατηγορίες που, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, επέρριπταν στους Χριστιανούς, και ο λόγος *Περί αναστάσεως νεκρών*, στον οποίο αποπειράται να πείσει για τη δυνατότητα ανάστασης των νεκρών και για την αλήθεια της χριστιανικής διδασκαλίας περί τελικής κρίσεως.¹⁰³ Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι κανένας εκ των δύο αυτών απολογητών δεν τιμήθηκε από τη χριστιανική Εκκλησία. Αυτό πιθανόν να οφείλεται σε δύο παράγοντες. Αφενός, στο γεγονός ότι και οι δύο τήρησαν ακραία στάση απέναντι στην ελληνική φιλοσοφία· ο Αθηναγόρας την αξιοποίησε σε μεγάλο βαθμό και με πολύ θετικό τρόπο, ενώ αντίθετα ο Τατιανός

⁹⁹ Και οι δύο απολογητές φαίνεται να γνώριζαν τα διδάγματα της ρητορικής τέχνης και να τα αξιοποίησαν στην επιχειρηματολογία τους. Για τα γνωρίσματα ρητορικού λόγου που υπάρχουν στο έργο του Τατιανού βλ. Karadimas (2003). Για την κατάρτιση του Αθηναγόρα στη ρητορική τέχνη βλ. Χρήστου (1985) 2^{ος} τόμος 109.

¹⁰⁰ Βλ. Τατιανός, *Λόγος προς Έλληνας* 29 και 42.

¹⁰¹ Βλ. Τατιανός, *Λόγος προς Έλληνας* 35.

¹⁰² Από τον Τατιανό σώζεται ένα ακόμη έργο σε αραβικά χειρόγραφα, το *Διατεσσάρων Εὐαγγέλιον*, το οποίο είναι πιθανό να το συνέταξε αρχικά στα ελληνικά και εν συνεχεία να το μετέφερε ο ίδιος στα συριακά, από όπου σώζεται και η μετάφραση στα αραβικά. Για τον Τατιανό βλ. Χρήστου (1985) 2^{ος} τόμος 7-24 και Παπαδόπουλος (1977) 286-290.

¹⁰³ Για τον Αθηναγόρα βλ. Χρήστου (1985) 2^{ος} τόμος 107-119 και Παπαδόπουλος (1977) 271-278.

στάθηκε υπερβολικά επιθετικός απέναντί της και άσκησε έντονη και εκτεταμένη κριτική. Αφετέρου, είχαν λιγότερες αναφορές σε ζητήματα θρησκείας μέσα στο έργο τους, σε σύγκριση, για παράδειγμα, με τον Ιουστίνο. Μάλιστα, από τα κείμενα και των δύο απουσιάζει το όνομα «Χριστός».¹⁰⁴

Στα απολογητικά έργα κατατάσσονται και τα σωζόμενα συγγράμματα του επισκόπου Αντιοχείας του δεύτερου μισού του 2^{ου} αιώνα μ. Χ., Θεόφιλου. Ο Θεόφιλος προερχόταν από τη Συρία, ωστόσο η καταγωγή του θα πρέπει να ήταν ελληνική. Όπως και οι προαναφερθέντες απολογητές, έτσι κι εκείνος είχε έρθει σε επαφή με την κλασική γραμματεία, πριν μελετήσει τις Γραφές και ασπαστεί τη χριστιανική θρησκεία. Από τον συγκεκριμένο απολογητή σώζονται μονάχα τρία συγγράμματα υπό τον τίτλο «*Πρὸς Αυτόλυκον*». Ο Αυτόλυκος, για τον οποίο υπάρχουν αμφιβολίες από τους μελετητές για το αν επρόκειτο για πραγματικό ή πλαστό πρόσωπο, ήταν ένας φίλος του Θεόφιλου, εθνικός, ο οποίος δυσαρεστήθηκε με την προσχώρηση του Θεόφιλου στη νέα θρησκεία. Ο συγγραφέας, λοιπόν, συντάσσει αυτά τα συγγράμματα προκειμένου να αιτιολογήσει την επιλογή του και να προτρέψει τον αποδέκτη τους να δεχθεί με θετικό τρόπο τη χριστιανική διδασκαλία. Στον πρώτο από τους τρεις λόγους επικεντρώνεται κυρίως στην παρουσίαση των χριστιανικών διδαγμάτων και στους δύο επόμενους ασκεί κριτική στην ειδωλολατρική θρησκεία και προβάλλει την κατωτερότητα της ελληνικής γραμματείας και φιλοσοφίας έναντι των κειμένων της Παλαιάς Διαθήκης, των οποίων την ανωτερότητα υπερασπίζεται.¹⁰⁵

Στους απολογητές της πρώτης περιόδου εντάσσεται και ο Ερμείας από τον οποίο σώζεται ένα μονάχα σύγγραμμα με τον τίτλο «*Διασυρμὸς τῶν ἔξω φιλοσόφων*», γραμμένο κατά πάσα πιθανότητα στο τέλος του 2^{ου} αιώνα μ. Χ.. Ο συγγραφέας σε αυτό το σύντομο κείμενο στρέφεται κατά της ελληνικής φιλοσοφίας. Συγκεκριμένα, παρουσιάζει με ειρωνεία τις απόψεις των Ελλήνων φιλοσόφων για την ψυχή και τη δημιουργία του κόσμου τονίζοντας ιδιαίτερα τις αντιφάσεις που υπάρχουν μεταξύ τους, με σκοπό, τελικά, να δείξει τη ματαιολογία και την αναξιοπιστία τους. Επειδή ο συγγραφέας στο έργο δεν απολογείται τόσο υπέρ των χριστιανικών διδαγμάτων, όσο εκφράζει την περιφρόνηση και τον σαρκασμό του για την ελληνική φιλοσοφία, κάποιοι μελετητές αμφισβητούν την ένταξη του κειμένου στα απολογητικά έργα.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Βλ. Παπαδόπουλος (1977) 274-275 και Τζιράκης (2003) 88-89 και 221-222.

¹⁰⁵ Για τον Θεόφιλο βλ. Χρήστου (1985) 2^{ος} τόμος 305-320 και Παπαδόπουλος (1977) 280-284.

¹⁰⁶ Βλ. Παπαδόπουλος (1977) 253-254.

Άλλοι σπουδαίοι απολογητές της πρώτης περιόδου ήταν ο Αρίστων Πελλαίος, η απολογία του οποίου έχει χαθεί, και ο Τερτυλλιανός, ο οποίος ήταν ο πρώτος αξιόλογος Χριστιανός Πατέρας που έγραψε στα λατινικά και το συγγραφικό έργο του προέρχεται κυρίως από τις αρχές του τρίτου αιώνα.¹⁰⁷ Τέλος, μεταξύ των απολογητικών κειμένων κατατάσσεται και η *Επιστολή προς Διόγνητον*, ο άγνωστος συγγραφέας της οποίας απευθυνόμενος στον Διόγνητο ασκεί κριτική στους Ιουδαίους και στους Εθνικούς, παρουσιάζει τα χριστιανικά διδάγματα και καλεί και τον αποδέκτη της να πιστέψει σε αυτά, ομοιάζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο προς το έργο του Θεόφιλου.¹⁰⁸

Όπως φαίνεται από την παραπάνω συνοπτική παρουσίαση των συγγραφέων των απολογιών της πρώτης περιόδου, οι περισσότεροι Χριστιανοί απολογητές ήταν άνθρωποι μορφωμένοι, οι οποίοι είχαν έρθει σε επαφή με τα κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας είτε άμεσα, είτε από έμμεσες πηγές. Συνεπώς, είχαν γνωρίσει τα διδάγματα της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας και της ρητορικής τέχνης και πιθανώς είχαν δεχθεί επιδράσεις από αυτά.¹⁰⁹ Ειδικότερα, αναφορικά με τη φιλοσοφία, μέσα από τη μελέτη των απολογητικών κειμένων διαπιστώνεται ότι οι αναφορές στους Έλληνες φιλοσόφους και τα διδάγματά τους είναι πολλές. Τα φιλοσοφικά συστήματα που φαίνεται να τους επηρέασαν περισσότερο ήταν εκείνα του Πλάτωνα και της Στοάς.¹¹⁰ Εντούτοις, συχνά στα κείμενά τους υπάρχουν άμεσες ή έμμεσες αναφορές και στις υπόλοιπες φιλοσοφικές σχολές. Ο τρόπος, όμως με τον οποίο αξιοποιείται η ελληνική φιλοσοφία είναι διττός και σχετίζεται με τη γενικότερη διάκριση των απολογιών σε δύο κατηγορίες, σε εκείνες οι οποίες αμύνονται υπέρ της χριστιανικής θρησκείας και σε εκείνες οι οποίες κατά κύριο λόγο επιτίθενται στις αντιλήψεις της εθνικής θρησκείας και φιλοσοφίας.¹¹¹

Συγκεκριμένα, σε ό,τι αφορά τη φιλοσοφία, από τη μία πλευρά βρίσκονται τα απολογητικά κείμενα στα οποία τα φιλοσοφικά διδάγματα αξιοποιούνται με διαλλακτικό τρόπο. Στις περιπτώσεις αυτές γίνεται προσπάθεια χρησιμοποίησης των

¹⁰⁷ Για τον Αρίστων Πελλαίο και τον Τερτυλλιανό βλ. Παπαδόπουλος (1977) 195-197 και 256-370 αντίστοιχα.

¹⁰⁸ Βλ. Malingrey (1996) 46.

¹⁰⁹ Βλ. Μπόνης (1974) 26 και Χρήστου (1978) 524.

¹¹⁰ Ενδεικτικά βλ. Chadwick (1966) 11, όπου παρατηρείται ότι κατά τον Ιουστίνο οι Πλατωνιστές είναι οι φιλόσοφοι που βρίσκονται πιο κοντά στον χριστιανισμό, Karadimas (2003) 28-30, όπου αναφέρεται η συμπάθεια του Τατιανού για τη στωική φιλοσοφία και Barnard (1972) 50, για την επισήμανση ότι ο Αθηναγόρας διαπίστωσε πως τα επιχειρήματα της Ακαδημίας και της Στοάς μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για την εξυπηρέτηση της χριστιανικής αλήθειας.

¹¹¹ Βλ. Χρήστου (1978) 524-525.

φιλοσοφικών απόψεων για την υπεράσπιση της χριστιανικής διδασκαλίας.¹¹² Η κριτική που ασκείται είναι μετριοπαθής ή γίνεται στο πλαίσιο της απόπειρας ανάδειξης της ανωτερότητας και παλαιότητας των χριστιανικών διδαγμάτων έναντι της εθνικής θρησκείας και της ελληνικής φιλοσοφίας.¹¹³ Από τα κείμενα που εξετάζονται στην παρούσα μελέτη προς αυτή την κατηγορία κλίνουν τα κείμενα του Ιουστίνου, του Αθηναγόρα και του Θεόφιλου. Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν εκείνα τα απολογητικά έργα στα οποία οι συγγραφείς τους δεν απολογούνται τόσο για τη χριστιανική διδασκαλία, αλλά περισσότερο επιτίθενται με ευθύτητα και δριμύτητα στους μύθους των Ελλήνων και των Ρωμαίων για τους θεούς του ειδωλολατρικού πανθέου και στις απόψεις των φιλοσόφων. Αντιμετωπίζουν τη φιλοσοφία με αρνητικό τρόπο και σαρκασμό και δεν παραδέχονται την ύπαρξη κοινών θέσεων ανάμεσα στη φιλοσοφία και στον χριστιανισμό. Σε αυτή την κατηγορία, από τα κείμενα που μελετώνται στην ανά χειράς εργασία, θα μπορούσαν να ενταχθούν τα έργα του Τατιανού και του Ερμεία. Ωστόσο, παρά τον παραπάνω διαχωρισμό, ενδέχεται αρκετές φορές μέσα στο ίδιο απολογητικό κείμενο να συνδυάζονται και τα δύο είδη απολογίας.

Ένα στοιχείο το οποίο συχνά οι απολογητές σχολιάζουν και αξιοποιούν στα έργα τους είναι οι αντιφάσεις των φιλοσόφων, όπως και των ποιητών, ως προς θεμελιώδη ζητήματα μεταξύ των οποίων βρίσκονται και οι θεολογικές τους απόψεις. Σε πολλές περιπτώσεις παραθέτουν τις αντιλήψεις φιλοσόφων για ένα θέμα και υπογραμμίζουν τις αντιθέσεις που υπάρχουν ανάμεσά τους. Πρόκειται για ένα επιχείρημα το οποίο χρησιμοποιούν με διπλή σκοπιμότητα. Από τη μία πλευρά, επιθυμούν να δείξουν ότι όπως οι φιλόσοφοι, οι οποίοι έχουν διατυπώσει διαφορετικά μεταξύ τους διδάγματα, έχουν γίνει αποδεκτοί και οι υποστηρικτές των διάφορων φιλοσοφικών ρευμάτων δε διώκονται, το ίδιο και οι Χριστιανοί, οι οποίοι διαφοροποιούνται από τις φιλοσοφικές αντιλήψεις και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των εθνικών, θα πρέπει να γίνονται αποδεκτοί και να μην υφίστανται διώξεις. Από την άλλη πλευρά, ορισμένοι απολογητές επικαλούνται τις διαφοροποιήσεις των φιλοσοφικών ρευμάτων για να δείξουν ότι τα φιλοσοφικά διδάγματα είναι

¹¹² Βλ. για παράδειγμα Ιουστίνος, *Απολογία Α'* 5.3-4, 8.4-5, 18 και *Απολογία Β'* 10. Βλ., επίσης, Αθηναγόρας *Πρεσβεία περί Χριστιανῶν* 6.

¹¹³ Για την προσπάθεια απόδειξης της ανωτερότητας και της παλαιότητας των χριστιανικών διδαγμάτων έναντι των φιλοσοφικών βλ. Ιουστίνος, *Απολογία Α'* 20, 44.7-9, 59, Τατιανός, *Λόγος πρὸς Ἕλληνας* 36-41, Θεόφιλος, *Πρὸς Αὐτόλοκον Β'* 9-11, 30 και *Πρὸς Αὐτόλοκον Γ'* 16-29.

ματαιολογίες, προκαλούν σύγχυση και ότι, τελικά, είναι κατώτερα από τα χριστιανικά.¹¹⁴

Βέβαια, οι απολογητές δεν αξιοποιούν τα διδάγματα της φιλοσοφίας μόνο για να στηρίζουν τις θέσεις τους ή να τα καταρρίψουν. Υπάρχει ένας ακόμη σημαντικός λόγος, για τον οποίο αναφέρονται συχνά στη φιλοσοφία και γενικά στην αρχαία ελληνική γραμματεία, που σχετίζεται με τον σκοπό των συγγραμμάτων τους και τους αποδέκτες τους. Λόγω της ιδιαίτερης αποστολής του έργου τους, που στόχο είχε κυρίως την ενημέρωση όσων δεν είχαν ενταχθεί στους κόλπους του χριστιανισμού για τα βασικά σημεία της χριστιανικής διδασκαλίας και την παύση της καχυποψίας και της επιθετικότητας με την οποία αντιμετώπιζονταν οι υποστηρικτές της νέας θρησκείας, οι απολογητές δεν ασχολούνται κατ' αποκλειστικότητα με το θεολογικό στοιχείο. Αντ' αυτού, εφόσον οι αποδέκτες των έργων τους είναι συνήθως οι εθνικοί και, πιο συγκεκριμένα, ο Ρωμαίος αυτοκράτορας και οι διανοούμενοι της αυτοκρατορίας, κάνουν πολύ συχνά αναφορές στην αρχαία ελληνική γραμματεία και κυρίως στη φιλοσοφία. Προσπαθούν, δηλαδή, να κερδίσουν την εύνοια των αποδεκτών τους χρησιμοποιώντας θέματα που είναι οικεία και σε εκείνους.¹¹⁵ Αυτό φαίνεται και από το γεγονός ότι προσφωνώντας τους αυτοκράτορες στους οποίους απευθύνονται τους αποκαλούν φιλοσόφους και τονίζουν τη φιλοσοφική τους παιδεία.¹¹⁶ Μάλιστα, για τον συγκεκριμένο λόγο, για την αξιοποίηση δηλαδή της ελληνικής γραμματείας και κυρίως της φιλοσοφίας, οι απολογητές κατηγορήθηκαν ορισμένες φορές για νόθευση της χριστιανικής διδασκαλίας με ελληνικά στοιχεία στα έργα τους.

Ταυτόχρονα, τα έργα των απολογητών έγιναν γνωστά στους σύγχρονούς τους εκπροσώπους των φιλοσοφικών ρευμάτων και, καθώς περιείχαν πολλές αναφορές στις ελληνικές φιλοσοφικές σχολές και στα διδάγματά τους, δέχθηκαν και οι ίδιοι οι απολογητές την άσκηση κριτικής από τους φιλοσόφους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο εθνικός Κέλσος (δεύτερο μισό 2^{ου} αιώνα μ. Χ.), ο οποίος με το έργο του «*Ἀληθῆς Λόγος*» στράφηκε κατά του χριστιανισμού υποστηρίζοντας ότι η νέα θρησκεία είχε επηρεαστεί από την ελληνική φιλοσοφία. Ο Κέλσος, δηλαδή,

¹¹⁴ Βλ. Τατιανός, *Λόγος πρὸς Ἑλληνας* 3 και 25, Αθηναγόρας, *Πρεσβεία περὶ Χριστιανῶν* 1, 6-7 και Ερμείας, *Διασυρμὸς τῶν ἔξω φιλοσόφων*.

¹¹⁵ Βλ. Jaeger (1969) 27, όπου αναφέρεται ότι οι απολογητές έπρεπε να βρουν ένα κοινό έδαφος με τους ανθρώπους στους οποίους απευθύνονταν, εάν ήθελαν να γίνουν κατανοητοί. Βλ., επίσης, Μαράς (2003) 32.

¹¹⁶ Βλ. Ιουστίνος, *Ἀπολογία Α'* 1 και Αθηναγόρας, *Πρεσβεία περὶ Χριστιανῶν* 1-2.

προσπαθεί να αποδείξει την παλαιότητα της ελληνικής φιλοσοφίας έναντι της χριστιανικής θρησκείας, ένα επιχείρημα το οποίο συχνά οι απολογητές το αντέστρεψαν, για να υποστηρίξουν την παλαιότητα των προφητών έναντι των φιλοσόφων.¹¹⁷ Στον συγκεκριμένο φιλόσοφο, όπως έχει αναφερθεί παραπάνω, απάντησε ο Ωριγένης με το εκτενές έργο του, *Κατὰ Κέλσου*.¹¹⁸ Το γεγονός ότι και οι φιλόσοφοι στράφηκαν κατά του χριστιανισμού δείχνει τη γνώση που είχαν αποκτήσει και οι ίδιοι για τα διδάγματα της νέας θρησκείας. Εφόσον η θεολογία κατείχε πολύ σημαντική θέση στα κείμενα των φιλοσόφων και από τη στιγμή που και οι απολογητές αξιοποιούσαν τη φιλοσοφία στα συγγράμματά τους, είναι εύλογο και οι φιλόσοφοι να ασχολήθηκαν με την αντιμετώπιση των επιχειρημάτων των απολογητών. Όλη αυτή η διαδικασία με την αμοιβαία απόρριψη των αντιλήψεων του αντιπάλου θα πρέπει να είχε ως αποτέλεσμα την αλληλεπίδραση των απολογητών και των φιλοσόφων· η κάθε πλευρά πιθανόν να επηρεάστηκε σε κάποιο βαθμό από τις διδασκαλίες της άλλης.¹¹⁹

¹¹⁷ Βλ. Παπαδόπουλος (1977) 251-252.

¹¹⁸ Επίσης, και ο τρίτος λόγος από το έργο *Πρὸς Ἀυτόλοκον* του Θεόφιλου Αντιοχείας έχει ερμηνευθεί από τους μελετητές ως απάντηση στον *Ἀληθὴ Λόγο* του Κέλσου· βλ. Παπαδόπουλος (1977) 283-284. Άλλα παραδείγματα Ελλήνων φιλοσόφων που στράφηκαν κατά του χριστιανισμού ήταν ο Πορφύριος και ο Ιεροκλής· βλ. Μαράς (2003) 18-19.

¹¹⁹ Για την αλληλεπίδραση ανάμεσα στον χριστιανικό κόσμο και στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία βλ. Jaeger (1969) 5.

2. Οι ομοιότητες Επικούρειας Φιλοσοφίας και Χριστιανισμού· σύγκριση επικούρειων και απολογητικών κειμένων

Η επικούρεια φιλοσοφία και η χριστιανική θρησκεία είχαν μεταξύ τους ουσιώδεις διαφορές, οι οποίες, όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, είχαν ως αποτέλεσμα την αρνητική αντιμετώπιση του φιλοσοφικού συστήματος από τους Χριστιανούς Πατέρες. Όμως, όπως επίσης σχολιάστηκε παραπάνω, υπήρξε και θετική πρόσληψη και αξιοποίηση της επικούρειας φιλοσοφίας για τη στήριξη των χριστιανικών διδαγμάτων, ακόμη κι αν αυτό συνέβη σε μικρότερο βαθμό. Αυτή η αμφιταλάντευση στον τρόπο αντιμετώπισης της συγκεκριμένης φιλοσοφίας της ελληνιστικής περιόδου από τους υποστηρικτές της νέας θρησκείας θα μπορούσε να οφείλεται στο γεγονός ότι παρά τις θεμελιώδεις διαφορές, ανάμεσα στην επικούρεια φιλοσοφία και τον χριστιανισμό υπήρχαν και ομοιότητες και μάλιστα σε πολύ σπουδαία θέματα.¹²⁰ Ωστόσο, οι Χριστιανοί Πατέρες, ακόμα κι αν αναγνώριζαν την ομοιότητα κάποιων θέσεων του εν λόγω φιλοσοφικού συστήματος με τα χριστιανικά διδάγματα, θα ήταν πολύ δύσκολο να το παραδεχθούν στα συγγράμματά τους, κυρίως λόγω των ουσιωδών διαφορών και της εικόνας αθεϊσμού και ηδονισμού που είχε διαμορφωθεί για την επικούρεια φιλοσοφία. Παρ' όλα αυτά, μέσα από τη μελέτη των επικούρειων πηγών και των χριστιανικών κειμένων αναδεικνύονται τα κοινά σημεία της επικούρειας και της χριστιανικής σκέψης. Η διερεύνηση αυτών των ομοιοτήτων μέσα από την εξέταση των κειμένων των απολογητών έχει ιδιαίτερη σημασία, διότι οι τελευταίοι, όπως αναφέρθηκε και νωρίτερα στην παρούσα εργασία, έδειξαν μεγάλο ενδιαφέρον για την ελληνική φιλοσοφία και την αξιοποίησαν στα έργα τους.

2.1 Θεολογία

Ένας πολύ σπουδαίος τομέας στον οποίο, αν και δεν αναμένεται, μπορούν να ανιχνευθούν κοινές αντιλήψεις ανάμεσα στην επικούρεια φιλοσοφία και τη χριστιανική θρησκεία είναι οι απόψεις περί θείου. Παρά τη διαφορά ως προς το ζήτημα της θείας πρόνοιας, η οποία είχε ως αποτέλεσμα ο Επίκουρος να θεωρηθεί άθεος από ορισμένους Χριστιανούς Πατέρες, τόσο οι Επικούρειοι, όσο και οι Χριστιανοί κατέκριναν τις υπάρχουσες παραδοσιακές αντιλήψεις γύρω από τη

¹²⁰ Ενδεικτικά, για το ζήτημα των ομοιοτήτων ανάμεσα στην επικούρεια φιλοσοφία και τη χριστιανική θρησκεία βλ. Simpson (1941), De Witt (1954 a) 31-32, Jungkuntz (1966) 9, Farrington (1967) 144-145, Panichas (1967) 136-137, Jones (1989) 115 και Warren (2009) 60-64.

θηρσκεία.¹²¹ Μία πολύ σημαντική ομοιότητα βρίσκεται στον αρνητικό τρόπο με τον οποίο αντιμετώπισαν και οι δύο πλευρές την πολυθεϊστική ειδωλολατρική θηρσκεία, τη μυθολογία, την αστρολογία και τη μαντική τέχνη, όπως έχει ήδη αναφερθεί. Ο Επίκουρος αρνούσαν εντελώς την ανάμειξη του θείου στη ζωή των ανθρώπων και την κατάληψή του από συναισθήματα. Οι Χριστιανοί Πατέρες, παρόλο που πρόβαλλαν τη θεία πρόνοια, άσκησαν αρνητική κριτική στις απόψεις των Ελλήνων οι οποίοι απέδιδαν στους θεούς τους πολλά ανθρώπινα χαρακτηριστικά και αδυναμίες.¹²² Πέρα από τα ανθρώπινα γνωρίσματα που αποδίδονταν στους θεούς, οι Επικούρειοι και οι Χριστιανοί απέρριπταν και την προσφορά θυσιών προς το θείο, καθώς όπως υποστήριζαν η θεϊκή ύπαρξη δεν έχει ανάγκη από προσφορές και θυσίες.

Πρώτα απ' όλα, όπως φαίνεται από την παρουσίαση του πρώτου κεφαλαίου, τόσο οι Επικούρειοι, όσο και οι Χριστιανοί δέχθηκαν την κατηγορία της αθεΐας. Ο Επίκουρος παρουσίαζε θηρσκευτικές αντιλήψεις διαφοροποιημένες από εκείνες της εποχής του και οι Χριστιανοί εισήγαγαν μία νέα θηρσκεία.¹²³ Συνεπώς, οι επικούρειοι φιλόσοφοι, αλλά και οι απολογητές χρειάστηκε στα έργα τους να υπερασπιστούν τις θηρσκευτικές τους απόψεις.¹²⁴ Ο Επίκουρος, όταν εκθέτει στον Μενουκία τη διδασκαλία του για το θείο, εξηγεί τι είναι ασέβεια και τι όχι σύμφωνα με την επικούρεια αντίληψη για τη θεϊκή φύση. Αναφέρει ότι ασεβής δεν είναι εκείνος ο οποίος αρνείται τους θεούς των πολλών, εννοώντας τους θεούς που επιβάλλει η παραδοσιακή θηρσκεία της εποχής του, αλλά εκείνος που προσάπτει στους θεούς τις αντιλήψεις («τάς δόξας») των περισσοτέρων.¹²⁵ Ενδεχομένως, ο Επίκουρος με τη συγκεκριμένη αναφορά του να απαντά σε πιθανή αντίδραση που υπήρχε ήδη από την εποχή του απέναντι στις θεολογικές του απόψεις. Ανάλογη είναι και η διατύπωση του Ιουστίνου, ο οποίος, αφού εκφράζει τη δυσαρέσκεία του για τους διωγμούς που υφίστανται οι Χριστιανοί, αναφέρεται στην κατηγορία της αθεΐας που τους επιρρίπτουν. Ο απολογητής παραδέχεται ότι ως προς αυτούς που θεωρούνται θεοί,

¹²¹ Βλ. Ferguson (1990) 301, όπου παρατηρείται ότι οι Χριστιανοί και οι Επικούρειοι συχνά αναφέρονται μαζί, καθώς από κοινού απέρριπταν την παραδοσιακή θηρσκεία.

¹²² Βλ. Τζιράκης (2003) για την κριτική που άσκησαν οι απολογητές στις ειδωλολατρικές θηρσκευτικές αντιλήψεις των Ελλήνων.

¹²³ Βλ. Ferguson (1990) 474-475, όπου αναφέρεται ότι οι Χριστιανοί κατηγορούνταν ως άθεοι, επειδή δεν πίστευαν στους θεούς της πολιτείας και πως η ίδια κατηγορία αποδόθηκε και στους Επικούρειους.

¹²⁴ Ο Bailey {(1964) 438} παρατηρεί ότι ο Φιλόδημος χρειάστηκε να αφιερώσει μία ολόκληρη πραγματεία, το έργο του *Περὶ εὐσεβείας*, για να αντιμετωπίσει τις κατηγορίες του σύγχρονου του Κικέρωνα για τις επικούρειες θηρσκευτικές αντιλήψεις.

¹²⁵ Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Ἐπιστολή πρὸς Μενουκία*) 123: «ἀσεβὴς δὲ οὐχ ὁ τοῦς τῶν πολλῶν θεοῦς ἀναιρῶν, ἀλλ' ὁ τὰς τῶν πολλῶν δόξας θεοῖς προσάπτων».

εννοώντας τους θεούς της ειδωλολατρικής θρησκείας, είναι πράγματι άθεοι, αλλά δεν είναι ως προς τον αληθινό Θεό, τον Πατέρα όλων των αρετών.¹²⁶ Επομένως, ο Επίκουρος και ο Ιουστίνος με διαφορετική διατύπωση ο καθένας εκφράζουν την άποψή τους για την ασέβεια και την αθεΐα αντίστοιχα και παρουσιάζουν τις δικές τους πεποιθήσεις σε σχέση με το θείο. Πάντως, και οι δύο αρνούνται τις επικρατούσες αντιλήψεις για τους θεούς και εξηγούν – έμμεσα ο Επίκουρος και άμεσα ο Ιουστίνος – τι κατά την άποψή τους υποδηλώνει πίστη και σεβασμό προς το θείο.

Ένα κοινό στοιχείο στην αντίδρασή τους προς την παραδοσιακή θρησκεία είναι το γεγονός ότι τόσο οι επικούρειοι φιλόσοφοι όσο και οι Χριστιανοί απολογητές στάθηκαν επικριτικοί απέναντι στην επιβολή της θρησκείας μέσω του φόβου. Για τον Επίκουρο ήταν βασική μέριμνά του να απαλλάξει τους ανθρώπους από τον φόβο των θεών και για τον λόγο αυτόν τόνιζε ότι οι θεοί ούτε προκαλούν τα φυσικά φαινόμενα, ούτε προξενούν προβλήματα.¹²⁷ Στην πρώτη από τις *Κύριες Δόξες* ο φιλόσοφος επισημαίνει ότι η μακάρια και άφθαρτη φύση ούτε έχει ούτε δημιουργεί κάποια όχληση: «Τὸ μακάριον καὶ ἄφθαρτον οὔτε αὐτὸ πράγματα ἔχει οὔτε ἄλλω παρέχει».¹²⁸ Ο Φιλόδημος επαναλαμβάνοντας και συνοψίζοντας την «*Τετραφάρμακον*» του Επίκουρου, δηλαδή τις τέσσερις πρώτες από τις *Κύριες Δόξες* με τις οποίες ο Επίκουρος επιχειρεί να θεραπεύσει την ανθρώπινη ψυχή από τις αγωνίες της, υπογραμμίζει ότι ο θεός δεν εμπνέει φόβο: «ἄφοβον ὁ θεός».¹²⁹ Ο Λουκρήτιος στο έργο του πανηγυρίζει επειδή ο Επίκουρος με τη φιλοσοφία του κατάφερε να απαλλάξει τους ανθρώπους από το βάρος της θρησκείας και κατακρίνει περιπτώσεις στις οποίες οι άνθρωποι υπό τον φόβο της αντίδρασης του θείου προέβησαν σε απάνθρωπες ενέργειες, όπως για παράδειγμα συνέβη με τη θυσία της Ιφιγένειας.¹³⁰

Ο Ιουστίνος στην *Απολογία* του εκφράζεται αρνητικά για τους θεούς του ειδωλολατρικού πανθέου τους οποίους αποκαλεί «φαύλους δαίμονες» και για τα

¹²⁶ Ιουστίνος, *Απολογία Α'* 6.1: «Ἐνθεν δὲ καὶ ἄθεοι κεκλήμεθα. Καὶ ὁμολογοῦμεν τῶν τοιούτων νομιζομένων θεῶν ἄθεοι εἶναι, ἀλλ' οὐχὶ τοῦ ἀληθεστάτου καὶ πατρὸς δικαιοσύνης καὶ σωφροσύνης καὶ τῶν ἄλλων ἀρετῶν ἀνεπιμίκτου τε κακίας Θεοῦ».

¹²⁷ Βλ. Bailey (1964) 479, όπου αναφέρεται ότι σύμφωνα με την επικούρεια αντίληψη ο άνθρωπος, όταν γνωρίζει ότι δε χρειάζεται να φοβάται τίποτα από τους θεούς, μπορεί να αντιμετωπίζει τη ζωή με ατάραχο νου και αυτή η ηρεμία του μυαλού αποτελεί ένδειξη λατρείας προς το θείο.

¹²⁸ Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων Χ* (Επίκουρος, *Κύριαι Δόξαι* 1 = *Ἐπικούρου προσφώνησις* 1) 139.Ι.

¹²⁹ Φιλόδημος, *Πρὸς Σοφιστὰς* IV. 10-14 (Arrighetti 196).

¹³⁰ Λουκρήτιος, *De rerum natura* I.62-101.

φόβητρα με τα οποία επιβλήθηκαν στους ανθρώπους. Ο απολογητής αναφέρεται πρώτη φορά σε αυτούς, όταν εκφράζει τη δυσαρέσκεία του για τους διωγμούς που υφίστανται οι Χριστιανοί. Απευθυνόμενος προς τον αυτοκράτορα και τη ρωμαϊκή Σύγκλητο και θέλοντας πιθανόν να αποφύγει την απόδοση ευθυνών σε εκείνους για τις διώξεις, παρατηρεί ότι οι ενέργειες αυτές σε βάρος των Χριστιανών γίνονται εξαιτίας της επιρροής των «φαύλων δαιμόνων».¹³¹ Επομένως, μεταθέτει την ευθύνη για τις διώξεις των Χριστιανών στους «φαύλους δαίμονες» και σπεύδει αμέσως να εξηγήσει ποιους εννοεί με τον συγκεκριμένο όρο. Πρόκειται για οντότητες οι οποίες κατά το παρελθόν προέβησαν σε ανόσιες ενέργειες και παρουσίασαν φόβητρα στους ανθρώπους, «ώστε να καταπλαγούν εκείνοι οι οποίοι δεν έκριναν με λογική τα γεγονότα, αλλά κυριευμένοι από δέος και μη γνωρίζοντας ότι αυτοί είναι φαύλοι δαίμονες τους ονόμασαν θεούς».¹³² Συνεπώς, ο απολογητής ισχυρίζεται ότι η δύναμη των θεών της πολυθεϊστικής θρησκείας έγκειται στον φόβο που προξενούν. Η συγκεκριμένη αναφορά του Ιουστίνου δείχνει ότι οι απολογητές, όπως και οι Επικούρειοι, είναι επικριτικοί απέναντι στην ύπαρξη φόβου στους ανθρώπους για το θείο, στην αναγκαστική αποδοχή του και στην καταπιεστική υπακοή προς αυτό.

Στο παραπάνω χωρίο από την *Άπολογία* του Ιουστίνου διαφαίνεται ένα ακόμη κοινό στοιχείο ανάμεσα στην επικούρεια φιλοσοφία και τη χριστιανική θρησκεία. Ο απολογητής παρατηρεί ότι οι άνθρωποι που επηρεάστηκαν από τη δράση των φαύλων δαιμόνων ήταν εκείνοι οι οποίοι δεν έκριναν με λογική τα γεγονότα («οἱ λόγῳ τὰς γινομένας πράξεις οὐκ ἔκρινον»). Ο λόγος, δηλαδή η λογική κρίση, φαίνεται να έχει μεγάλη σημασία στα κείμενα των απολογητών και σχετίζεται με τον τρόπο αντίληψης του θείου και την αποφυγή επιζήμιων επιλογών.¹³³ Η λογική είναι απαραίτητη τόσο για να γίνει κατανοητός ο Θεός, όσο και για να μην παρασύρονται οι άνθρωποι από ψευδείς και λανθασμένες θεολογικές αντιλήψεις. Στην επικούρεια φιλοσοφία η λογική έχει, επίσης, πολύ μεγάλη σπουδαιότητα και βοηθάει τους ανθρώπους να απαλλαγούν από τους φόβους και τις κενές δοξασίες. Ο Επίκουρος

¹³¹ Ιουστίνος, *Άπολογία Α'* 5.1. Για μία κατατοπιστική παρουσίαση της θεωρίας του Ιουστίνου για τους δαίμονες, οι οποίοι σύμφωνα με τον απολογητή είναι δυνάμεις αντίθετες στον λόγο του Θεού βλ. Osborn (1975) 55-65.

¹³² Ιουστίνος, *Άπολογία Α'* 5.2: «ἐπεὶ τὸ παλαιὸν δαίμονες φαῦλοι, ἐπιφανείας ποιησάμενοι, καὶ γυναικας ἐμοίχευσαν καὶ παῖδας διέφθειραν καὶ φόβητρα ἀνθρώποις ἔδειξαν, ὡς καταπλαγῆναι τοὺς οἱ λόγῳ τὰς γινομένας πράξεις οὐκ ἔκρινον, ἀλλὰ δέει συνηρπασμένοι καὶ μὴ ἐπιστάμενοι δαίμονας εἶναι φαύλους θεοὺς προσωνόμαζον».

¹³³ Βλ., επίσης, Ιουστίνος, *Άπολογία Α'* 12.8, όπου ο απολογητής αναφέρει ότι ο σώφρων άνθρωπος δε θα επιλέξει όσα ο λόγος ορίζει να μην επιλέξει.

επισημαίνει ότι τα μεγαλύτερα και πιο ουσιαστικά ζητήματα της ζωής τα καθορίζει πάντα ο λογισμός, δηλαδή η λογική.¹³⁴ Ο φιλόσοφος χρησιμοποιεί συχνά τον όρο «ἐπιλογισμός», για να αναφερθεί στην προσεκτική εξέταση και στη λογική κρίση.¹³⁵ Μάλιστα, συσχετίζει τη λογική με την απομάκρυνση του φόβου· παρατηρεί πως, όταν το μυαλό κατανοήσει με τη λογική τον σκοπό και τα όρια της σάρκας και αποβάλει τους φόβους για την αιωνιότητα, κερδίζει την τέλεια ζωή μην έχοντας ανάγκη από τον άπειρο χρόνο.¹³⁶ Αντίστοιχα, ο Λουκρήτιος παρατηρεί ότι η λογική είναι εκείνη που μπορεί να διαλύσει τους φόβους και τα σκοτάδια της ψυχής.¹³⁷

Η λογική κρίση, λοιπόν, είναι απαραίτητη για να αξιολογήσουν ορθά οι άνθρωποι. Εξίσου σημαντική είναι, όμως, και για την αντίληψη της ύπαρξης του θείου. Τόσο στα επικούρεια, όσο και στα κείμενα των απολογητών επισημαίνεται συχνά ότι το θεϊκό στοιχείο δε γίνεται αντιληπτό με τις αισθήσεις, αλλά με τον λόγο και τον νου, δηλαδή με τις πνευματικές δυνάμεις του ανθρώπου. Στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας μελέτης παρουσιάστηκε η άποψη του Επίκουρου, ο οποίος θεωρεί ότι η θεϊκή φύση γίνεται αντιληπτή μέσω του νου και κυρίως μέσω των ονείρων.¹³⁸ Οι απολογητές, επίσης, αναφέρονται συχνά σ' αυτό το ζήτημα στα κείμενά τους. Ο Τατιανός, όταν επισημαίνει τη διαφοροποίηση της τιμής που αξίζει στον άνθρωπο από το δέος που αρμόζει προς τον Θεό, τονίζει ότι ο Θεός δεν είναι ορατός στα ανθρώπινα μάτια, ούτε μπορεί να αποδοθεί με την τέχνη.¹³⁹ Ο Αθηναγόρας αντικρούοντας την κατηγορία της αθεΐας αναφέρεται στη διάκριση που κάνουν οι Χριστιανοί ανάμεσα στον Θεό και την ύλη. Σύμφωνα με τη χριστιανική διδασκαλία ο Θεός είναι αγέννητος, αιώνιος και γίνεται αντιληπτός μονάχα με τον νου και τον

¹³⁴ Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Κύριαι Δόξαι* 16) 144.XVI: «τὰ δὲ μέγιστα καὶ κυριώτατα ὁ λογισμὸς διώκηκε καὶ κατὰ τὸν συνεχῆ χρόνον τοῦ βίου διοικεῖ καὶ διοικῆσει». Βλ., επίσης, *Κύριαι Δόξαι* 19.

¹³⁵ Ο όρος «ἐπιλογισμός» χρησιμοποιείται από τον Επίκουρο με την έννοια της προσεκτικής εξέτασης, του συλλογισμού {Montanari (2013) 810 (λήμμα «ἐπιλογισμός»)} και της λογικής κρίσης {Bailey (1926) 361}. Για τη χρήση του συγκεκριμένου όρου και του ρήματος «ἐπιλογίζομαι» στα κείμενα της επικούρειας φιλοσοφίας βλ. τα αντίστοιχα λήμματα από τον Usener (1977) 281-282.

¹³⁶ Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Κύριαι Δόξαι* 20) 145.XX: «ἢ δὲ διάνοια τοῦ τῆς σαρκὸς τέλους καὶ πέρατος λαβοῦσα τὸν ἐπιλογισμὸν καὶ τοὺς ὑπὲρ τοῦ αἰῶνος φόβους ἐκλύσασα τὸν παντελῆ βίον παρεσκεύασεν, καὶ οὐθὲν ἔτι τοῦ ἀπείρου χρόνου προσεδεθήθη» Βλ., επίσης, *Κύριαι Δόξαι* 22 και *Ἐπικούρου προσφώνησις* 35 και 63.

¹³⁷ Λουκρήτιος, *De rerum natura* I.146-148.

¹³⁸ Βλ. πρώτο κεφάλαιο (σελ. 14) και Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Κύριαι Δόξαι* 1) 139.I: «ἐν ἄλλοις δὲ φησι τοὺς θεοὺς λόγῳ θεωρητοὺς».

¹³⁹ Τατιανός, *Λόγος πρὸς Ἑλληνας* 4.

λόγο, δηλαδή τη λογική, ενώ αντίθετα η ύλη έχει δημιουργηθεί και είναι φθαρτή.¹⁴⁰ Τέτοιου είδους αντιλήψεις, σύμφωνα με τον ισχυρισμό του απολογητή, δε δικαιολογούν την κατηγορία της αθεΐας, που επέρριπταν στους Χριστιανούς.

Ο Θεόφιλος στην αρχή του έργου του παρουσιάζοντας τον τρόπο αντίληψης του θείου διαφοροποιείται λίγο από τους υπόλοιπους απολογητές, καθώς δεν αναφέρεται στον νου ή στον λόγο, όπως εκείνοι, αλλά στην καρδιά και την ψυχή. Τονίζει ότι τον Θεό μπορεί να τον αντιληφθεί κάποιος με τα αυτιά της καρδιάς και με τους οφθαλμούς της ψυχής. Μάλιστα, επισημαίνει ότι ο Θεός θεάται από εκείνους που μπορούν να τον δουν μόνο όταν έχουν ανοιχτά τα μάτια της ψυχής.¹⁴¹ Παρά τη διαφοροποίηση αυτή, ο Θεόφιλος φαίνεται να πιστεύει και ο ίδιος ότι ο Θεός δε γίνεται αντιληπτός με τις αισθήσεις. Αναφορικά με τη μορφή του Θεού παρατηρεί ότι είναι «άρρητη και ανέκφραστη» και ότι δεν μπορεί να ειδωθεί με τα σαρκικά μάτια.¹⁴² Ο απολογητής κάνει μία αναλογία ανάμεσα στην ψυχή και στον Θεό. Όπως η ψυχή του ανθρώπου δεν μπορεί να θεαθεί με τα μάτια, αλλά γίνεται αντιληπτή με την κίνηση του σώματος, έτσι και ο Θεός δε γίνεται αντιληπτός με την αίσθηση της όρασης, αλλά με την πρόνοια και τα έργα του.¹⁴³ Παρατηρείται ότι ο απολογητής στην αρχή του έργου του, όπου παρουσιάζει τις απόψεις της χριστιανικής διδασκαλίας για το θείο, τονίζει τρεις φορές ότι ο Θεός δε γίνεται αντιληπτός με τις αισθήσεις, αλλά αφενός με την ψυχή και αφετέρου με την κατανόηση των έργων και της πρόνοιάς του. Οι συγκεκριμένες αναφορές του απολογητή περικλείουν την ταύτιση, αλλά και τη διαφοροποίηση από την επικούρεια φιλοσοφία. Οι επικούρειοι φιλόσοφοι και οι απολογητές θεωρούν ότι το θείο δε γίνεται αντιληπτό με τις ανθρώπινες αισθήσεις, αλλά με τον νου, την λογική, ή, όπως αναφέρει εδώ ο Θεόφιλος, με την ψυχή, δηλαδή με τις πνευματικές ή ψυχικές δυνάμεις του ανθρώπου. Ωστόσο, ο Θεόφιλος υπενθυμίζει την άποψη της χριστιανικής διδασκαλίας ότι ο Θεός γίνεται, επίσης, αντιληπτός από τη θεϊκή δημιουργία και την πρόνοιά του, μία αντίληψη η οποία βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση με την επικούρεια θέση, σύμφωνα με την οποία η θεϊκή φύση δεν έχει δημιουργήσει και δεν προνοεί.

¹⁴⁰ Αθηναγόρας, *Πρεσβεία περί Χριστιανῶν* 4: «τὸ μὲν γὰρ θεῖον ... νῶ μόνῳ καὶ λόγῳ θεωρούμενον» βλ., επίσης, παρ. 10, 22 και 23.

¹⁴¹ Θεόφιλος, *Πρὸς Ἀυτόλυκον Α' 2*.

¹⁴² Θεόφιλος, *Πρὸς Ἀυτόλυκον Α' 3* και 5.

¹⁴³ Θεόφιλος, *Πρὸς Ἀυτόλυκον Α' 5*: «Καθάπερ γὰρ ψυχὴ ἐν ἀνθρώπῳ οὐ βλέπεται, ἀόρατος οὖσα ἀνθρώποις, διὰ δὲ τῆς κινήσεως τοῦ σώματος νοεῖται ἢ ψυχὴ· οὕτως ἔχει ἂν καὶ τὸν Θεὸν μὴ δύνασθαι ὄραθῆναι ὑπὸ ὀφθαλμῶν ἀνθρώπων, διὰ δὲ τῆς προνοίας καὶ τῶν ἔργων αὐτοῦ βλέπεται καὶ νοεῖται.»

Πέρα, όμως, από τον τρόπο αντίληψης του θείου, κοινή ανάμεσα στην επικούρεια φιλοσοφία και τη χριστιανική θρησκεία φαίνεται να είναι και η άποψη ως προς το θέμα της γνώσης για την ύπαρξη της θεϊκής φύσης. Ο Επίκουρος, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Κικέρωνα, υποστηρίζει πως η ύπαρξη του θείου επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι στις ψυχές των ανθρώπων υπάρχει έμφυτη η γνώση για την υπόστασή του.¹⁴⁴ Ο ίδιος ο φιλόσοφος στην *Επιστολή προς Μενοικέα* τονίζει ότι οι θεοί υπάρχουν, γιατί είναι εναργής η γνώση για αυτούς.¹⁴⁵ Αντίστοιχες είναι και οι διατυπώσεις των απολογητών για τη γνώση του Θεού. Ο Ιουστίνος παρουσιάζοντας την ετυμολογία του ονόματος «Χριστός» αναφέρεται και στη λέξη «θεός» λέγοντας ότι ο όρος αυτός δεν αποτελεί όνομα, αλλά μία έμφυτη στη φύση των ανθρώπων γνώμη για ένα πράγμα δυσεξήγητο.¹⁴⁶ Επομένως, φαίνεται ότι ανάμεσα στην επικούρεια φιλοσοφία και τον χριστιανισμό είναι κοινή η πεποίθηση πως η γνώση για τον θεό είναι έμφυτη στους ανθρώπους.

Ένα ακόμη σημαντικό κοινό σημείο στις θρησκευτικές αντιλήψεις της επικούρειας φιλοσοφίας και της χριστιανικής θρησκείας είναι η άποψη και των δύο πλευρών ότι το θείο έχει τα πάντα και δε χρειάζεται τις θυσίες και τις προσφορές των ανθρώπων. Ο Επίκουρος επιδιώκοντας να ανακουφίσει τους ανθρώπους από τις αγωνίες που έχουν για τις αντιδράσεις του θείου, διδάσκει ότι η θεϊκή φύση είναι πλήρης, αυτάρκης, ζει μέσα στην ευδαιμονία και τη μακαριότητα και είναι ικανή να διευθετήσει καθετί ξένο προς την ίδια και να διαφυλαχθεί από οτιδήποτε μιανό χωρίς να αντιμετωπίσει κανένα εμπόδιο.¹⁴⁷ Την αυτάρκεια και την πληρότητα του Θεού και την ιδιότητά του να μη χρειάζεται τις προσφορές των ανθρώπων επισημαίνουν και οι απολογητές. Ο Ιουστίνος εκφράζει την αντίθεσή του όχι μόνο απέναντι στις δοξασίες που υπάρχουν γύρω από τους θεούς της ειδωλολατρικής θρησκείας, αλλά και στις συνήθειες με τις οποίες εκφράζεται ο σεβασμός προς αυτούς. Δηλώνει ότι οι Χριστιανοί δεν τιμούν με πολλές θυσίες και με στολισμό από άνθη τα αγάλματα τα οποία δημιουργούν οι άνθρωποι και τα τοποθετούν σε ναούς ονομάζοντάς τα

¹⁴⁴ Κικέρων, *De natura deorum* 1.16.43 (Usener 352): «solus (Epicurus) ... vidit primum esse deos quod in omnium animis eorum notionem impressisset ipsa natura.»

¹⁴⁵ Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Επιστολή προς Μενοικέα*) 123: «θεοί μὲν γὰρ εἰσὶν· ἐναργὴς γὰρ αὐτῶν ἐστὶν ἡ γνῶσις».

¹⁴⁶ Ιουστίνος, *Απολογία Β'* 6.3: «ὄν τρόπον καὶ τὸ Θεὸς προσαγόρευμα οὐκ ὄνομά ἐστιν, ἀλλὰ πράγματος δυσεξηγήτου ἔμφυτος τῇ φύσει τῶν ἀνθρώπων δόξα.»

¹⁴⁷ Βλ. Φιλόδημος, *Περὶ εὐσεβείας* 122.2 και 122.17 και Αέτιος 1.7.7 (Usener 33, 38 και 361 αντίστοιχα).

θεούς.¹⁴⁸ Την απροθυμία αυτή να αποδώσουν τέτοιου είδους τιμές προς το θείο την εξηγεί λίγο παρακάτω στο κείμενο της *Άπολογίας* του, όταν υπογραμμίζει πως οι Χριστιανοί κατανοούν ότι ο Θεός δεν έχει ανάγκη από την υλική προσφορά των ανθρώπων και βλέπουν ότι εκείνος τους παρέχει τα πάντα.¹⁴⁹

Ο ίδιος απολογητής, όταν ανακεφαλαιώνει τα χριστιανικά διδάγματα για τον Θεό, με τα οποία προσπαθεί να καταρρίψει την κατηγορία της αθεΐας που αντιμετωπίζουν οι Χριστιανοί, παραθέτει πρώτη την άποψη των Χριστιανών ότι ο Θεός δεν έχει ανάγκη από αιματηρές θυσίες, σπονδές και θυμιάματα.¹⁵⁰ Αντίστοιχα, ο Αθηναγόρας, ο οποίος δείχνει μεγάλη μέριμνα για την άρση των κατηγοριών που βαραίνουν τους Χριστιανούς, προσπαθώντας να αναιρέσει την ίδια κατηγορία εξηγεί για ποιον λόγο οι Χριστιανοί δε θυσιάζουν. Η αιτία είναι, σύμφωνα με την αναφορά του απολογητή, ότι ο Θεός δεν έχει ανάγκη από προσφορές και θυσίες.¹⁵¹ Πέρα, όμως, από την προβολή της άποψης ότι ο Θεός δεν έχει ανάγκη από τέτοιου είδους πράξεις, οι απολογητές θεωρούν ότι η προσφορά δώρων προς τον Θεό συνιστά μία ανάρμοστη στάση, καθώς δίνεται η αίσθηση ότι υποτιμάται η δύναμη του Θεού, ο οποίος δε χρειάζεται τίποτα. Ο Τατιανός επισημαίνει ότι ο Θεός δε θα πρέπει να δωροδοκείται, διότι εκείνος που έχει τα πάντα δε θα πρέπει να διαβάλλεται από τους ανθρώπους ως ενδεής.¹⁵² Επομένως, φαίνεται ότι και οι δύο πλευρές απέρριπταν την απόδοση τιμής προς το θείο μέσω θυσιών, καθώς πίστευαν αφενός ότι ο θεός δεν έχει ανάγκη από προσφορές και, αφετέρου, πως αυτές οι ενέργειες θα υποτιμούσαν τη δύναμη και την ανωτερότητά του.¹⁵³

Εκτός από την εναντίωση στην ίδια την ειδωλολατρική θρησκεία, οι επικούρειοι φιλόσοφοι και οι Χριστιανοί απολογητές αντέδρασαν και απέναντι στις ιστορίες της μυθολογίας για τους θεούς. Ο Επίκουρος απορρίπτει εντελώς τους μύθους που αναφέρονται στη ζωή και στη δράση των θεών, κυρίως εκείνους που σχετίζονται με την παρέμβαση τους στη ζωή των ανθρώπων και την ευθύνη τους για

¹⁴⁸ Ιουστίνος, *Άπολογία Α'* 9.1.

¹⁴⁹ Ιουστίνος, *Άπολογία Α'* 10.1: «Ἄλλ' οὐ δέεσθαι τῆς παρὰ ἀνθρώπων ὑλικῆς προσφορᾶς προσειλήφαμεν τὸν Θεόν, αὐτὸν παρέχοντα πάντα ὀρώντες».

¹⁵⁰ Ιουστίνος, *Άπολογία Α'* 13.1.

¹⁵¹ Αθηναγόρας, *Πρεσβεία περὶ Χριστιανῶν* 13. Βλ., επίσης, Αθηναγόρας, *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν* 12, όπου ο απολογητής αναφέρει ότι ο Θεός όχι μόνο δεν έχει ανάγκη από προσφορές και θυσίες, αλλά δε χρειάζεται και κάποιο από τα δημιουργήματά του για δική του εξυπηρέτηση. Βλ., επιπλέον, Θεόφιλος, *Πρὸς Αὐτόλυκον Β'* 15.

¹⁵² Τατιανός, *Λόγος πρὸς Ἕλληνας* 4: «Ἄλλ' οὐδὲ τὸν ἀνωνόμαστον Θεὸν δωροδοκητέον. Ὁ γὰρ πάντων ἀνευδεὴς οὐ διαβλητέος ὑφ' ἡμῶν ὡς ἐνδεὴς».

¹⁵³ Βλ. De Witt (1954 a) 253, όπου αναφέρεται ότι η ανάγκη, η αίσθηση ευγνωμοσύνης και η οργή είναι δείγματα αδυναμίας και δεν ταιριάζουν στον θεό.

τη δημιουργία των φυσικών φαινομένων. Με την απόρριψη των μύθων αυτών από τη μία πλευρά απαλλάσσει τη θεϊκή ύπαρξη από δραστηριότητες που δε συνάδουν με τη φύση της και από την άλλη επιθυμεί να απομακρύνει από τους ανθρώπους τους φόβους που τους προξενούν οι συγκεκριμένοι μύθοι. Στην *Ἐπιστολή πρὸς Πυθοκλή*, στην οποία ο φιλόσοφος αναφέρεται στα φυσικά φαινόμενα και παρουσιάζει τις πιθανές ερμηνείες για τη δημιουργία τους, τονίζει επανειλημμένα ότι οι θεοί δεν προκαλούν τα συγκεκριμένα φαινόμενα και ότι οι μυθικές εξηγήσεις γι' αυτά δε θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη.¹⁵⁴ Ο φιλόσοφος υποστηρίζει ότι η πίστη στους μύθους δε διαλύει τους φόβους, αλλά αντίθετα προκαλεί ταραχή στις ανθρώπινες ψυχές.¹⁵⁵ Αντίστοιχα, οι απολογητές στρέφονται ενάντια στους μύθους γύρω από τους θεούς του ειδωλολατρικού πανθέου, έχοντας, όμως, ελαφρώς διαφοροποιημένο στόχο από τον Επίκουρο.¹⁵⁶

Οι απολογητές επιθυμούν, κυρίως, να δείξουν την κατωτερότητα των μυθικών αφηγήσεων αυτών έναντι των χριστιανικών διδαγμάτων και πως τα όντα στα οποία αποδίδονται οι ιστορίες αυτές δεν μπορεί να είναι θεοί. Ο Ιουστίνος, επιδιώκοντας να αναδείξει την ανωτερότητα της χριστιανικής θρησκείας έναντι της ειδωλολατρίας κάνει μία σύγκριση ανάμεσα στον Χριστό, τον υιό του Θεού, και στους υιούς του Δία. Για τον Χριστό αναφέρει ότι γεννήθηκε χωρίς επιμειξία, σταυρώθηκε και μετά τον θάνατό του αναστήθηκε, ενώ για καθένα από τους υιούς του Δία που σχολιάζει παρουσιάζει τα αδύναμα σημεία που του αποδίδει η μυθολογία και επικρίνει και τις ερωτικές περιπέτειες του ίδιου του Δία.¹⁵⁷ Με αυτόν τον τρόπο ο Ιουστίνος επιδιώκει πιθανόν μέσω της αντιπαραβολής που κάνει ανάμεσα στην ειδωλολατρική και τη χριστιανική θρησκεία να αναδείξει την υπεροχή της δεύτερης, καθώς οι μύθοι γύρω από τους θεούς του ειδωλολατρικού πανθέου παρουσιάζονται ως ιστορίες που δεν αρμόζουν στη θεϊκή φύση. Ο Τατιανός, επίσης, συγκρίνει τα χριστιανικά διδάγματα για την ενανθρώπιση του Θεού με τους μύθους των Ελλήνων για τους θεούς, υπερασπίζεται την ανωτερότητα των πρώτων και κατηγορεί τις ιστορίες που κάνουν λόγο για ανάμειξη των θεών στη ζωή των ανθρώπων. Μάλιστα, ο απολογητής

¹⁵⁴ Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Ἐπιστολή πρὸς Πυθοκλή*) 97: «καὶ ἡ θεία φύσις πρὸς ταῦτα μηδαμῆ προσαγέσθω», 104: «μόνον ὁ μῦθος ἀπέστω» και 115.

¹⁵⁵ Βλ. Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Ἐπιστολή πρὸς Ἡρόδοτον*) 81 και Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Κύρια Δόξαι* 12 = *Ἐπικούρου προσφώνησις* 49) 143.XII.

¹⁵⁶ Βλ. Nock (1964) 96, όπου παρατηρείται ότι ο επικουρισμός προσέφερε στον χριστιανισμό αξιόλογα επιχειρήματα για κριτική στους παραλογισμούς της παγανιστικής μυθολογίας.

¹⁵⁷ Ιουστίνος, *Ἀπολογία Α'* 21. Βλ., επίσης, Ιουστίνος, *Ἀπολογία Α'* 53.1 και 54.1, όπου ο απολογητής διαχωρίζει τους χριστιανούς συγγραφείς από τους μυθοποιούς και παρουσιάζει τους «φαύλους δαίμονες» ως υπαίτιους για τους ανάρμοστους μύθους περί θεών.

αναφέρει επικρίνοντάς τους ορισμένους μύθους περί θεών και διερωτάται για ποιον λόγο, ενώ οι ιστορίες αυτές γίνονται δεκτές, διώκεται η χριστιανική διδασκαλία.¹⁵⁸

Ο Αθηναγόρας ασκεί κριτική στους μύθους των Ελλήνων που παρουσιάζουν τους θεούς να κατέχονται από συναισθήματα, όπως η οργή και από επιθυμίες. Αναφέρει με επικριτικό ύφος ιστορίες που αφορούν τις ερωτικές περιπέτειες των θεών, κυρίως του Δία και μύθους που προβάλλουν τις αδυναμίες τους. Ο απολογητής τονίζει ότι ο Θεός δεν οργίζεται, ούτε καταλαμβάνεται από ερωτικές ή άλλου είδους επιθυμίες. Διερωτάται ποιος δε θα κατηγορούσε ως αμαθείς εκείνους που αναπαράγουν τέτοιους μύθους για τους θεούς και πιστεύουν σ' αυτούς. Έμμεσα υπονοεί ότι εκείνοι που δέχονται τέτοιους μύθους και παρουσιάζονται να αγαπούν το θείο στην πραγματικότητα είναι οι ίδιοι άθεοι, καθώς οι μύθοι αυτοί δεν ταιριάζουν στον Θεό. Ο απολογητής πιστεύει ότι θα έπρεπε να εγκαταλειφθούν αυτές οι ασεβείς ιστορίες για τους θεούς, διότι είναι ασύμβατες με τη θεϊκή φύση, η οποία δεν κυριεύεται από ερωτικά συναισθήματα και επιθυμίες.¹⁵⁹ Ίδια είναι και η άποψη του Επίκουρου για το θείο, για το οποίο διδάσκει ότι δεν καταλαμβάνεται από συναισθήματα, δεν επηρεάζεται από τις ενέργειες των ανθρώπων και δεν αναμειγνύεται στη ζωή τους.¹⁶⁰

Εκτός από τη μυθολογία, τόσο οι Επικούρειοι, όσο και οι Χριστιανοί εξέφρασαν την αντίθεσή τους απέναντι στην τέχνη της αστρολογίας και κυρίως στην απόδοση θεϊκών ιδιοτήτων στους αστέρες. Ο Επίκουρος κατακρίνει την αστρολογία και διδάσκει ότι τα άστρα δεν ευθύνονται για τα φυσικά φαινόμενα, δεν είναι θεοί και δε θα πρέπει να συσχετίζονται με τη θεϊκή φύση.¹⁶¹ Μάλιστα, ο φιλόσοφος αναφέρει

¹⁵⁸ Τατιανός, *Λόγος πρὸς Ἕλληνας* 21.

¹⁵⁹ Αθηναγόρας, *Πρεσβεία περὶ Χριστιανῶν* 21: «οὔτε γὰρ ὀργή, οὔτε ἐπιθυμία καὶ ὄρεξις, οὐδὲ παιδοποιὸν σπέρμα ἐν τῷ Θεῷ». Για την επικριτική παρουσίαση των μύθων γύρω από τους θεούς βλ., επίσης, Αθηναγόρας, *Πρεσβεία περὶ Χριστιανῶν* 20 και 29. Ανάλογη κριτική ασκεί και ο Θεόφιλος, ο οποίος παραθέτει ορισμένους από τους μύθους για τους θεούς της ειδωλολατρικής θρησκείας, για να τους ψέξει και να δείξει ότι τα πρόσωπα στα οποία αναφέρονται αυτές οι ιστορίες δεν μπορεί να είναι θεοί· Θεόφιλος, *Πρὸς Ἀυτόλυκον Α* '9.

¹⁶⁰ Βλ. Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Ἐπιστολὴ πρὸς Ἡρόδοτον*) 77: «οὐ γὰρ συμφωνοῦσιν πραγματεῖαι καὶ φροντίδες καὶ ὄργαι καὶ χάριτες μακαριότητι» και (Επίκουρος, *Κύρια Δόξαι* 1) 139.I.

¹⁶¹ Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Ἐπιστολὴ πρὸς Ἡρόδοτον*) 76 και (Επίκουρος, *Ἐπιστολὴ πρὸς Πυθοκλή*) 113: «τὸ δὲ μίαν αἰτίαν τούτων ἀποδιδόναι, πλεοναχῶς τῶν φαινομένων ἐκκαλουμένων, μανικὸν καὶ οὐ καθηκόντως πραττόμενον ὑπὸ τῶν τὴν ματαίαν ἀστρολογίαν ἐζηλωκότων καὶ εἰς τὸ κενὸν αἰτίας τινῶν ἀποδιδόντων, ὅταν τὴν θεῖαν φύσιν μηδαμῆ λειτουργιῶν ἀπολύωσι». Βλ., επίσης, Φιλόδημος, *Περὶ θεῶν* 9.22 (Arrighetti 193).

από κοινού τη μυθολογία και την αστρολογία ως πηγές φόβου και ταραχής.¹⁶² Παρουσιάζοντας τις διάφορες ερμηνείες για τον τρόπο δημιουργίας των φυσικών φαινομένων τονίζει ότι οι εξηγήσεις αυτές μπορούν να γίνουν κατανοητές, εφόσον κάποιος δε φοβάται τις πρακτικές των αστρολόγων που καταδυναστεύουν τους ανθρώπους.¹⁶³ Η μυθολογία και η αστρολογία αποτελούν εμπόδιο στη λογική ερμηνεία των φυσικών φαινομένων και στην κατανόηση της φύσης και των ιδιοτήτων του θείου και για τον λόγο αυτόν απορρίπτονται από τους επικούρειους φιλοσόφους.

Ανάλογη είναι και η προσπάθεια των απολογητών να δείξουν ότι οι αστέρες δεν έχουν θεϊκές ιδιότητες. Ο Θεόφιλος εκφράζει με έμμεσο τρόπο τη διαφωνία του απέναντι στην τέχνη της αστρολογίας. Όταν ο απολογητής κάνει λόγο στο έργο του για τη δημιουργία του κόσμου από τον Θεό, αναφέρει ότι τα φυτά και τα σπέρματα δημιουργήθηκαν πριν από τους αστέρες και ότι αυτό έγινε προκειμένου οι φιλόσοφοι να μην μπορούν να ματαιολογούν ισχυριζόμενοι ότι οι αστέρες έχουν κατασκευάσει όλα όσα φυτρώνουν στη γη, αμφισβητώντας τον Θεό.¹⁶⁴ Στο κείμενο του Θεόφιλου φαίνεται για μία ακόμη φορά η ομοιότητα και η διαφορά ανάμεσα στην επικούρεια φιλοσοφία και τη χριστιανική θρησκεία: οι απολογητές, αντίστοιχα με τον Επίκουρο, αμφισβητούν την τέχνη της αστρολογίας και την απόδοση θεϊκών ιδιοτήτων στους αστέρες. Ωστόσο, κατακρίνουν τη συγκεκριμένη τέχνη, επειδή σύμφωνα με τη χριστιανική διδασκαλία η δημιουργία του κόσμου και των όντων που υπάρχουν σε αυτόν, αλλά και η πρόνοια, είναι ιδιότητες του Θεού και όχι των ουράνιων σωμάτων. Αντίθετα, ο Επίκουρος θεωρεί πως, όχι μόνο οι αστέρες, αλλά ούτε και το θεϊκό στοιχείο έχει δημιουργήσει και προνοεί για τον κόσμο.

Τέλος, όμοια ήταν η στάση των Επικουρείων και των Χριστιανών απέναντι σε μία ακόμη πτυχή της θρησκείας, τη μαντική τέχνη, την οποία, όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, απέρριπταν και οι δύο πλευρές.¹⁶⁵ Μάλιστα, η ιστορία για τον Αλέξανδρο Αβωνοτειχίτη, που παρουσιάστηκε, δείχνει την από κοινού εναντίωση Επικουρείων και Χριστιανών σε αυτή τη συνήθεια. Παρόλο που κάποιοι από τους μεταγενέστερους Χριστιανούς Πατέρες αναγνώρισαν την κοινότητα απόψεων ως

¹⁶² Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Επιστολή προς Ήρόδοτον*) 81.

¹⁶³ Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Επιστολή προς Πυθοκλή*) 93.

¹⁶⁴ Θεόφιλος, *Προς Αυτόλυκον* B' 15: «Ἐπειδὴ ὁ Θεὸς προγνώστης ὦν, ἠπίστατο τὰς φλυαρίας τῶν ματαίων φιλοσόφων, ὅτι ἔμελλον λέγειν ἀπὸ τῶν στοιχείων εἶναι τὰ ἐπὶ τῆς γῆς φυόμενα, πρὸς τὸ ἀθετεῖν τὸν Θεόν· ἴν' οὖν τὸ ἀληθὲς δειχθῆ, προγενέστερα γέγονεν τὰ φυτὰ καὶ τὰ σπέρματα τῶν στοιχείων». Βλ., επίσης, *Προς Αυτόλυκον* B' 35.

¹⁶⁵ Βλ. Ζωγραφίδης (1992) 15, όπου παρατηρείται ότι ο Επίκουρος επιτέθηκε έντονα στις πτυχές της λαϊκής θρησκείας και ήταν σχεδόν ο μόνος μέχρι την εμφάνιση του χριστιανισμού.

προς το συγκεκριμένο ζήτημα και επικαλέστηκαν την επιχειρηματολογία του Επίκουρου,¹⁶⁶ οι απολογητές της πρώτης περιόδου δεν κάνουν κάποια αναφορά στις σχετικές απόψεις του φιλοσόφου. Βέβαια, πολύ συχνά και οι ίδιοι ασκούν αρνητική κριτική στην εν λόγω πρακτική. Ενδεικτικά, ο Τατιανός εκφράζει την απορία του για την αξία της μαντικής τέχνης, η οποία κατά τη γνώμη του είναι παραπλανητική. Ο απολογητής κατηγορεί τη συνήθεια των ανθρώπων να καταφεύγουν σε μαντεία και χρησμούς, σε προφητικά δένδρα, όπως η βελανιδιά, ή στην παρακολούθηση των κινήσεων των πτηνών, για να ενημερωθούν για το μέλλον τους. Επικρίνει αυτή την τακτική των ανθρώπων που, σύμφωνα με την άποψή του, γίνεται για να ικανοποιήσουν την πλεονεξία τους και για να ζητήσουν βοήθεια για θέματα τα οποία μπορούν να διευθετήσουν μόνοι τους: για παράδειγμα, για την επιτυχία στον πόλεμο, σε προσωπικούς τομείς της ζωής τους ή για την αντιμετώπιση μίας ασθένειας.¹⁶⁷ Ο Επίκουρος εκτός από την αρνητική στάση που τήρησε απέναντι στη μαντική τέχνη και στην παράλογη επιθυμία των ανθρώπων να μαθαίνουν το μέλλον τους, αποδοκίμασε και ο ίδιος τα αιτήματα προς το θείο για βοήθεια. Υποστήριζε ότι είναι μάταιο να ζητά κάποιος από τον θεό όσα είναι ικανός να αποκτήσει μόνος του.¹⁶⁸

Η παραπάνω παρουσίαση των ομοιοτήτων ανάμεσα στην επικούρεια φιλοσοφία και τη χριστιανική θρησκεία ως προς το θέμα των αντιλήψεων περί θείου δείχνει ότι, παρά το γεγονός της ουσιώδους διαφοράς ως προς το ζήτημα της δημιουργίας και της θείας πρόνοιας, καίρια σημεία των θεολογικών αντιλήψεων της φιλοσοφικής σχολής ομοιάζουν με χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης θρησκείας. Κάθε μία από τις δύο πλευρές αμφισβήτησε τις παραδοσιακές θρησκευτικές αντιλήψεις της εποχής της, κατηγορήθηκε για αθεΐα και υπερασπίστηκε τις θέσεις της. Τόσο οι επικούρειοι φιλόσοφοι, όσο και οι απολογητές εκφράζουν στα κείμενά τους την αντίθεσή τους για τις απόψεις γύρω από τους θεούς και για τους σχετικούς μύθους και αρνούνται τις προσφορές προς το θείο, γιατί αναγνωρίζουν την ανωτερότητα και την αυτάρκειά του. Επιπλέον, πολύ σημαντική είναι η κοινή θέση

¹⁶⁶ Βλ. Jungkuntz (1962) 281, όπου παρουσιάζεται η αξιοποίηση της επικούρειας φιλοσοφίας από τον Οριγένη και τον Ευσέβιο Καισαρείας για απόρριψη των παγανιστικών χρησμών και της μαντικής τέχνης.

¹⁶⁷ Τατιανός, *Λόγος πρὸς Ἕλληνας* 19: «Τῶν ἐν κόσμῳ πλεονεξιῶν ἐστὶ σοι διάκονος. Πολεμεῖν θέλεις καὶ τὸν Ἀπόλλω σύμβουλον τῶν φόνων λαμβάνεις. Κόρην ἀρπάσαι θέλεις καὶ τὸ δαιμόνιον σοι συναγωνίσασθαι προαιρῆ. Νοσεῖς διὰ σεαυτὸν καί, ὥσπερ Ἀγαμέμνων δέκα συμφράδμονας, εἶναι θέλεις μετὰ σεαυτοῦ θεοῦς».

¹⁶⁸ *Ἐπικούρου προσφώνησις* 65: «Μάταιόν ἐστι παρὰ θεῶν αἰτεῖσθαι ἃ τις ἑαυτῷ χορηγήσαι ἰκανός ἐστυ».

που συχνά εκφράζουν και οι δύο πλευρές για τον τρόπο αντίληψης του θεού, η γνώση για τον οποίο είναι έμφυτη στους ανθρώπους και η κατανόηση της ύπαρξής του μπορεί να επιτευχθεί με τη λογική και τον νου. Τέλος, τόσο ο Επίκουρος, όσο και οι απολογητές εκφράζουν αρνητική κρίση για πτυχές της παραδοσιακής θρησκείας, όπως η αστρολογία και η μαντική τέχνη, που παραπλανούν τους ανθρώπους και προκαλούν ταραχή και άγχος στις ψυχές τους.

2.2 Τρόπος ζωής και ανθρώπινες σχέσεις

Εκτός από τις ομοιότητες στις αντιλήψεις περί θείου, στα κείμενα της επικούρειας φιλοσοφίας και των απολογητών υπάρχουν κοινές θέσεις και σε θέματα που αφορούσαν την κοινωνική ζωή των μελών των αντίστοιχων κοινοτήτων. Πρώτα απ' όλα, και οι δύο πλευρές κρατούσαν μία απόσταση από την πολιτική ζωή και εξέφραζαν την αδιαφορία τους για τη δόξα και τα πλούτη.¹⁶⁹ Ο Επίκουρος συμβούλευε τους μαθητές του να ζουν μακριά από τα πολιτικά πράγματα και να μην αναμειγνύονται στα κοινά.¹⁷⁰ Ο λόγος ήταν το γεγονός ότι πίστευε πως η ανάμειξη με την πολιτική μπορούσε να εμποδίσει το άτομο από την κατάκτηση της ατάραχης και ευτυχισμένης ζωής.¹⁷¹ Επίσης, ο φιλόσοφος προέτρεπε τους ακολούθους του να μην αγωνιούν για την εξασφάλιση του θαυμασμού και του επαίνου¹⁷² και να μην επιδιώκουν την απόκτηση περισσότερων αγαθών από εκείνα τα οποία είναι απαραίτητα για τη ζωή τους και ευόριστα,¹⁷³ καθώς ούτε η δόξα ούτε τα πλούτη δύναται να επιφέρουν στην ψυχή των ανθρώπων την αταραξία και την ευτυχία.¹⁷⁴ Ωστόσο, σύμφωνα με την περιγραφή του Διογένη Λαέρτιου, ο Επίκουρος ήταν φιλόπατρις και δίδασκε ότι ο επικούρειος σοφός θα ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις

¹⁶⁹ Η κοινή απόρριψη της πολιτικής από Επικουρείους και Χριστιανούς και οι κοινές αιτίες γι' αυτή τη στάση διερευνώνται από τον De Witt (1954 b) 4.

¹⁷⁰ *Επικούρου προσφώνησις* 58: «Ἐκλυτέον ἑαυτοῦς ἐκ τοῦ περὶ τὰ ἐγκύκλια καὶ πολιτικὰ δεσμωτηρίου».

¹⁷¹ Βλ. Διογένης Οἰνοανδεύς απ., 103 (Arrighetti 232). Βλ. Bailey (1926) 418 και Rist (1972) 123, όπου παρατηρείται ότι σύμφωνα με την επικούρεια αντίληψη η δημόσια ζωή είναι ανταγωνιστική και δεν είναι αναγκαία για την ηδονή.

¹⁷² *Επικούρου προσφώνησις* 64: «Ἀκολουθεῖν δεῖ τὸν παρὰ τῶν ἄλλων ἔπαινον αὐτόματον, ἡμᾶς δὲ γενέσθαι περὶ τὴν ἡμῶν ἰατρείαν».

¹⁷³ Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Κύρια Δόξαι* 21) 146.XXI και *Επικούρου προσφώνησις* 67.

¹⁷⁴ *Επικούρου προσφώνησις* 81: «Οὐ λύει τὴν τῆς ψυχῆς ταραχὴν οὐδὲ τὴν ἀξιόλογον ἀπογεννᾶ χαρὰν οὔτε πλοῦτος ὑπάρχων ὁ μέγιστος οὔθ' ἢ παρὰ τοῖς πολλοῖς τιμὴ καὶ περιβλέψις οὔτ' ἄλλο τι τῶν παρὰ τὰς ἀδιορίστους αἰτίας».

του προς τον μονάρχη.¹⁷⁵ Επιπλέον, κατά τη μαρτυρία του Φιλοδήμου, ο φιλόσοφος συμμετείχε στις εορτές τις πόλεως.¹⁷⁶ Συνεπώς, φαίνεται ότι ο Επίκουρος δεν ήταν υπέρ της πλήρους απομάκρυνσης από την κοινωνική ζωή της πόλης.¹⁷⁷ Απλώς, πρότεινε την αποφυγή ενασχόλησης με δραστηριότητες και επιδιώξεις, όπως η αναρρίχηση στα πολιτικά αξιώματα και η απόκτηση περισσότερων αγαθών, που προξενούν άγχος και απομακρύνουν από τον τελικό στόχο, δηλαδή την αταραξία.¹⁷⁸

Αντίστοιχη ήταν και η πεποίθηση των Χριστιανών που καλούσαν τους πιστούς να σταθούν μακριά από τις πολιτικές έριδες και να στραφούν στην κοινωνία του Θεού.¹⁷⁹ Οι απολογητές υπερασπιζόμενοι τα μέλη της χριστιανικής κοινότητας δηλώνουν ότι οι Χριστιανοί ανταποκρίνονται στα καθήκοντά τους απέναντι στην εξουσία της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, αλλά και ότι δεν ενδιαφέρονται για ανάμειξη στην πολιτική και για απόκτηση δόξας και πλούτου, λόγω της προσδοκίας της επουράνιας βασιλείας του Θεού. Ο Ιουστίνος αναφέρεται στο συγκεκριμένο θέμα, όταν προσπαθεί να άρει τις επιφυλάξεις που είχαν διαμορφωθεί αναφορικά με την προσδοκία των Χριστιανών για τη βασιλεία του Θεού. Εξηγεί ότι η νέα βασιλεία την οποία περιμένουν δεν είναι ανθρώπινη, αλλά θεϊκή και ότι για τον λόγο αυτόν δε διστάζουν να ομολογήσουν την πίστη τους ακόμη κι όταν σ' αυτή την περίπτωση κινδυνεύουν με θάνατο.¹⁸⁰ Επίσης, ο ίδιος απολογητής επιβεβαιώνει ότι οι Χριστιανοί είναι αρωγοί και σύμμαχοι του αυτοκράτορα, του λαού και της Συγκλήτου και καταβάλλουν προθυμότερα από όλους τους φόρους τους.¹⁸¹ Συνεπώς, ο Ιουστίνος δηλώνει ότι οι Χριστιανοί, παρά το γεγονός πως προσδοκούν τη βασιλεία του Θεού, ανταποκρίνονται στα καθήκοντά τους και στηρίζουν τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία.

¹⁷⁵ Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X.10: «τῆς μὲν γὰρ πρὸς θεοὺς ὀσιότητος καὶ πρὸς πατρίδα φιλίας ἄλεκτος ἢ διάθεσις» και 120: «καὶ μόναρχον ἐν καιρῷ θεραπεύσειν».

¹⁷⁶ Βλ. Φιλόδημος, *Περὶ εὐσεβείας* 127.10-15 (Usener 169).

¹⁷⁷ Βλ. Long (2006) 180-184, όπου παρουσιάζονται οι αντιδράσεις στην άποψη του Επίκουρου για την πολιτική, καταρρίπτονται οι σχετικές κατηγορίες και σχολιάζονται χωρία στα οποία φαίνεται ότι ο Επίκουρος δεν απέρριπτε το κράτος, αλλά αντίθετα επικροτούσε την κοινωνία που θα μπορούσε να συμβάλει στην εξασφάλιση των απαραίτητων για την ευδαιμονία των πολιτών της.

¹⁷⁸ Βλ. Διογένης Ουνοανδεύς απ. 102 (Arrighetti 211).

¹⁷⁹ Βλ. Jungkuntz (1962) 283-284 και Ramelli (2014) 18, όπου αναφέρονται παραδείγματα Χριστιανών Πατέρων από τον 3^ο αιώνα μ. Χ. κι έπειτα, οι οποίοι φαίνεται να επικροτούν τη στάση του Επίκουρου απέναντι στην πολιτική, ακόμη κι αν στις περισσότερες περιπτώσεις δεν τον αναφέρουν ονομαστικά.

¹⁸⁰ Ιουστίνος, *Άπολογία Α'* 11.1: «Καὶ ὑμεῖς, ἀκούσαντες βασιλείαν προσδοκῶντας ἡμᾶς, ἀκρίτως ἀνθρώπινον λέγειν ἡμᾶς ὑπειλήφατε, ἡμῶν τὴν μετὰ Θεοῦ λεγόντων, ὡς καὶ ἐκ τοῦ ἀνεταζομένους ὑφ' ὑμῶν ὁμολογεῖν εἶναι Χριστιανούς, γινώσκοντες τῷ ὁμολογοῦντι θάνατον τὴν ζημίαν κείσθαι, φαίνεται»

¹⁸¹ Ιουστίνος, *Άπολογία Α'* 12.1: «Ἀρωγοὶ δ' ὑμῖν καὶ σύμμαχοι πρὸς εἰρήνην ἐσμέν πάντων μαῶλλον ἀνθρώπων» και 17.1-2.

Ο Τατιανός, όταν εκφράζει την απορία και τη δυσαρέσκειά του για τις διώξεις που υφίστανται οι Χριστιανοί, αναφέρεται στη στάση που τηρούν οι τελευταίοι απέναντι στον Ρωμαίο αυτοκράτορα και τη Σύγκλητο. Επισημαίνει ότι ο ίδιος ανταποκρίνεται στις υποχρεώσεις του, όπως για παράδειγμα στην πληρωμή των φόρων, εννοώντας έμμεσα ότι το αντίστοιχο πράττουν και οι υπόλοιποι Χριστιανοί. Ωστόσο, τονίζει ότι προς τους ανθρώπους δείχνει την τιμή που αρμόζει σε εκείνους και δεν τους αντιμετωπίζει με το δέος που ταιριάζει απέναντι στον Θεό. Υπογραμμίζει, μάλιστα, ότι η μόνη περίπτωση στην οποία δε θα υπακούσει στον αυτοκράτορα είναι αν διαταχθεί να αρνηθεί τον Θεό, καθώς θεωρεί καλύτερο να πεθάνει, για να μην αποδειχθεί ψεύτης και αχάριστος.¹⁸² Μέσα από τη συγκεκριμένη αναφορά του Τατιανού παρουσιάζεται συνοπτικά, αλλά ξεκάθαρα, η στάση των Χριστιανών απέναντι στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία και ειδικότερα προς την πολιτική και διοικητική εξουσία. Ο απολογητής προβάλλει την ανταπόκριση των Χριστιανών στα καθήκοντά τους ως πολιτών του ρωμαϊκού κράτους. Παρά ταύτα, με έμμεσο τρόπο δείχνει την πίστη τους στην ανωτερότητα της κοινωνίας του Θεού. Η πίστη του στον Θεό αποτελεί τον μόνο λόγο για τον οποίο θα έδειχνε ανυπακοή στην κρατική εξουσία, καθώς δε θα δεχόταν να τον αρνηθεί, ακόμη και με κίνδυνο για τη ζωή του.

Επιπλέον, θα ήταν καλό να αναφερθεί ότι τόσο οι Επικούρειοι, όσο και οι Χριστιανοί στρέφονται κατά της κενοδοξίας που συνδέεται με την απόκτηση πλούτου και την προβολή μέσω του δημόσιου βίου και των πολιτικών αξιωμάτων. Ο Επίκουρος θεωρεί ότι οι λανθασμένες αντιλήψεις που σχετίζονται με την απόκτηση υλικών αγαθών ταλανίζουν τον άνθρωπο, καθώς τον υποβάλλουν σε μία ατέρμονα προσπάθεια αναζήτησης υπέρμετρων αγαθών. Πιστεύει πως ο πλούτος της ματαιοδοξίας («τῶν κενῶν δοξῶν») δεν έχει όρια, ενώ αντίθετα ο πλούτος της φύσης έχει όρια και είναι εύκολο να αποκτηθεί.¹⁸³ Αντίστοιχα, οι απολογητές στρέφονται κατά της ματαιοδοξίας που σχετίζεται με την πολιτική και τον πλούτο, διότι θεωρούν ότι αυτό μπορεί να τους απομακρύνει από τα χριστιανικά διδάγματα και την κοινωνία του Θεού. Ο Τατιανός τονίζει ότι οι Χριστιανοί διαφορούν για τις φιλοδοξίες του πολιτικού και δημόσιου βίου και για τις κενές δοξασίες των ανθρώπων που

¹⁸² Τατιανός, *Λόγος πρὸς Ἑλληνας* 4: «Τοῦτον μόνον ἀρνεῖσθαι κελευόμενος οὐ πεισθήσομαι, τεθνήξομαι δὲ μᾶλλον, ἵνα μὴ ψεύστης καὶ ἀχάριστος ἀποδειχθῶ». Βλ., επίσης, Τατιανός, *Λόγος πρὸς Ἑλληνας* 11, όπου ο απολογητής εκφράζει την απροθυμία του να βασιλεύει ή να πλουτίζει.

¹⁸³ Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Κύρια Δόξαι* 15 = *Ἐπικούρου προσφώνησις* 8) 144.XV: «Ὁ τῆς φύσεως πλοῦτος καὶ ὤρισται καὶ εὐπόριστός ἐστιν· ὁ δὲ τῶν κενῶν δοξῶν εἰς ἄπειρον ἐκπίπτει». Βλ., επίσης, *Ἐπικούρου προσφώνησις* 25 και Πορφύριος, *Πρὸς Μαρκέλλαν* 27.30.23 και 27.30.26 (Usener 202 και 471 αντίστοιχα).

σχετίζονται με την επίγεια εξουσία.¹⁸⁴ Μεριμνούν μονάχα για την ανταπόκρισή τους στα παραγγέλματα του Θεού, καθώς αυτό κρίνουν σπουδαιότερο για τη ζωή τους.

Επομένως, φαίνεται ότι τόσο οι Επικούρειοι, όσο και οι Χριστιανοί τηρούσαν μία ιδιαίτερη στάση απέναντι στην κοινωνία. Από τη μία πλευρά, ανταποκρίνονταν στις υποχρεώσεις τους ως πολίτες, ο Επίκουρος μάλιστα συμμετείχε και σε τελετουργίες και σε γιορτές του κράτους, κάτι το οποίο οι Χριστιανοί δεν έπρατταν, επειδή η διαφοροποίησή τους από τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία αφορούσε ακριβώς θρησκευτικά θέματα. Ταυτόχρονα, όμως, έδειχναν τη μέριμνά τους για μία άλλη κοινότητα την οποία θεωρούσαν σπουδαιότερη και πολυτιμότερη για την επίτευξη του σκοπού της ζωής τους. Οι Επικούρειοι προτιμούσαν τη ζωή και την άσκηση της φιλοσοφίας στον Κήπο του Επίκουρου, καθώς αυτό τους έφερνε πιο κοντά στην επίτευξη της αταραξίας και της ευδαιμονίας. Οι Χριστιανοί από την πλευρά τους δε δίσταζαν να ομολογήσουν την πίστη τους και να εναντιωθούν με αυτόν τον τρόπο στην πολιτεία, επειδή δε φοβούνταν τον θάνατο, καθώς προσδοκούσαν τη ζωή και τη σωτηρία στην υψηλότερη κοινωνία του Θεού. Θα μπορούσε, συνεπώς, να διατυπωθεί η άποψη ότι και οι δύο πλευρές πρότειναν συμμετοχή στην πολιτική και κοινωνική ζωή του κράτους μέχρι το σημείο στο οποίο δεν επηρεαζόταν ο τελικός στόχος ή οι πεποιθήσεις τους. Οι Επικούρειοι συμμετείχαν στον βαθμό που δεν κινδύνευε να διαταραχθεί η ευτυχία και η ηρεμία τους και οι Χριστιανοί ανταποκρίνονταν στις υποχρεώσεις τους ως πολίτες, αλλά κυρίως μεριμνούσαν για την άσκηση του χριστιανικού τρόπου ζωής, ώστε να βρεθούν στη βασιλεία του Θεού.

Αντί της ανάμειξης στα πολιτικά δρώμενα και της επιδίωξης απόκτησης δόξας και πλούτου, τόσο οι Επικούρειοι όσο και οι Χριστιανοί θεωρούσαν προτιμότερη μία απλή ζωή. Πίστευαν ότι η λιτότητα και ο μετριασμός των επιθυμιών μπορούσαν να φέρουν στους ανθρώπους την πραγματική ευτυχία και ηρεμία.¹⁸⁵ Σύμφωνα με τη διδασκαλία του Επίκουρου οι άνθρωποι δε χρειάζεται να έχουν πολλά υλικά αγαθά, για να είναι υγιείς και ευδαίμονες. Στην επιστολή που απευθύνει προς τον Μενουκέα

¹⁸⁴ Τατιανός, *Λόγος προς Έλληνας* 32: «Παρ' ἡμῖν δὲ τῆς μὲν κενοδοξίας ὁ ἕμερος οὐκ ἔστιν, δογμάτων δὲ ποικιλίαις οὐ καταχρώμεθα. λόγου γὰρ τοῦ δημοσίου καὶ ἐπιγείου κεχωρισμένοι καὶ πειθόμενοι Θεοῦ παραγγέλμασι καὶ νόμῳ Πατρὸς ἀφθαρσίας ἐπόμενοι, πᾶν τὸ ἐν δόξῃ κείμενον ἀνθρωπίνῃ παραιτούμεθα».

¹⁸⁵ Οι Fatie και Dentsoras (2014) 523 παρατηρούν ότι ήταν κοινή ανάμεσα στους Επικούρειους και στους Χριστιανούς η απόρριψη των κοσμικών απολαύσεων που σχετίζονται με την κοινωνική ζωή και η στροφή στις κατάλληλες και φυσικές ηδονές παρά σε εκείνες που είναι επιβλαβείς και άχρηστες. Πάντως, όπως επισημαίνεται στο ίδιο άρθρο (σελ. 524), ήταν σημαντικό κάθε μέλος και των δύο πλευρών να συνειδητοποιεί για ποιον λόγο είναι περισσότερο ευχάριστος ο συγκεκριμένος τρόπος ζωής.

ο φιλόσοφος αναφέρει ότι και η λιτή τροφή αρκεί για να απομακρύνει την όχληση που προκαλεί η πείνα και δηλώνει πως το ψωμί και το νερό μπορούν να χαρίσουν σε κάποιον υπέρτατη ευχαρίστηση, όταν του προσφέρονται τη στιγμή που τα έχει ανάγκη.¹⁸⁶ Επίσης, ο Επίκουρος διδάσκει ότι ο καλύτερος τρόπος για να αισθάνεται κάποιος αυτάρκης και να είναι ευτυχισμένος είναι η ελάττωση των επιθυμιών του, όχι η προσφορά περισσότερων υλικών αγαθών.¹⁸⁷ Ο ίδιος ο φιλόσοφος μένοντας πιστός στα διδάγματά του ζούσε με απλότητα και απέιχε ακόμα και από τις διατροφικές απολαύσεις. Ο Διογένης Λαέρτιος μαρτυρεί ότι ο Επίκουρος στις επιστολές του δήλωνε πως του αρκεί λίγο νερό και ψωμί και πως με μία φέτα τυρί μπορούσε να αισθανθεί ότι καταναλώνει πολυτελές γεύμα.¹⁸⁸ Ακόμη κι αν η συγκεκριμένη διατύπωση ενέχει κάποια δόση υπερβολής δείχνει την απλότητα που χαρακτήριζε τον φιλόσοφο. Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μία ρήση του Επίκουρου σύμφωνα με την οποία ο σοφός αναφορικά με τα αναγκαία της ζωής γνωρίζει περισσότερο να δίνει παρά να παίρνει και αυτή η στάση χαρακτηρίζεται ως θησαυρός της αυτάρκειας.¹⁸⁹ Αυτή η έκφραση θυμίζει τα χριστιανικά διδάγματα σύμφωνα με τα οποία είναι πολύ σημαντική η προσφορά προς τους άλλους ανθρώπους. Για τον Επίκουρο η ικανότητα κάποιου να δίνει, παρά να παίρνει, δείχνει ότι έχει κατανοήσει αυτό που είναι απαραίτητο για τη ζωή του και έχει καταφέρει να είναι αυτάρκης κι ευτυχής.

Οι απολογητές, επίσης, θεωρούν ότι τα πλούτη δεν είναι απαραίτητα για τη ζωή. Ο Αθηναγόρας δηλώνει ξεκάθαρα από την αρχή του έργου του ότι οι Χριστιανοί δεν ενδιαφέρονται για τα υλικά αγαθά και για τα προνόμια που σχετίζονται με τη δημόσια ζωή. Ο απολογητής διαμαρτύρεται διότι οι Χριστιανοί διώκονται και επιβαρύνονται με κατηγορίες οι οποίες είναι αβάσιμες και για την ισχύ των οποίων

¹⁸⁶ Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Επιστολή προς Μενοικέα*) 130-131: «οί γὰρ λιτοὶ χυλοὶ ἴσθη πολυτελεῖ διαίτη τὴν ἡδονὴν ἐπιφέρουσιν, ὅταν ἅπαξ τὸ ἀλγοῦν κατ' ἔνδειαν ἐξαιρεθῆ· καὶ μᾶζα καὶ ὕδωρ τὴν ἀκροτάτην ἀποδίδωσιν ἡδονὴν, ἐπειδὴν ἐνδέων τις αὐτὰ προσενέγκηται». Βλ., επίσης, *Ἐπικούρου προσφώνησις* 33.

¹⁸⁷ Βλ. Ιωάννης Στοβαίος III.XVII.23 (Usener 135), όπου παρατίθεται η άποψη του Επίκουρου πως, για να γίνει κάποιος πλούσιος, δε χρειάζεται να του δοθούν περισσότερα χρήματα, αλλά να του αφαιρεθούν επιθυμίες. Ο Κλήμης Αλεξανδρεὺς, επίσης, αναγνωρίζει τη σημασία που έδινε ο Επίκουρος στην αυτάρκεια: *Στρωματεῖς* VI.2,441.18 (Usener 476): «Ἐπίκουρος ... φησί· πλουσιώτατον αὐτάρκεια πάντων».

¹⁸⁸ Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X.11. Βλ., επίσης, Διογένης Οινουανδρεὺς, *Επιστολή προς μητέρα* 113 (Arrighetti 72), όπου ο φιλόσοφος ζητά από τους γονεῖς του να περιορίσουν τα χρήματα που του στέλνουν, για να μην επιβαρύνονται οι ίδιοι.

¹⁸⁹ *Ἐπικούρου προσφώνησις* 44: «Ὁ σοφὸς εἰς τὰ ἀναγκαῖα συγκριθεὶς μᾶλλον ἐπίσταται μεταδίδοναι ἢ μεταλαμβάνειν· τηλικούτον αὐταρκείας εὖρε θησαυρόν.».

δεν υπάρχουν ούτε οι ελάχιστες αποδείξεις. Παρατηρεί ότι η ζημιά που υφίστανται οι Χριστιανοί δε σχετίζεται με τα χρήματα ή με τη στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων ή με κάποιο άλλο ασήμαντο πράγμα, τα οποία όπως αναφέρει ο απολογητής τα καταφρονούν. Η δίωξη αφορά την ίδια τη ζωή τους, το σώμα και την ψυχή τους και γίνεται εξαιτίας κατηγοριών οι οποίες είναι ανυπόστατες.¹⁹⁰ Ο απολογητής, λοιπόν, εκφράζει τη θέση των Χριστιανών για τους οποίους έχει σημασία η άδικη διαβολή τους και όχι η στέρηση υλικών αγαθών ή πολιτικών δικαιωμάτων.

Πέρα, όμως, από την όμοια στάση των Επικούρειων και των Χριστιανών απέναντι στην πολιτική, τη δόξα και τα υλικά αγαθά, ένα ακόμη κοινό στοιχείο ως προς τον τρόπο ζωής των μελών των δύο κοινοτήτων ήταν το γεγονός ότι, μέσα από τη μελέτη των επικούρειων και των χριστιανικών διδαγμάτων αντίστοιχα, στόχευαν στην επίτευξη μίας ζωής άφοβης και ατάραχης. Για τη φιλοσοφία του Επίκουρου, όπως επισημάνθηκε στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας, η αταραξία αποτελεί μία έννοια με πολύ μεγάλη σημασία. Ο φιλόσοφος με τις διδασκαλίες του για τη φύση και τις λειτουργίες του σύμπαντος επιθυμεί να απαλλάξει τους ανθρώπους από τους φόβους που πιθανόν ταράσσουν την ψυχή τους.¹⁹¹ Ο επικούρειος σοφός, ο οποίος έχει ασχοληθεί με τον φιλοσοφικό στοχασμό, έχει καταφέρει να είναι ο ίδιος ατάραχος, να μην προκαλεί όχληση ούτε στους άλλους ανθρώπους¹⁹² και να παραμένει ευδαίμων ακόμα και σε στιγμές που βασανίζεται.¹⁹³

Αντίστοιχη είναι και η μέριμνα των Χριστιανών απολογητών να εξαλείψουν τους φόβους που ταλαιπωρούν τους ανθρώπους. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω στη συγκεκριμένη ενότητα, ασκούν αρνητική κριτική στα φόβητρα που επέβαλε η ειδωλολατρική θρησκεία με τους μύθους γύρω από τους θεούς. Επίσης, οι απολογητές συχνά αντιπαραβάλλουν έμμεσα τη ζωή όσων έχουν προσχωρήσει στον χριστιανισμό προς εκείνους που δεν έχουν ασπαστεί ακόμη τη νέα θρησκεία τονίζοντας ότι οι Χριστιανοί είναι άφοβοι και ατάραχοι. Ο Ιουστίνος αναφέρει ξεκάθαρα στην *Απολογία* του ότι όσοι έχουν γίνει Χριστιανοί και ζουν σύμφωνα με τα διδάγματα του Χριστού «άφοβοι και ατάραχοι υπάρχουν». ¹⁹⁴ Ακόμα και αναφορικά με τις διώξεις, ο Ιουστίνος τονίζει ότι οι Χριστιανοί δε φοβούνται τις

¹⁹⁰ Αθηναγόρας, *Πρεσβεία περι Χριστιανῶν* 1.

¹⁹¹ Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Ἐπιστολή πρὸς Μενουκία*) 122: «φιλοσοφητέον (...) διὰ τὴν ἀφοβίαν τῶν μελλόντων». Βλ., επίσης, 125-126 για την αφοβία προς τον θάνατο: «ὁ δὲ σοφὸς οὔτε παραιτεῖται τὸ ζῆν, οὔτε φοβεῖται τὸ μὴ ζῆν».

¹⁹² *Ἐπικούρου προσφώνησις* 79: «ὁ ἀτάραχος ἑαυτῷ καὶ ἑτέρῳ ἀόχλητος».

¹⁹³ Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X.118.

¹⁹⁴ Ιουστίνος, *Απολογία Α'* 46.4.

τιμωρίες και τον θάνατο, διότι χάρη στην πίστη τους γνωρίζουν ότι δεν μπορούν να πάθουν καμία βλάβη στην παρούσα ζωή.¹⁹⁵ Ο απολογητής κατ' αυτόν τον τρόπο ερμηνεύει την πιθανόν δυσνόητη στάση των Χριστιανών απέναντι στον θάνατο, οι οποίοι άφοβα ομολογούσαν την πίστη τους διακινδυνεύοντας να χάσουν τη ζωή τους. Ταυτόχρονα, όμως, παρουσιάζει τη συμβολή της χριστιανικής διδασκαλίας στην εξάλειψη του φόβου και ενδεχομένως έτσι επιδιώκει να δώσει θάρρος στους ήδη Χριστιανούς να συνεχίσουν να ομολογούν την πίστη τους και βοηθάει όσους δεν έχουν ασπαστεί ήδη τη νέα θρησκεία να αντιληφθούν τη σπουδαιότητά της. Επομένως, τόσο η επικούρεια φιλοσοφία, όσο και η χριστιανική θρησκεία επιδιώκουν την εξάλειψη των φόβων από τις ψυχές των ανθρώπων και προβάλλουν την ιδιότητα των διδασκαλιών τους να επιτυγχάνουν τον συγκεκριμένο σκοπό.

Επιπροσθέτως, οι δύο πλευρές μεριμνούν για την υποστήριξη της δυνατότητας ελεύθερης επιλογής από τους ανθρώπους και, συνεπώς, την εξάλειψη της θεωρίας της ειμαρμένης. Όπως έχει παρατηρηθεί από τους μελετητές, τόσο οι Επικούρειοι όσο και οι Χριστιανοί ενδιαφέρονταν για την υπεράσπιση της ελευθερίας του ανθρώπου να επιλέγει αυτόβουλα τις ενέργειές στις οποίες επιθυμεί να προβεί.¹⁹⁶ Ταυτόχρονα, απέρριπταν την αντίληψη περί ειμαρμένης, την άποψη δηλαδή ότι όλα όσα συμβαίνουν στη ζωή των ανθρώπων είναι προκαθορισμένα με βάση τη μοίρα. Ο Επίκουρος μέσω της θεωρίας του για τις τυχαίες ενώσεις των ατόμων ήθελε να αποδείξει ότι το σύμπαν δεν ελέγχεται από κάποια ανώτερη δύναμη ή ανάγκη και ότι κατ' αναλογία και οι πράξεις των ανθρώπων είναι προϊόντα προσωπικής βούλησης και αυτενέργειας.¹⁹⁷ Για τους Χριστιανούς Πατέρες που δίδασκαν τη θεία πρόνοια ήταν δυσκολότερο να αποδείξουν την ελευθερία των ανθρώπινων επιλογών. Ωστόσο, σε κάθε ευκαιρία τόνιζαν ότι οι άνθρωποι είναι ελεύθεροι να επιλέξουν τις ενέργειες στις οποίες θέλουν να προβούν και ότι τελικά είναι οι ίδιοι υπεύθυνοι για αυτές.

Ο Ιουστίνος, αφού έχει παρουσιάσει τα διδάγματα της χριστιανικής θρησκείας παραθέτοντας αρκετά χωρία από την Παλαιά Διαθήκη, σπεύδει να διαλύσει την

¹⁹⁵ Ιουστίνος, *Απολογία Α'* 2.4, 11.2, 45.6, 57.2 και *Απολογία Β'* 12.1.

¹⁹⁶ Βλ. Jones (1989) 115 και Panichas (1967) 68, ο οποίος παρατηρεί ότι η ελεύθερη επιλογή είναι ένα στοιχείο που προκαλεί σύγκριση με τη Χριστιανοσύνη.

¹⁹⁷ Βλ. *Επικούρου προσφωνήσεις* 9 και 40 για την αντίληψη του Επίκουρου ότι δεν υπάρχει λόγος οι άνθρωποι να ζουν με την ανάγκη, ή να υποχρεώνονται να πιστεύουν ότι τα πάντα συμβαίνουν εξαιτίας αυτής. Για την απόρριψη της ειμαρμένης βλ. Ιππόλυτος, *Φιλοσοφούμενα Α'* 22 (Usener 359). Βλ., επίσης, το απόσπασμα από τον Σενέκα, *Epistulae* 22.6 (Usener 133), όπου παρατίθεται η άποψη του φιλοσόφου ότι το άτομο μπορεί ελεύθερα να φύγει την κατάλληλη στιγμή από κάτι που το καταπιέζει. Για την παρουσίαση της θεωρίας του Επίκουρου για την ελευθερία επιλογής και για την απουσία ανάγκης βλ. Rist (1972) 90-99.

πιθανή κατηγορία που μπορεί να αποδοθεί στους Χριστιανούς, να θεωρηθεί δηλαδή ότι τα πάντα έχουν καθοριστεί από την ανάγκη της ειμαρμένης, εφόσον όσα έχουν γίνει επαληθεύουν τα λόγια των προφητών. Ο απολογητής εξηγεί ότι είναι αδύνατο να υπάρχει η ειμαρμένη, καθώς εάν αυτό συνέβαινε οι άνθρωποι δε θα ήταν οι ίδιοι υπεύθυνοι για τις πράξεις και τις επιλογές τους. Αντίθετα, παρατηρεί ότι στους ανθρώπους υπάρχει η «ελεύθερη προαίρεση», δηλαδή η δυνατότητα ελεύθερης επιλογής να προβούν σε σωστές ή λανθασμένες ενέργειες.¹⁹⁸ Η επιμονή του Ιουστίνου να παρουσιάσει εκτενώς τη δυνατότητα που έχουν οι άνθρωποι να επιλέγουν ελεύθερα δείχνει τη μέριμνά του να προβάλλει τη θέση ότι δεν υπάρχει ειμαρμένη παρά τη θεία πρόνοια και ότι η ευθύνη για τις πράξεις ανήκει στους ανθρώπους.¹⁹⁹ Στη δυνατότητα ελεύθερης επιλογής και στην ευθύνη των ανθρώπων αναφέρεται και ο Θεόφιλος, ο οποίος τονίζει ότι ο Θεός έδωσε στον άνθρωπο ελεύθερη βούληση και αυτεξούσιο, ώστε να επιλέγει ο ίδιος τις πράξεις στις οποίες προβαίνει.²⁰⁰

Ο Τατιανός αφιερώνει ένα μεγάλο τμήμα από το έργο του στην απόρριψη της θεωρίας της ειμαρμένης.²⁰¹ Αρχικά, ο απολογητής κάνοντας λόγο για τη δημιουργία των αγγέλων από τον Θεό αναφέρεται στο αυτεξούσιο που έχουν οι άγγελοι, όπως και οι άνθρωποι, στους οποίους υπάρχει η δυνατότητα ελεύθερης επιλογής και συνεπώς είναι οι ίδιοι υπεύθυνοι για τις πράξεις τους. Μάλιστα, παρά το γεγονός ότι υπάρχει γνώση του μέλλοντος από τον Θεό με την έννοια της θείας πρόνοιας, αυτό δε σημαίνει ότι υπάρχει ειμαρμένη.²⁰² Ο Τατιανός συνδέει την ειμαρμένη με τους δαίμονες, δηλαδή τους θεούς του ειδωλολατρικού πανθέου, παρουσιάζοντάς τους ως

¹⁹⁸ Ιουστίνος, *Απολογία Α'* 43.1-3: «Ὅπως δὲ μὴ τινες ἐκ τῶν προλελεγμένων ὑφ' ἡμῶν δοξάσωσι καθ' εἰμαρμένης ἀνάγκην φάσκειν ἡμᾶς τὰ γινόμενα γίνεσθαι, ἐκ τοῦ προειπεῖν προεγνωσμένα, καὶ τοῦτο διαλύομεν τὰς τιμωρίας καὶ τὰς κολάσεις καὶ τὰς ἀγαθὰς ἀμοιβὰς κατ' ἀξίαν τῶν πράξεων ἐκάστου ἀποδίδοσθαι διὰ τῶν προφητῶν μαθόντες καὶ ἀληθὲς ἀποφαινόμεθα· ἐπεὶ εἰ μὴ τοῦτό ἐστιν, ἀλλὰ καθ' εἰμαρμένην πάντα γίνεται, οὔτε τὸ ἐφ' ἡμῖν ἐστιν ὅλως· εἰ γὰρ εἴμαρται τόνδε τινὰ ἀγαθὸν εἶναι καὶ τόνδε φαῦλον, οὔθ' οὔτος ἀποδεκτὸς οὐδὲ ἐκεῖνος μεμπτέος. Καὶ αὖ, εἰ μὴ προαιρέσει ἐλευθέρα πρὸς τὸ φεύγειν τὰ αἰσχροῦ καὶ αἰρεῖσθαι τὰ καλὰ δύναμιν ἔχει τὸ ἀνθρώπειον γένος, ἀναίτιόν ἐστι τῶν ὁπωσδήποτε πραττομένων».

¹⁹⁹ Ιουστίνος, *Απολογία Α'* 43.4-8 και 44.11. Βλ., επίσης, Ιουστίνος, *Απολογία Α'* 61.10, όπου η ανάγκη και η άγνοια αντιπαρατίθενται στην προαίρεση και τη γνώση. Βλ. και Ιουστίνος, *Απολογία Β'* 7.3, και *Διάλογος πρὸς Τρύφωνα* 141.

²⁰⁰ Θεόφιλος, *Πρὸς Ἀυτόλυκον Β'* 27.

²⁰¹ Τατιανός, *Λόγος πρὸς Ἑλληνας* 7-11.

²⁰² Τατιανός, *Λόγος πρὸς Ἑλληνας* 7. Βλ., επίσης, Αθηναγόρας, *Πρεσβεία περὶ Χριστιανῶν* 24, όπου γίνεται και πάλι αναφορά στους αγγέλους και στη δυνατότητά τους να επιλέξουν ελεύθερα αν θα μείνουν κοντά στον Θεό δημιουργό, ή αν θα απομακρυνθούν από εκείνον και συγκρίνονται με τους ανθρώπους ως προς το θέμα της ελεύθερης και προσωπικής επιλογής.

υπεύθυνους για τις αντιλήψεις γύρω από αυτήν. Επίσης, τη συσχετίζει με την αστρολογία, καθώς και στους αστέρες απέδιδαν θεικές ιδιότητες και τις απορρίπτει και τις δύο από κοινού.²⁰³ Επομένως, ο απολογητής, αφού αναφέρεται στη δυνατότητα ελεύθερης επιλογής και στην υπευθυνότητα των ανθρώπων, απορρίπτει στη συνέχεια εντόνως τη θεωρία της ειμαρμένης αποδίδοντάς την στους θεούς της ειδωλολατρικής θρησκείας και συνδέοντάς την με την αστρολογία.²⁰⁴

Όπως φαίνεται από την παραπάνω παρουσίαση, τα μέλη της επικούρειας και της χριστιανικής κοινότητας καλούνται να ζουν μακριά από το άγχος και τη ματαιοδοξία της ανάμειξης στην πολιτική και της εξασφάλισης δόξας και πλούτου. Παρακινούνται να μελετούν τα επικούρεια και τα χριστιανικά διδάγματα αντίστοιχα, για να είναι άφοβοι και ατάραχοι και ενθαρρύνονται να επιλέγουν ελεύθερα για τα θέματα που αφορούν τη ζωή τους, καθώς διαβεβαιώνονται ότι δεν υπάρχει η ανάγκη της ειμαρμένης. Πέρα από αυτές τις ομοιότητες στον τρόπο ζωής και διευθέτησης των προσωπικών τους θεμάτων, υπάρχουν κοινά και στις σχέσεις μεταξύ των μελών των δύο πλευρών. Πρώτα από όλα, η επικούρεια φιλοσοφία βρίσκεται πολύ κοντά στη χριστιανική θρησκεία σε ό,τι αφορά την υποστήριξη της ισότητας μεταξύ των ανθρώπων. Ο επικουρισμός ήταν το πρώτο φιλοσοφικό σύστημα που απευθυνόταν σε όλα τα κοινωνικά στρώματα και πίστευε στην ικανότητα όλων των ανθρώπων να φτάσουν στον τελικό στόχο, δηλαδή στην αταραξία, μέσα από τη μελέτη της φιλοσοφίας. Ενδεικτικό παράδειγμα της ισότητας με την οποία ο Επίκουρος αντιμετώπιζε όλους τους ανθρώπους είναι το γεγονός ότι στη σχολή του φιλοσοφούσαν μαζί του και γυναίκες και δούλοι.²⁰⁵ Η ίση αντιμετώπιση που έδειχνε ο φιλόσοφος προς όλους και η επιθυμία του μέσα από τη φιλοσοφία του να βοηθήσει καθέναν που θα μελετούσε τα επικούρεια διδάγματα να απαλλαγεί από τους φόβους του και να κερδίσει την αταραξία και την ευδαιμονία, ενδεχομένως, οδήγησε στην

²⁰³ Τατιανός, *Λόγος πρὸς Ἑλληνας* 9 και 10.

²⁰⁴ Βλ. Karadimas (2003) 9-14, όπου διατυπώνεται η άποψη ότι το συγκεκριμένο τμήμα από τον *Λόγο πρὸς Ἑλληνας* του Τατιανού έχει γνωρίσματα συμβουλευτικού λόγου, τον οποίο πιθανόν ο απολογητής είχε συντάξει νωρίτερα για το ζήτημα της ειμαρμένης και με κάποιες τροποποιήσεις τον αξιοποίησε στο εξεταζόμενο έργο του.

²⁰⁵ Βλ. Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X.3 και 10, όπου αναφέρεται ότι μαζί με τον Επίκουρο φιλοσοφούσαν και δούλοι και παρατίθεται η πληροφορία ότι ο φιλόσοφος ήταν φιλόανθρωπος προς όλους: «ἢ τε πρὸς τοὺς γονεάς εὐχαριστία καὶ ἢ πρὸς τοὺς ἀδελφούς εὐποία πρὸς τε τοὺς οἰκέτας ἡμερότης, ὡς δῆλον καὶ τῶν διαθηκῶν αὐτοῦ καὶ ὅτι αὐτοὶ συνεφιλοσόφουν αὐτῷ, ὧν ἦν ἐνδοξότατος ὁ προειρημένος Μῦς». Βλ. Jungkuntz (1962) 283, όπου αναφέρεται ότι ο Κλήμης Αλεξανδρεὺς επιδοκίμασε αφενός το γεγονός ότι ο Επίκουρος καλούσε και τους νέους και τους ηλικιωμένους να φιλοσοφήσουν και αφετέρου την ισότητα που πρόβαλλε η φιλοσοφία του Κήπου ανάμεσα στις γυναίκες και τους άνδρες.

αποδοχή του από τους ακολούθους του ως σωτήρα, χαρακτηρισμός που κατ'εξοχήν αποδίδεται στον Χριστό.²⁰⁶

Η χριστιανική διδασκαλία, επίσης, προβάλλει την ισότητα όλων των ανθρώπων ανεξάρτητα από την κοινωνική και οικονομική τους κατάσταση, την ηλικία και το φύλο και τη δυνατότητά τους να σωθούν, εάν ακολουθήσουν τα χριστιανικά διδάγματα. Ο Τατιανός αναφερόμενος στη χριστιανική κοινότητα επισημαίνει την αποδοχή όλων των ανθρώπων από τους Χριστιανούς. Ο απολογητής ενημερώνει τους αποδέκτες του ότι δέχονται όλους, όσους επιθυμούν να ακούσουν τα χριστιανικά διδάγματα ανεξάρτητα από την ηλικία τους, είτε είναι μεγαλύτεροι σε ηλικία, είτε μικρά παιδιά. Παρακάτω, μάλιστα, συνδέει τη χριστιανική διδασκαλία με τη φιλοσοφία τονίζοντας ότι όσοι επιθυμούν να φιλοσοφήσουν μπορούν να βρίσκονται μαζί τους, καθώς δεν κρίνουν από την εξωτερική εμφάνιση και τους δέχονται όλους κοντά τους.²⁰⁷ Επίσης, ο απολογητής συγκρίνει τις γυναίκες του χριστιανικού κύκλου με τις γυναικείες μορφές της ελληνικής μυθολογίας ή υπαρκτά γυναικεία πρόσωπα που προέρχονται από τον ελλαδικό χώρο και επιδιώκει να δείξει την ανωτερότητα των πρώτων επαινώντας τη σωφροσύνη τους.²⁰⁸ Η αναφορά του αυτή στις γυναίκες του χριστιανικού κύκλου δείχνει ότι και στη χριστιανική κοινότητα, όπως και στον επικούρειο Κήπο,²⁰⁹ οι γυναίκες είχαν σημαντική θέση και αντιμετωπιζόνταν με σεβασμό.

Ο Αθηναγόρας επιθυμώντας να δείξει τη σημασία των χριστιανικών διδαγμάτων αναφέρεται στην ανωτερότητα με την οποία οι Χριστιανοί αντιμετωπίζουν τα εις βάρος τους αδικήματα. Παρατηρεί ότι ανάμεσα τους θα βρεθούν και απλοί πολίτες και τεχνίτες και μεγαλύτερης ηλικίας γυναίκες, οι οποίοι ακόμη κι αν δεν μπορούν να δείξουν την ωφέλεια από τη χριστιανική διδασκαλία με τα λόγια μπορούν να την εκφράσουν με τα έργα, καθώς δεν κατέχονται από τάσεις

²⁰⁶ Βλ. Clay (1989) 325-326, όπου παρατηρείται ότι οι όροι «σωτήρας» και «κήρυκας», που αποδίδονταν από τους Επικούρειους στον Επίκουρο, δεν αποτελούσαν όρους συχνοί στη φιλοσοφία. Αντίθετα, είναι όροι που αποδίδονταν από τους Χριστιανούς στον Χριστό. Βλ., επίσης, De Witt (1954 a) 32 για σύγκριση του τρόπου αντιμετώπισης του Επίκουρου ως σωτήρα και της αφοσίωσης προς το πρόσωπό του με την αφοσίωση προς τον Χριστό και την αποδοχή του ως αρχηγού και σωτήρος. Ο μελετητής σχολιάζει και την αντίθεση με τη φιλοσοφία του Πλάτωνα ως προς το θέμα της ισότητας όλων (σελ. 23 και 357).

²⁰⁷ Τατιανός, *Λόγος πρὸς Ἑλληνας* 32: «φιλοσοφοῦσί τε οὐ μόνον οἱ πλουτοῦντες, ἀλλὰ καὶ οἱ πένητες προῖκα τῆς διδασκαλίας ἀπολαύουσι ... τοὺς δὲ ἀκροᾶσθαι βουλομένους πάντας οὕτως προσιέμεθα κἂν πρεσβύτιδες ὥσι κἂν μειράκια».

²⁰⁸ Τατιανός, *Λόγος πρὸς Ἑλληνας* 33.

²⁰⁹ Βλ. Rist (1972) 10, όπου αναφέρεται ότι στη σχολή του Επίκουρου υπήρχαν και γυναίκες, εταίρες, αλλά και από ανώτερες τάξεις.

αντεκδίκησης όσων τους έχουν βλάψει και, αντίθετα, αντιμετωπίζουν με αγάπη αυτούς που βρίσκονται κοντά τους και βοηθούν όποιον έχει ανάγκη.²¹⁰ Πέρα από τη συγκεκριμένη συμπεριφορά των Χριστιανών στο παραπάνω χωρίο εκφράζεται και η ισότητα που υπάρχει ανάμεσα στα μέλη της χριστιανικής κοινότητας. Ανάμεσά τους βρίσκονται άνθρωποι οποιασδήποτε κοινωνικής τάξης ή ηλικίας, οι οποίοι μπορούν είτε έμπρακτα, είτε με τα λόγια να δείξουν την πίστη και την εφαρμογή των χριστιανικών διδαγμάτων. Πρόκειται, συνεπώς, για ένα φιλοσοφικό σύστημα και μία θρησκεία που βάζουν στο επίκεντρο τον άνθρωπο, τονίζουν την ισότητα όλων των ανθρώπων και προβάλλουν την ικανότητά τους να οδηγηθούν στον τελικό στόχο που σε καθεμία από τις δύο περιπτώσεις θεωρείται ο βέλτιστος για την ανθρώπινη ύπαρξη.²¹¹

Μία άλλη πολύ σημαντική ομοιότητα ανάμεσα στη φιλοσοφική σχολή του Επίκουρου και στη χριστιανική θρησκεία, η οποία μάλιστα σχετίζεται με την ισότητα που πρέσβευαν και οι δύο, είναι οι σχέσεις φιλίας και αγάπης που συνέδεαν τα μέλη κάθε κοινότητας.²¹² Για την επικούρεια φιλοσοφία πολύ ουσιαστική είναι η φιλία, η οποία χαρακτηρίζεται από τον Επίκουρο ως αθάνατο αγαθό.²¹³ Ο φιλόσοφος αποκαλούσε τους μαθητές του «φίλους», ενώ μέσα στην επικούρεια κοινότητα υπήρχε αλληλοβοήθεια και αλληλοϋποστήριξη.²¹⁴ Ο σοφός, σύμφωνα με την επικούρεια διδασκαλία,²¹⁵ δεν πονάει περισσότερο, όταν βασανίζεται ο ίδιος, από ό,τι όταν υποφέρει ο φίλος του, για τον οποίο μπορεί ακόμη και να πεθάνει. Η φιλία ήταν πολύ σημαντική προϋπόθεση για την ευδαιμονία: ο Επίκουρος τονίζει ότι από τα αγαθά που παρέχει η σοφία για τη μακαριότητα της ζωής το πιο σημαντικό είναι η

²¹⁰ Αθηναγόρας, *Πρεσβεία περί Χριστιανῶν* 11.

²¹¹ Ο De Witt (1954 a) 337 παρατηρεί ότι η επικούρεια φιλοσοφία βρίσκεται ένα στάδιο πριν τη χριστιανική θρησκεία και εξηγεί την άποψή του παρουσιάζοντας τη μετάβαση από τον πλατωνισμό που απευθύνεται στους αριστοκράτες, στον επικουρισμό που στρέφεται προς τη μεσαία τάξη και τελικά στον χριστιανισμό που ενδιαφέρεται για τους φτωχούς.

²¹² Βλ. Clay (1989) 329, όπου αναφέρεται ότι, όπως οι πρώιμοι Χριστιανοί, το ίδιο και οι Επικούρειοι αναγνώριζαν ο ένας τον άλλο ως φίλο, παρά το γεγονός ότι οι Επικούρειοι ήταν ίσως μοναδικοί στην αφοσίωσή τους στη φιλία και γίνεται μία αναλογία στην εγγύτητα που υπήρχε μεταξύ των μαθητών του Χριστού και των μελών της επικούρειας κοινότητας.

²¹³ *Επικούρου προσφώνησις* 78: «Ὁ γενναῖος περὶ σοφίαν καὶ φιλίαν μάλιστα γίγνεται, ὧν τὸ μὲν ἔστι θνητὸν ἀγαθόν, τὸ δὲ ἀθάνατον».

²¹⁴ Βλ. Rist (1972) 12, όπου γίνεται αναφορά στην οικονομική ενίσχυση και στην οικειότητα μεταξύ των μελών της επικούρειας κοινότητας και 134, όπου παρατίθεται η άποψη ότι η επικούρεια φιλία είναι αλτρουιστική.

²¹⁵ *Επικούρου προσφώνησις* 56-57 και Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X.120: «ὁ σοφός ... καὶ ὑπὲρ φίλου ποτὲ τεθνήξεσθαι».

απόκτηση της φιλίας.²¹⁶ Ο ίδιος ο φιλόσοφος επιβεβαιώνει τη σημασία που έδινε στη φιλία, καθώς στη διαθήκη του εκφράζει ιδιαίτερη μέριμνα όχι μόνο για τη σχολή και τους φίλους του, αλλά ακόμα και για τα παιδιά των φίλων του.²¹⁷

Για τον χριστιανισμό έχει, επίσης, μεγάλη σημασία η σύνδεση μεταξύ των μελών της χριστιανικής κοινότητας. Ο όρος που χρησιμοποιείται στα χριστιανικά κείμενα είναι η «αγάπη». Όπως πολύ εύστοχα επεσήμανε ο De Witt, δίνεται η αίσθηση ότι «η φιλοσοφία της φιλίας προηγούνταν της θρησκείας της αγάπης και δημιούργησε ένα θετικό κλίμα για την αποδοχή της».²¹⁸ Στη χριστιανική κοινότητα η αμοιβαία βοήθεια και υποστήριξη ήταν πολύ σπουδαίες αρετές.²¹⁹ Οι απολογητές συχνά αναφέρονται στην αγάπη που δείχνει ο Θεός προς τους ανθρώπους και στα χριστιανικά διδάγματα που καλούν τους πιστούς να δείξουν και οι ίδιοι αγάπη και φιλανθρωπία, όχι μόνο προς τους φίλους, αλλά και προς τους εχθρούς.²²⁰ Μάλιστα, αυτοί ακριβώς οι δεσμοί φιλίας και αγάπης που συνέδεαν αντίστοιχα τους Επικούρειους και τους Χριστιανούς ήταν εκείνοι που οδήγησαν στη διαμόρφωση ανάλογων κατηγοριών για ακολασίες στον επικούρειο Κήπο και για «αδελφοκοιτίες» ανάμεσα στα μέλη της χριστιανικής κοινότητας.²²¹ Οι απολογητές, όπως αναφέρθηκε και νωρίτερα στην παρούσα μελέτη, κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν και αυτή την κατηγορία στην προσπάθειά τους να υπερασπιστούν τη νέα θρησκεία.

Ιδιαίτερη μνεία θα άξιζε να γίνει σε ένα χωρίο από τον Ιουστίνο στο οποίο ο απολογητής, όταν παρουσιάζει πτυχές της χριστιανικής λατρείας προς το τέλος της πρώτης *Απολογίας* του, προβάλλει την αγάπη και την αλληλεγγύη μεταξύ των μελών της χριστιανικής κοινότητας. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι όσοι έχουν τη δυνατότητα βοηθούν εκείνους που στερούνται και ότι πάντα βρίσκονται όλοι μαζί.²²² Σημαντικό

²¹⁶ Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Κύρια Δόξα* 27 = *Επικούρου προσφώνησις* 13) 148.XXVII.

²¹⁷ Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Διαθήκη*) 19-20. Βλ. Rist (1972) 137, για την ανταπόκριση του Επίκουρου στα διδάγματά του ως προς το θέμα της φιλίας.

²¹⁸ Βλ. De Witt (1954 b) 16.

²¹⁹ Βλ. Ιουστίνος, *Απολογία Α'* 14.2-3, όπου ο απολογητής αναφέρει ότι οι Χριστιανοί βοηθούν όσους έχουν ανάγκη και επιδιώκουν να συμφιλιάσουν τους εχθρούς μεταξύ τους.

²²⁰ Βλ. Ιουστίνος, *Απολογία Α'* 15.7-9. Βλ., επίσης, Αθηναγόρας, *Πρεσβεία περί Χριστιανῶν* 12, όπου ο απολογητής επισημαίνει ότι οι Χριστιανοί επιλέγουν τον μετριοπαθή και φιλάνθρωπο τρόπο ζωής.

²²¹ Για την κατηγορία που δέχονταν οι Χριστιανοί βλ. πρώτο κεφάλαιο (σελ. 29-30). Για την κατηγορία για ακολασίες που βάραινε τη σχολή του Επίκουρου βλ. Rist (1972) 10, όπου παρατηρείται ότι επρόκειτο μάλλον για υπερβολή.

²²² Ιουστίνος, *Απολογία Α'* 67.1: «Ἡμεῖς δὲ μετὰ ταῦτα λοιπὸν ἀεὶ τούτων ἀλλήλους ἀναμνησκόμεν· καὶ οἱ ἔχοντες τοῖς λειπομένοις πᾶσιν ἐπικουροῦμεν, καὶ σύνεσμεν ἀλλήλοις ἀεὶ». Βλ. Osborn (1975) 185 για σχολιασμό του χωρίου· ο μελετητής αναφέρει την άποψη ότι αυτή η αλτρουιστική στάση των Χριστιανών και η άνευ διακρίσεων αλληλοϋποστήριξη συνέβαλε στην εδραίωση της χριστιανικής θρησκείας.

για την παρούσα μελέτη είναι το ρήμα «ἐπικουρούμεν», το οποίο χρησιμοποιεί ο απολογητής για να δηλώσει τη βοήθεια μεταξύ των μελών της κοινότητας. Το ρήμα «ἐπικουρῶ», που σημαίνει βοηθώ, παραπέμπει στο όνομα του Επίκουρου. Ο De Witt είχε παρατηρήσει ότι ο Απόστολος Παύλος ίσως απέφευγε να ονομάσει τον Επίκουρο στα κείμενά του, γιατί το όνομά του σήμαινε «βοηθός» και αυτό ήταν ένα γνώρισμα το οποίο αποδιδόταν στον Χριστό.²²³ Ο Ιουστίνος, ο οποίος, όπως φαίνεται από τις άμεσες αναφορές που κάνει στον Επίκουρο στη δεύτερη *Απολογία* του, γνώριζε την επικούρεια φιλοσοφία, δε διστάζει να χρησιμοποιήσει το εν λόγω ρήμα. Αυτό θα μπορούσε, ενδεχομένως, να συμβαίνει είτε επειδή δε φοβάται πιθανούς συσχετισμούς με τη συγκεκριμένη φιλοσοφική σχολή, είτε διότι επιλέγει σκόπιμα να το χρησιμοποιήσει, εφόσον και για την επικούρεια κοινότητα ήταν πολύ σημαντική η αλληλοϋποστήριξη και η συντροφικότητα μεταξύ των μελών της. Ο απολογητής ίσως επιλέγει αυτό το ρήμα, για να τονίσει ακόμη περισσότερο τη σύνδεση μεταξύ των μελών της χριστιανικής κοινότητας. Άλλωστε, το γεγονός ότι οι αποδέκτες του είναι γνώστες της φιλοσοφίας²²⁴ και μπορεί να δημιουργηθούν και σε εκείνους αντίστοιχοι συνειρμοί, συμβάλλει στην καλύτερη κατανόηση του κειμένου και στην αποδοχή της άποψής του απολογητή.

Μία άλλη ομοιότητα ανάμεσα στην επικούρεια φιλοσοφία και τον χριστιανισμό, η οποία σχετίζεται με τις πεποιθήσεις για τις ανθρώπινες σχέσεις, έγκειται στις αντιλήψεις της φιλοσοφικής σχολής και της χριστιανικής θρησκείας για τον γάμο και τις ερωτικές σχέσεις. Τόσο οι Επικούρειοι, όσο και οι Χριστιανοί θεωρούν ότι η σύναψη γάμου είναι απαραίτητη μόνο για την τεκνοποιία. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Διογένη Λαέρτιου, ο επικούρειος σοφός παντρεύεται και κάνει παιδιά και δε θα συνευρεθεί με γυναίκα με την οποία οι νόμοι απαγορεύουν να κάνει κάτι τέτοιο.²²⁵ Αντίστοιχα, στη χριστιανική θρησκεία ο γάμος συνάπτεται για την απόκτηση τέκνων και δεν επιτρέπεται η μοιχεία. Ο Ιουστίνος αναφέρει ξεκάθαρα πως οι Χριστιανοί δε συνάπτουν γάμο για κανέναν άλλο λόγο παρά μονάχα για να

²²³ Βλ. De Witt (1954 b) 28-29. Βλ., επίσης, Clay (1989) 319, όπου αναφέρεται ότι το όνομα του Επίκουρου είχε σημασία για τον Διογένη Οιοανδέα, καθώς ο φιλόσοφος θα του ήταν βοηθός στην προσπάθειά του να δώσει θεραπεία για σωτηρία.

²²⁴ Ο Ιουστίνος από την αρχή της *Απολογίας* του τονίζει τη μόρφωση του αυτοκράτορα και των υιών του, στους οποίους απευθύνεται, προσφωνώντας τους φιλοσόφους: *Απολογία Α' 1*.

²²⁵ Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X.119: «καὶ γαμήσειν καὶ τεκνοποιήσειν τὸν σοφόν» και 118: «γυναικί τε οὐ μιγήσεσθαι τὸν σοφὸν ἢ οἱ νόμοι ἀπαγορεύουσιν».

αναθρέψουν παιδιά.²²⁶ Ο Αθηναγόρας αναφέρει ότι καθένας νυμφεύεται μία μόνο γυναίκα κι αυτή με σκοπό την τεκνοποιία.²²⁷

Από την παραπάνω παρουσίαση φαίνεται ότι και οι δύο πλευρές μεριμνούν περισσότερο για τις κοινωνικές σχέσεις των ατόμων, για τη μεταξύ τους επαφή και αλληλοϋποστήριξη, παρά για την πολιτική και τον δημόσιο βίο.²²⁸ Πιστεύουν ότι η επαφή με τους άλλους ανθρώπους και η ανάπτυξη των κοινωνικών έναντι των πολιτικών αρετών μπορούν να συμβάλουν καλύτερα στην επίτευξη του στόχου που θέτει κάθε πλευρά. Οι Επικούρειοι με την απομάκρυνση από τις ταραχές του δημόσιου βίου και την αφοσίωσή τους στην αληθινή φιλία μπορούν να φτάσουν πιο κοντά στην επίτευξη της αταραξίας και της ευδαιμονίας. Οι Χριστιανοί αδιαφορώντας για τα πολιτικά αξιώματα και την αναζήτηση δόξας και πλούτου ενδιαφέρονται για τον χριστιανικό τρόπο ζωής, για την παροχή βοήθειας προς τους συνανθρώπους τους και προσδοκούν τη σωτηρία στην ανώτερη κοινωνία του Θεού. Παρά το γεγονός ότι ο στόχος κάθε πλευράς είναι διαφορετικός, ο τρόπος ζωής και οι ανθρώπινες σχέσεις παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες.²²⁹

2.3 Σχέση σώματος και ψυχής

Πέρα από τη θεολογία, ένας άλλος τομέας στον οποίο δεν αναμένεται, αλλά υπάρχουν ομοιότητες ανάμεσα στην επικούρεια φιλοσοφία και τη χριστιανική θρησκεία είναι οι απόψεις για το σώμα και την ψυχή. Ενώ μία από τις θεμελιώδεις διαφορές του φιλοσοφικού συστήματος και της νέας θρησκείας αφορούσε το ζήτημα της κατάστασης της ψυχής μετά τον θάνατο, εντούτοις στα κείμενα των απολογητών, οι οποίοι επιδιώκουν να στηρίξουν τα χριστιανικά διδάγματα, υπάρχουν επιχειρήματα που ομοιάζουν με τις θέσεις των επικούρειων φιλοσόφων. Ένα επιχείρημα που χρησιμοποιούν τόσο οι επικούρειοι φιλόσοφοι, όσο και οι απολογητές, για να τεκμηριώσουν τις αντιλήψεις τους, είναι η στενή σχέση σώματος και ψυχής. Ο Λουκρήτιος, προκειμένου να απαλλάξει τον αποδέκτη του από τον φόβο του θανάτου

²²⁶ Ιουστίνος *Απολογία Α'* 29.1: «Ἄλλ' ἢ τὴν ἀρχὴν οὐκ ἐγαμοῦμεν, εἰ μὴ ἐπὶ παίδων ἀνατροφῇ, ἢ παραιτούμενοι τὸ γήμασθαι τέλεον ἐνεκρατευόμεθα».

²²⁷ Αθηναγόρας, *Πρεσβεία περὶ Χριστιανῶν* 33.

²²⁸ Βλ. Rist (1972) 138-9, όπου αναφέρονται και οι διαφοροποιήσεις της επικούρειας σχολής από άλλες φιλοσοφικές σχολές ως προς το συγκεκριμένο θέμα και De Witt (1954 a) 29, όπου επισημαίνονται και οι σχετικές ομοιότητες με τον χριστιανισμό.

²²⁹ Ο De Witt (1954 a) 31-32 επικεντρώνεται κυρίως στις ομοιότητες Επικουρείων και Χριστιανῶν ως προς την κοινωνική ζωή και αναφέρει ότι, παρά την ύπαρξη αντιθέσεων, θα ήταν εύκολο για έναν Επικούρειο να γίνει Χριστιανός.

και των μεταθανάτιων τιμωριών, επιχειρηματολογεί εκτενώς στο έργο του για τη σύνδεση και την κοινή πορεία σώματος και ψυχής.²³⁰ Στόχος του είναι να πείσει για τη θνητότητα της ψυχής,²³¹ καθώς γι' αυτή θα υπήρχαν οι περισσότερες αμφιβολίες, εφόσον άλλα φιλοσοφικά συστήματα, όπως η πλατωνική φιλοσοφία, υπερασπίζονταν την αθανασία της. Ο φιλόσοφος επιθυμεί να αποδείξει ότι η ψυχή είναι θνητή και διαλύεται μαζί με το σώμα στον θάνατο, για να δείξει ότι δεν υπάρχει πιθανότητα αίσθησης και, συνεπώς, βίωσης μεταθανάτιων τιμωριών.

Το ίδιο επιχείρημα για τη στενή σχέση σώματος και ψυχής αξιοποιούν και οι απολογητές, αλλά με διαφορετικό σκοπό από εκείνον του Λουκρητίου. Ο συγγραφέας του *Λόγου περί αναστάσεως*, που αν και αποδίδεται στον Ιουστίνου θα πρέπει να συντάχτηκε από κάποιον μαθητή του,²³² τονίζει τη σύνδεση σώματος και ψυχής, για να πείσει ότι μετά τον θάνατο, κατά την τελική κρίση, μπορούν μαζί να αναστηθούν. Ο απολογητής υποστηρίζει ότι για τον Θεό ο άνθρωπος είναι σύνολο ψυχής και σώματος και ότι θα αξιολογηθεί ολόκληρος, όχι μόνο ένα μέρος του, πράγμα το οποίο σημαίνει ότι ψυχή και σώμα θα αναστηθούν μαζί, θα κριθούν και θα σωθούν ή θα τιμωρηθούν από κοινού.²³³ Ο Τατιανός προσπαθώντας να πείσει τους αποδέκτες του ότι δε θα πρέπει να αντιμετωπίζουν τους Χριστιανούς εχθρικά, επειδή έχουν διαφορετικά από εκείνους διδάγματα, αναφέρει τις αντικρουόμενες απόψεις μεταξύ των φιλοσόφων, οι οποίοι όμως γίνονται αποδεκτοί. Αφού παρουσιάζει ορισμένες διαφοροποιήσεις μεταξύ των φιλοσόφων, αναφέρει περιπτώσεις στις οποίες με αντίστοιχο τρόπο διαφοροποιούνται και τα χριστιανικά διδάγματα από τα φιλοσοφικά, για να δείξει ότι αυτές οι αντίθετες μεταξύ τους αντιλήψεις δε θα έπρεπε να προκαλούν αντιδράσεις. Ανάμεσα σε αυτές αναφέρει για παράδειγμα ότι ενώ κάποιος από τους φιλοσόφους αποδέχεται ότι αθάνατη είναι μόνο η ψυχή, ο ίδιος ισχυρίζεται ότι είναι και το σώμα.²³⁴ Παρόλο που, όπως θα σχολιαστεί και παρακάτω, ο Τατιανός πίστευε ότι η ψυχή δεν είναι από μόνη της αθάνατη, αλλά μονάχα αν ενωθεί με το θείο πνεύμα, εκείνο που ο απολογητής φαίνεται ότι επιθυμεί να τονίσει

²³⁰ Λουκρητίος, *De rerum natura* III.94-416.

²³¹ Λουκρητίος, *De rerum natura* III.417-829.

²³² Βλ. Χρήστου (1985) 1^{ος} τόμος 67-69 για την πατρότητα του συγκεκριμένου έργου, όπου αναφέρεται ότι αυτό συνεγράφη τον 2^ο αιώνα μ. Χ., και πιθανόν ανήκει σε μαθητή του Ιουστίνου.

²³³ Ιουστίνος, *Λόγος περί αναστάσεως* 8. Βλ., επίσης, Αθηναγόρας, *Περί αναστάσεως νεκρών* 15 και 22-25· στα χωρία αυτά ο απολογητής αναφέρεται στην ενότητα ψυχής και σώματος και υποστηρίζει ότι κοινή πρέπει να είναι η ανάσταση και των δύο, για να κριθούν μαζί για τις πράξεις του ανθρώπου και να λάβει ο άνθρωπος στο σύνολό του την αμοιβή ή την τιμωρία.

²³⁴ Τατιανός, *Λόγος πρὸς Ἑλληνας* 25: «ἀπαθανατίζεσθαι μόνην τὴν ψυχὴν, ἐγὼ δὲ καὶ τὸ σὺν αὐτῇ σαρκίον».

στο συγκεκριμένο σημείο είναι η διδασκαλία των Πατέρων ότι μαζί με την ψυχή μπορεί να αναστηθεί, να κριθεί και να σωθεί ή να τιμωρηθεί και το σώμα. Η αναφορά του στο συγκεκριμένο σημείο δείχνει ότι ο απολογητής γνώριζε πως για κάποια φιλοσοφικά συστήματα δεν ήταν αποδεκτή η στενή σχέση και η κοινή πορεία ψυχής και σώματος. Ο ίδιος απολογητής, σε άλλο σημείο του έργου του, επισημαίνει ότι η ψυχή δε θα μπορούσε να υπάρξει χωρίς το σώμα.²³⁵

Μία άλλη κοινή αντίληψη που εκφράστηκε από τους επικούρειους φιλοσόφους και τους απολογητές, για να επιχειρηματολογήσουν για την υποστήριξη των απόψεών τους, αφορά την υπόσταση του ανθρώπου πριν έρθει στη ζωή και μετά τον θάνατο. Οι δύο πλευρές χρησιμοποιούν ως επιχείρημα την ομοιότητα της κατάστασης πριν τη γέννηση με την κατάσταση μετά τον θάνατο. Ο Επίκουρος αναφέρει ότι κάθε άνθρωπος φεύγει από τη ζωή σαν να είχε μόλις γεννηθεί,²³⁶ ενώ ο Σενέκας παραθέτει την πληροφορία ότι σύμφωνα με την επικούρεια φιλοσοφία δεν υπάρχει κανείς που να φεύγει από τη ζωή με τρόπο διαφορετικό από εκείνο με τον οποίο γεννήθηκε.²³⁷ Ο Λουκρήτιος, στην προσπάθειά του να αποδείξει τη θνητότητα της ψυχής, παρατηρεί ότι ο άνθρωπος δεν υπήρχε πριν γεννηθεί και δεν έχει αναμνήσεις από το διάστημα πριν τη γέννησή του. Αντίστοιχα, υποστηρίζει ο φιλόσοφος, μετά τον θάνατο δε θα υπάρχει ούτε το ανθρώπινο σώμα, ούτε η ψυχή και, συνεπώς, ούτε αίσθηση και αντίληψη.²³⁸ Το μόνο που θα υπάρχει και μετά τον θάνατο θα είναι τα αναλλοίωτα άτομα τα οποία θα αξιοποιηθούν για τη δημιουργία άλλων ανθρώπων.²³⁹

Το ίδιο επιχείρημα για την ομοιότητα της κατάστασης πριν τη γέννηση και μετά τον θάνατο επικαλείται και ο Τατιανός επιδιώκοντας να αποδείξει την ανάσταση των ανθρώπων κατά την τελική κρίση. Ο απολογητής αναφέρει ότι, όπως δεν υπήρχε πριν γεννηθεί και ούτε γνώριζε ποιος ήταν, αλλά γεννήθηκε και πίστεψε στην ύπαρξή του, έτσι και μετά τον θάνατο, που δε θα υπάρχει, θα μπορεί να ξαναδημιουργηθεί και να γίνει αυτός που ήταν.²⁴⁰ Διαπιστώνεται ότι τόσο ο Λουκρήτιος, όσο και ο

²³⁵ Τατιανός, *Λόγος προς Έλληνας* 15: «οὔτε γὰρ ἂν αὐτὴ φανείη ποτὲ χωρὶς σώματος, οὔτε ἀνίσταται ἢ σὰρξ χωρὶς ψυχῆς».

²³⁶ *Επικούρου προσφώνησις* 60: «Πᾶς ὡσπερ ἄρτι γεγονῶς ἐκ τοῦ ζῆν ἀπέρχεται».

²³⁷ Σενέκας, *Epistulae* 22.24.15 (Arrighetti 241).

²³⁸ Λουκρήτιος, *De rerum natura* III.972-977: επιχείρημα συμμετρίας· βλ. Annas (1993) 346.

²³⁹ Λουκρήτιος, *De rerum natura* III.967.

²⁴⁰ Τατιανός, *Λόγος προς Έλληνας* 6: «ὡσπερ γὰρ οὐκ ὦν πρὶν ἢ γενέσθαι τίς ἤμην οὐκ ἐγίνωσκον, μόνον δὲ ἐν ὑποστάσει τῆς σαρκικῆς ὕλης ὑπῆρχον, γεγονῶς δὲ ὁ μὴ πάλαι διὰ τῆς γενέσεως τὸ εἶναι πεπίστευκα· τὸν αὐτὸν τρόπον ὁ γενόμενος καὶ διὰ θανάτου

Τατιανός αξιοποιούν μία ίδια εικόνα, την ομοιότητα της κατάστασης μετά τον θάνατο με την κατάσταση που υπάρχει πριν τη γέννηση του ανθρώπου. Ωστόσο, ο Λουκρήτιος επιθυμεί να πείσει για τη θνητότητα της ψυχής, η οποία όπως δεν υπήρχε πριν γεννηθεί ο άνθρωπος, έτσι δε θα υπάρχει και μετά τον θάνατό του. Αντίθετα, ο Τατιανός επιδιώκει να αποδείξει τη δυνατότητα ανάστασης της ψυχής μαζί με το σώμα, καθώς, όπως αυτά ήρθαν στη ζωή με τη γέννηση του ανθρώπου, μπορούν να δημιουργηθούν και πάλι κατά την ανάσταση για την τελική κρίση.²⁴¹

Επομένως, παρατηρείται ότι για τους επικούρειους φιλοσόφους και για τους απολογητές είχε μεγάλη σημασία η απόδειξη της ενότητας ψυχής και σώματος και της ομοιότητας της κατάστασής τους πριν τη γέννηση και μετά τον θάνατο. Οι δύο πλευρές έμμεσα αντιτίθενται στις απόψεις άλλων φιλοσοφικών συστημάτων, τα οποία πρόσβευαν την ανωτερότητα της ψυχής έναντι του σώματος και τη διαφορετική πορεία τους μετά τον θάνατο. Ωστόσο, κάθε πλευρά χρησιμοποιεί αυτά τα επιχειρήματα για ακριβώς αντίθετο σκοπό. Οι επικούρειοι φιλόσοφοι επιθυμούν να δείξουν ότι η ψυχή είναι στενά συνδεδεμένη με το σώμα και πεθαίνει μαζί του, ακριβώς όπως γεννήθηκε, και ότι δεν υπάρχει αίσθηση και αντίληψη μετά τον θάνατο. Οι απολογητές από την πλευρά τους επικαλούνται την ενότητα προκειμένου να δείξουν ότι από κοινού ανασταίνονται ψυχή και σώμα και ότι από κοινού κρίνονται από τον Θεό. Συνεπώς, παρά το γεγονός ότι κάθε πλευρά έχει διαφορετικό στόχο αξιοποιούν ίδια επιχειρήματα ως προς το συγκεκριμένο θέμα.

Τέλος, διαπιστώνεται ακόμη μία ομοιότητα στα κείμενα ορισμένων απολογητών με την επικούρεια φιλοσοφία αναφορικά με τη φύση της ψυχής. Όπως έχει ήδη επισημανθεί, μία από τις σημαντικότερες διαφορές της επικούρειας φιλοσοφίας με τη χριστιανική θρησκεία ήταν το γεγονός ότι ενώ ο Επίκουρος δίδασκε πως η ψυχή είναι θνητή, οι Χριστιανοί πίστευαν στην αθανασία της. Παρόλο που οι περισσότεροι απολογητές υποστηρίζουν την αθανασία της ψυχής, υπάρχουν περιπτώσεις στις οποίες εκφράζεται η άποψη ότι η ψυχή είναι θνητή, κυρίως όταν συσχετίζεται με το θείο πνεύμα, το οποίο είναι αθάνατο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Τατιανός, ο οποίος αναφέρει ότι η ψυχή δεν είναι αθάνατη από μόνη της,

μηκέτ' ὄν αὐθίς τε μηκέθ' ὀρώμενος ἔσομαι πάλιν ὡσπερ μὴ πάλαι γεγονῶς εἶτα γεννηθείς». Για μία παρόμοια χρήση του ίδιου επιχειρήματος βλ. Αθηναγόρας, *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν* 3.

²⁴¹ Ο De Witt (1954 b) 172 συγκρίνει το επικούρειο επιχείρημα ότι ο άνθρωπος αποχωρεί από τη ζωή όπως έρχεται σε αυτήν με μία φράση από τον Απόστολο Παύλο σύμφωνα με την οποία οι άνθρωποι δε φέρνουν τίποτα ερχόμενοι στη ζωή και δεν μπορούν να πάρουν τίποτα φεύγοντας από αυτήν.

αλλά θνητή και έχει τη δυνατότητα να γίνει αθάνατη, αν ενωθεί με το θείο πνεύμα. Ο απολογητής παρατηρεί ότι η ψυχή, αν δε γνωρίσει την αλήθεια κατά τη διάρκεια της ζωής της και, συνεπώς, δεν ενωθεί με το θείο πνεύμα, πεθαίνει και διαλύεται μαζί με το σώμα.²⁴² Επίσης, ο Θεόφιλος, όταν περιγράφει τη διαδικασία δημιουργίας του ανθρώπου από τον Θεό, αναφέρει ότι ο Θεός εμφύσησε στον άνθρωπο και εκείνος έγινε «ψυχή ζώσα» και πως από αυτή τη διαδικασία η ψυχή ονομάστηκε αθάνατη από τους περισσότερους.²⁴³ Η παρατήρηση αυτή, ότι δηλαδή από τη συγκεκριμένη διαδικασία οι πιο πολλοί ονόμασαν την ψυχή αθάνατη, δείχνει ότι πιθανόν ο Θεόφιλος πίστευε πως η ψυχή δεν είναι αθάνατη. Ίσως γι' αυτόν τον λόγο να διαχωρίζει τον εαυτό του από τους περισσότερους.²⁴⁴ Πιθανόν, να πιστεύει και εκείνος, όπως και ο Τατιανός ότι η ψυχή γίνεται αθάνατη χάρη στην ένωσή της με το θείο πνεύμα.²⁴⁵

2.4 Η σπουδαιότητα και τα κριτήρια της αλήθειας και της γνώσης

Μία ακόμη ομοιότητα ανάμεσα στο εξεταζόμενο φιλοσοφικό σύστημα της ελληνιστικής περιόδου και στη χριστιανική θρησκεία είναι η έμφαση την οποία δείχνουν και οι δύο πλευρές στην παρουσίαση της αλήθειας, στην απόκτηση της γνώσης και στην αποφυγή των ψευδών δοξασιών που προκαλεί η άγνοια.²⁴⁶ Η επικούρεια φιλοσοφία αποδίδει μεγάλη σημασία στην κατανόηση της αλήθειας γύρω από τα άτομα και τις λειτουργίες του σύμπαντος, τη θείκη φύση και τα φυσικά φαινόμενα, καθώς η ξεκάθαρη γνώση γύρω από όλα αυτά τα θέματα μπορεί να απαλλάξει τους ανθρώπους από τους φόβους τους.²⁴⁷ Από την άλλη πλευρά, οι απολογητές επιθυμούν να αναδείξουν την αλήθεια των χριστιανικών διδαγμάτων, να προβάλλουν την ανωτερότητά της από εκείνη της ειδωλολατρίας και να διαλύσουν πιθανές λανθασμένες αντιλήψεις που προκαλούν τη δίωξη των Χριστιανών. Ο

²⁴² Τατιανός, *Λόγος πρὸς Ἕλληνας* 13: «Οὐκ ἔστιν ἀθάνατος, ἄνδρες Ἕλληνες, ἡ ψυχή καθ' ἑαυτήν, θνητὴ δέ· ἀλλὰ δύναται ἢ αὐτὴ καὶ μὴ ἀποθνήσκειν. Θνήσκει μὲν γὰρ καὶ λύεται μετὰ τοῦ σώματος, μὴ γινώσκουσα τὴν ἀλήθειαν».

²⁴³ Θεόφιλος, *Πρὸς Ἀυτόλυκον Β'* 19: «ὅθεν καὶ ἀθάνατος ἡ ψυχή ὠνόμασται παρὰ τοῖς πλείοσι».

²⁴⁴ Βλ. Χρήστου (1978) 2^{ος} τόμος 401.

²⁴⁵ Βλ. Grant (1986) 143-145 για τις θεωρίες του Τατιανού και του Θεόφιλου για την ψυχή και το θείο πνεύμα.

²⁴⁶ Βλ. De Witt (1954 a) 31, όπου αναφέρεται ότι και οι δύο πλευρές μιλούσαν για την άγνοια ως σκοτάδι και για τη γνώση ως φως.

²⁴⁷ Βλ. Ζωγραφίδης (1992) 14, όπου αναφέρεται ότι ο Επίκουρος είχε συναίσθηση της διαφωτιστικής του αποστολής. Βλ., επίσης, Cochrane (1972) 36, όπου διατυπώνεται η άποψη πως ο Λουκρήτιος με το έργο του, στο οποίο εκθέτει την επικούρεια φιλοσοφία, στόχευε στη σωτηρία μέσω του διαφωτισμού.

Ιουστίνος ήδη από την αρχή της *Απολογίας* του τονίζει τη σπουδαιότητα της αλήθειας. Ο απολογητής παρατηρεί ότι οι αληθινά ευσεβείς και φιλόσοφοι θα πρέπει να τιμούν και να σέβονται μονάχα την αλήθεια και να εγκαταλείπουν παλαιότερες δοξασίες, αν αυτές είναι φαύλες. Μάλιστα, δε θα πρέπει να διστάζει κάποιος να λείει και να πράττει τα δίκαια και αληθή, ακόμα κι αν απειλείται με θάνατο.²⁴⁸ Ο Ιουστίνος με αυτή την αναφορά του στην αρχή του έργου του πιθανόν επιδιώκει δύο πράγματα: αφενός, να προϊδεάσει θετικά τους αποδέκτες του απέναντι στη χριστιανική διδασκαλία δείχνοντας ότι η αλήθεια αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της και ότι μπορεί να είναι ανώτερη από διδασκαλίες που θεωρούνταν έως τότε αληθινές. Αφετέρου, αιτιολογεί με έμμεσο τρόπο τη στάση των Χριστιανών, οι οποίοι ακόμα κι όταν απειλούνται με θάνατο δε δειλιάζουν και δεν παύουν να υπερασπίζονται τα χριστιανικά διδάγματα και να παρουσιάζουν την αλήθεια γύρω από τις πεποιθήσεις τους. Επίσης, ο απολογητής επισημαίνει τις βλαπτικές επιδράσεις της απόκρυψης της αλήθειας, καθώς παρατηρεί ότι η συμπεριφορά ενάντια στους Χριστιανούς προκαλείται από άγνοια, η οποία μπορεί να αντιμετωπιστεί, όταν παρουσιαστεί η αλήθεια.²⁴⁹

Εκτός από την έμφαση που δίνουν και οι δύο πλευρές στη σπουδαιότητα της αλήθειας και της γνώσης υπάρχει, επίσης, ταύτιση των απόψεων της επικούρειας φιλοσοφίας και του χριστιανισμού, αναφορικά με ένα από τα κριτήρια για την απόκτηση της αληθινής γνώσης. Συγκεκριμένα, τόσο οι επικούρειοι φιλόσοφοι, όσο και οι απολογητές θεωρούν τις αισθήσεις ως ένα σπουδαίο και αδιάψευστο κριτήριο για την ορθή αντίληψη της πραγματικότητας. Ο Επίκουρος διδάσκει ότι τέσσερα είναι τα κριτήρια της αλήθειας: οι αισθήσεις, οι προλήψεις, τα συναισθήματα και η φανταστική επιβολή της διανοίας.²⁵⁰ Ειδικότερα, για τα δεδομένα των αισθήσεων ο φιλόσοφος πιστεύει ότι είναι πάντοτε αληθή και ότι χάρη σε αυτά ο άνθρωπος μπορεί να γνωρίσει τον κόσμο γύρω του και τα αντικείμενα που υπάρχουν σε αυτόν. Τονίζει ότι, αν κάποιος αντιμάχεται τις αισθήσεις δε θα έχει μία σταθερή βάση με την οποία

²⁴⁸ Ιουστίνος, *Απολογία Α'* 2.1: «ἀλλ' ἐκ παντὸς τρόπου καὶ πρὸ τῆς ἑαυτοῦ ψυχῆς τὸν φιλαλήθη, κὰν θάνατος ἀπειλήται, τὰ δίκαια λέγειν τε καὶ πράττειν αἰρεῖσθαι δεῖ». Βλ., επίσης, *Απολογία Α'* 8.1, 12.6 και *Απολογία Β'* 4.4. Ο Osborn {(1975) 77} παρατηρεί ότι η αγάπη του Ιουστίνου για την αλήθεια κυριαρχεί στη ζωή του. Για τη σπουδαιότητα της αλήθειας και της γνώσης για τους απολογητές βλ., επίσης, Αθηναγόρας, *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν* 1.

²⁴⁹ Ιουστίνος, *Απολογία Α'* 12.11.

²⁵⁰ Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* Χ.31: «ἐν τοίνυν τῷ Κανόνι λέγων ἔστιν ὁ Ἐπίκουρος κριτήρια τῆς ἀληθείας εἶναι τὰς αισθήσεις καὶ προλήψεις καὶ τὰ πάθη, οἱ δ' Ἐπικουρείοι καὶ τὰς φανταστικὰς ἐπιβολὰς τῆς διανοίας». Για την παρουσίαση των κριτηρίων αυτών και τη διερεύνηση της σχέσης που μπορεί να υπάρχει μεταξύ τους βλ. Rist (1972) 17-37.

να μπορεί να κρίνει.²⁵¹ Επιπλέον, ο φιλόσοφος επισημαίνει ότι τις αισθήσεις δε δύναται τίποτα να τις αναιρέσει.²⁵²

Για τους απολογητές η επισήμανση της βεβαιότητας των αισθήσεων είναι απαραίτητη, κυρίως για να πείσουν για την αλήθεια γύρω από τη ζωή και τα θαύματα του Χριστού. Ο Ιουστίνος αναφέρεται στη σημασία της όρασης· παρατηρεί ότι η Σταύρωση είναι το μεγαλύτερο σύμβολο της δύναμης και της εξουσίας του Χριστού το οποίο επιβεβαιώνεται «καὶ ἐκ τῶν ὑπ' ὄψιν πιπτόντων», από όσα δηλαδή υποπίπτουν στην όραση.²⁵³ Επίσης, στον *Λόγο περὶ ἀναστάσεως* ο συγγραφέας υποστηρίζει σθεναρά την αξιοπιστία των αισθήσεων. Στην αρχή του κειμένου προβάλλει μία αναλογία ανάμεσα στις αισθήσεις και στην αλήθεια, εννοώντας τη χριστιανική αλήθεια, τη σχετική με τον Θεό. Παρατηρεί ότι, όπως για τα δεδομένα των αισθήσεων δε χρειάζεται απόδειξη, έτσι και η χριστιανική αλήθεια είναι τόσο ισχυρή που δε χρειάζεται αποδείξεις.²⁵⁴ Ωστόσο, επειδή οι αποδέκτες του έργου είναι αντίθετοι με τα χριστιανικά διδάγματα ο συγγραφέας θα προχωρήσει στη χρήση επιχειρημάτων για να πείσει για τα λεγόμενά του. Εκείνο που έχει σημασία εδώ είναι το γεγονός ότι ο συγγραφέας επικαλείται την αξιοπιστία των αισθήσεων για να υποστηρίξει τη βεβαιότητα της χριστιανικής αλήθειας. Η ισχύς του κριτηρίου της αίσθησης τονίζεται ακόμη περισσότερο, καθώς αναφέρεται ότι δε χρειάζεται άλλο κριτήριο για την επιβεβαίωση των δεδομένων της.²⁵⁵

Πέρα από την αξιοπιστία των αισθήσεων, οι επικούρειοι φιλόσοφοι και οι απολογητές χρησιμοποιούν μία ακόμη κοινή μέθοδο για την υποστήριξη των θέσεών τους. Στις περιπτώσεις που περιγράφουν φαινόμενα τα οποία δε γίνονται αντιληπτά με τις αισθήσεις, οι συγγραφείς αξιοποιούν στα κείμενά τους τη μέθοδο της αναλογίας. Μέσω της σύγκρισης με γεγονότα τα οποία προσλαμβάνονται από τις αισθήσεις επιδιώκουν να παρουσιάσουν και να εξηγήσουν την άποψή τους για όσα

²⁵¹ Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Κύρια Δόξαι* 23) 146.XXIII.

²⁵² Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X.31: «οὐδὲ ἔστι τὸ δυνάμενον αὐτὰς διελέγξαι». Για τις αισθήσεις βλ., επίσης, Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Ἐπιστολή πρὸς Ἡρόδοτον*) 52-53.

²⁵³ Ιουστίνος, *Ἀπολογία Α'* 55.1-2: «Ἄλλ' οὐδαμοῦ οὐδ' ἐπὶ τινος τῶν λεγομένων υἱῶν τοῦ Διὸς τὸ σταυρωθῆναι ἐμμήσαντο· οὐ γὰρ ἐνοεῖτο αὐτοῖς, συμβολικῶς, ὡς προεδήλωται, τῶν εἰς τοῦτο εἰρημένων πάντων λελεγμένων ὅπερ, ὡς προεῖπεν ὁ προφήτης, τὸ μέγιστον σύμβολον τῆς ἰσχύος καὶ ἀρχῆς αὐτοῦ ὑπάρχει, ὡς καὶ ἐκ τῶν ὑπ' ὄψιν πιπτόντων δείκνυται».

²⁵⁴ Ιουστίνος, *Λόγος περὶ ἀναστάσεως* 1.

²⁵⁵ Ιουστίνος, *Λόγος περὶ ἀναστάσεως* 1: «κριτήριόν ἐστιν ἡ αἴσθησις, αὐτῆς δὲ κριτήριον οὐκ ἔστι πλὴν αὐτῆς».

δεν μπορεί ο άνθρωπος να αντιληφθεί μέσω των αισθήσεων. Στην επικούρεια φιλοσοφία η μέθοδος της αναλογίας χρησιμοποιείται για δύο λόγους. Αφενός, για να περιγραφούν πράγματα τα οποία λόγω της απόστασής τους δεν μπορούν να ιδωθούν από τον άνθρωπο. Για παράδειγμα, ο Επίκουρος στην *Ἐπιστολή πρὸς Πυθοκλή*, όπου παρουσιάζει διάφορες ερμηνείες για τον τρόπο δημιουργίας των φυσικών φαινομένων, τα οποία προκαλούνται μακριά από τα ανθρώπινα μάτια, αναφέρει ότι αποδείξεις που να τεκμηριώνουν τις απόψεις του μπορούν να βρεθούν σε φαινόμενα που συντελούνται κοντά στον άνθρωπο και είναι ορατά.²⁵⁶ Αφετέρου, η αναλογία χρησιμοποιείται για την παρουσίαση φαινομένων τα οποία είναι εντελώς αδύνατο να θεαθούν από τα ανθρώπινα μάτια λόγω της φύσης τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο τρόπος με τον οποίο ο Λουκρήτιος προσπαθεί να παρουσιάσει την κίνηση των ατόμων παρομοιάζοντάς την με την κίνηση των μορίων σκόνης στην ατμόσφαιρα.²⁵⁷ Και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για άδηλα, δηλαδή για γεγονότα τα οποία δε γίνονται φανερά μέσω των αισθήσεων και γι' αυτό χρειάζεται η ερμηνεία μέσω της μεθόδου της αναλογίας.²⁵⁸

Η μέθοδος της αναλογίας χρησιμοποιείται και από τους απολογητές, για να παρουσιάσουν και να καταστήσουν πιστευτές απόψεις της χριστιανικής διδασκαλίας, οι οποίες δεν επαληθεύονται από τα δεδομένα των αισθήσεων. Ενδεικτικό είναι ένα παράδειγμα από τον Θεόφιλο. Ο απολογητής στο τέλος του πρώτου από τους τρεις λόγους του προς τον Αυτόλυκο αναφέρεται στην ανάσταση των νεκρών. Προκειμένου να προβάλλει τη δυνατότητα του Θεού να αναστήσει τους ανθρώπους μετά τον θάνατο και τη διάλυση των σωμάτων, χρησιμοποιεί εικόνες από τη φύση, για να δείξει πως ό,τι «πεθαίνει» μπορεί να γεννηθεί ξανά.²⁵⁹ Για παράδειγμα, η εναλλαγή των εποχών, η διαδοχή ημέρας και νύχτας, η σπορά καρπών μέσα στη γη και η δημιουργία νέων φυτών είναι γεγονότα αντιληπτά από τις ανθρώπινες αισθήσεις και δείχνουν πως ό,τι χάνεται, δημιουργείται ξανά. Σύμφωνα με το επιχείρημα του απολογητή, αναλογικά μπορούν να δείξουν ότι ο Θεός δύναται να επιτύχει την

²⁵⁶ Βλ. Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Ἐπιστολή πρὸς Πυθοκλή*) 87: «σημεῖα δὲ ἐπὶ τῶν ἐν τοῖς μετεώροις συντελουμένων φέρειν τῶν παρ' ἡμῖν τινα φαινομένων, ἃ θεωρεῖται ἢ ὑπάρχει» και 98.

²⁵⁷ Λουκρήτιος, *De rerum natura* II.112-124.

²⁵⁸ Για τη χρήση της μεθόδου της αναλογίας από τον Επίκουρο και τον Λουκρήτιο βλ. Bakker (2016) 34-37.

²⁵⁹ Βλ. Grant (1947) 233, όπου αναφέρεται ότι ο Θεόφιλος φέρνει παραδείγματα με τη μέθοδο της αναλογίας, για να ενισχύσει τη θέση του.

ανάσταση των νεκρών.²⁶⁰ Παρατηρείται ότι η μέθοδος της αναλογίας αξιοποιείται και από τους επικούρειους φιλοσόφους, αλλά και από τους απολογητές, καθώς επιδιώκουν μέσω της παρουσίασης εικόνων από τα ορατά να αναδείξουν τα άδηλα.²⁶¹

Επομένως, φαίνεται ότι και οι δύο πλευρές δίνουν μεγάλη σημασία στην παρουσίαση της αλήθειας και στη διεύρυνση της γνώσης των αποδεκτών τους και χρησιμοποιούν ορισμένες κοινές μεθόδους προς τον σκοπό αυτό. Ο Επίκουρος επιθυμεί να καταστήσει τους ακολούθους του γνώστες της αλήθειας γύρω από τη δημιουργία των φυσικών φαινομένων και τη φύση της θεϊκής και ανθρώπινης ύπαρξης, προκειμένου να υποστηρίξει με αυτήν την ηθική διδασκαλία του. Οι απολογητές επιδιώκουν να παρουσιάσουν την αλήθεια γύρω από τα χριστιανικά διδάγματα για να κερδίσουν την εμπιστοσύνη και τη θετική αντιμετώπιση των αποδεκτών τους και να συμβάλουν με αυτόν τον τρόπο στην παύση των διωγμών. Τόσο οι επικούρειοι φιλόσοφοι, όσο και οι απολογητές τονίζουν τη σημασία των αισθήσεων για την κατανόηση της εξωτερικής πραγματικότητας και προβάλλουν την αξιοπιστία τους. Μία κοινή μέθοδος που χρησιμοποιούν για να παρουσιάσουν όσα δε γίνονται αντιληπτά από τις αισθήσεις είναι η μέθοδος της αναλογίας. Συνεπώς, οι δύο πλευρές αξιοποιούν ένα κοινό επιχείρημα, την αξιοπιστία των αισθήσεων, και μία κοινή μέθοδο, την αναλογία, με ίδιο στόχο αυτή τη φορά την ανάδειξη της αλήθειας και την ενίσχυση της γνώσης γύρω από τα διδάγματα κάθε πλευράς.

Όλα όσα σημειώθηκαν παραπάνω δείχνουν ότι η επικούρεια φιλοσοφία και η χριστιανική θρησκεία, παρά τις διαφορές τους, είχαν κοινές ορισμένες πολύ βασικές αρχές τους. Οι θεολογικές απόψεις και οι αντιλήψεις για το σώμα και την ψυχή είναι οι τομείς στους οποίους θα φαινόταν δυσκολότερο να διαπιστωθούν ομοιότητες, λόγω των αντιθέσεων στα ζητήματα της θείας πρόνοιας και της φύσης της ψυχής. Παρά ταύτα, φαίνεται ότι υπήρχαν αρκετές κοινές θέσεις ως προς τις απόψεις περί θείου, με κυριότερη την εναντίωση στην ειδωλολατρία και στις διάφορες πτυχές της,

²⁶⁰ Θεόφιλος, *Πρὸς Αὐτόλυκον Α'* 13: «Ὁ μὲν οὖν Θεὸς σοὶ πολλὰ τεκμήρια ἐπιδείκνυσιν εἰς τὸ πιστεύειν αὐτῷ. Εἰ γὰρ βούλει, κατανόησον τὴν τῶν καιρῶν καὶ ἡμερῶν καὶ νυκτῶν τελευτήν, πῶς καὶ αὐτὰ τελευτᾷ καὶ ἀνίσταται. ... Ταῦτα δὲ πάντα ἐνεργεῖ ἢ τοῦ Θεοῦ σοφία, εἰς τὸ ἐπιδείξει καὶ διὰ τούτων ὅτι δυνατὸς ἐστὶν ὁ Θεὸς ποιῆσαι τὴν καθολικὴν ἀνάστασιν ἀπάντων ἀνθρώπων».

²⁶¹ Η χρήση της μεθόδου της αναλογίας είναι παλιά και προέρχεται ήδη από τις απαρχές της φιλοσοφίας: αρχικά αξιοποιήθηκε από τους προσωκρατικούς φιλοσόφους και εν συνεχεία από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη – αν και όχι απαραίτητα με τον ίδιο ακριβώς τρόπο. Βλ. ενδεικτικά Lloyd (1966) 384-420 και *Λεξικόν της Προσωκρατικής Φιλοσοφίας* (1988) 31 (λήμμα «ἀναλογία»).

αλλά και κοινά επιχειρήματα αναφορικά με τη φύση της ψυχής και της σχέσης της με το σώμα. Πέρα από αυτούς τους τομείς, όμως, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι υπήρχαν ομοιότητες ανάμεσα στις αντιλήψεις των Επικουρείων και των Χριστιανών σε θέματα που αφορούν τον τρόπο ζωής και τις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων. Τέλος, είναι σημαντικό ότι και οι δύο πλευρές έδιναν έμφαση στην παρουσίαση της αλήθειας και στην απόκτηση της γνώσης και είχαν ορισμένες όμοιες απόψεις στον τρόπο αντίληψης της εξωτερικής πραγματικότητας.

Για τους παραπάνω λόγους εύλογα προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι ο χριστιανισμός κατέκρινε ως επί το πλείστον την επικούρεια φιλοσοφία. Ο Jones παρατηρεί ότι αυτή η αποδοκιμασία μοιάζει ειρωνική, αν αναλογιστεί κάποιος τις ομοιότητες μεταξύ επικούρειας φιλοσοφίας και χριστιανικής θρησκείας. Ωστόσο, ολοκληρώνοντας το σχετικό κεφάλαιο του έργου του εκφράζει την άποψη ότι αυτή η αποδοκιμασία ενδέχεται να μην οφείλεται σε άγνοια των επικούρειων διδαγμάτων και των ομοιοτήτων τους με τα χριστιανικά, αλλά σε μία συνειδητή επιλογή που προκύπτει ακριβώς από τη γνώση αυτών των ομοιοτήτων.²⁶² Πράγματι, οι Χριστιανοί Πατέρες ενδέχεται να γνώριζαν τις ομοιότητες ανάμεσα στη φιλοσοφική αυτή σχολή και στη χριστιανική θρησκεία. Όμως, οι διαφορές τους στα δύο θεμελιώδη ζητήματα της φύσης της ψυχής και της θείας πρόνοιας, όπως και σε άλλα μικρότερης σημασίας θέματα, κατά πάσα πιθανότητα τους εμπόδιζαν να επιδοκιμάσουν την ύπαρξη ομοιοτήτων ανάμεσα στη φιλοσοφική αυτή σχολή και τη συγκεκριμένη θρησκεία. Ειδικότερα για τους απολογητές, η στάση τους αυτή αιτιολογείται, αν ληφθεί υπόψη ο στόχος των έργων τους που ήταν να υπερασπιστούν μία νέα θρησκεία και να παρουσιάσουν τα διδάγματά της στους εθνικούς που δεν τα γνώριζαν. Ενδεχομένως, αν οι απολογητές επικαλούνταν ένα φιλοσοφικό σύστημα από το οποίο η χριστιανική διδασκαλία διαφοροποιούνταν σε πολύ σπουδαία θέματα, να προκαλούσαν σύγχυση γύρω από βασικές χριστιανικές αρχές, όπως είναι η θεϊκή δημιουργία και πρόνοια, η αθανασία της ψυχής και η τελική κρίση. Συνεπώς, θα ήταν δύσκολο για τους υποστηρικτές της νέας θρησκείας να αναφέρουν τις κοινές θέσεις Επικουρείων και Χριστιανών.

²⁶² Βλ. Jones (1989) 116.

3. Οι αναφορές των Απολογητών στην Επικούρεια Φιλοσοφία

3.1 Άμεσες αναφορές

Όπως αναφέρθηκε στο πρώτο κεφάλαιο της ανά χείρας μελέτης, οι άμεσες και ονομαστικές αναφορές στην επικούρεια φιλοσοφία από τους Χριστιανούς Πατέρες δεν είναι πολλές. Την ίδια τακτική ακολούθησαν και οι απολογητές του 2^{ου} αιώνα μ. Χ.. Ωστόσο, οι περισσότεροι από τους τελευταίους αναφέρουν το όνομα του Επίκουρου ή διδάγματά του αποδίδοντάς τα στην επικούρεια σχολή, δείχνοντας με αυτόν τον τρόπο τη γνώση τους για το εν λόγω φιλοσοφικό σύστημα. Στην πλειονότητά τους οι αναφορές αυτές περιέχουν μία αρνητική κρίση για τη συγκεκριμένη φιλοσοφία, κυρίως για την ηθική διδασκαλία και τις θρησκευτικές αντιλήψεις του φιλοσόφου. Παρ' όλα αυτά, υπάρχουν και οι περιπτώσεις εκείνες στις οποίες ο Επίκουρος και οι θεωρίες του αξιοποιούνται για τη στήριξη των χριστιανικών διδαγμάτων. Τέλος, από κάποιους απολογητές ο φιλόσοφος και οι ακόλουθοί του παρατίθενται στο πλαίσιο απόδοσης κατηγοριών στα ελληνικά φιλοσοφικά συστήματα για τις μεταξύ τους διαφορές. Αυτοί οι τρεις τρόποι με τους οποίους γίνονται οι ονομαστικές αναφορές στην επικούρεια φιλοσοφία είναι οι μέθοδοι με τις οποίες, όπως επισημάνθηκε στο πρώτο κεφάλαιο, οι απολογητές αντιμετώπισαν και αξιοποίησαν την ελληνική φιλοσοφία στο σύνολό της.

3.1.1 Κριτική στην ηθική διδασκαλία και τις θρησκευτικές απόψεις του Επίκουρου

Η πρώτη ονομαστική αναφορά του Ιουστίνου στον Επίκουρο γίνεται στο κείμενο της δεύτερης *Απολογίας* του, σε ένα χωρίο στο οποίο ο απολογητής απορρίπτει την ειμαρμένη και υποστηρίζει την ύπαρξη δυνατότητας ελεύθερης επιλογής από τους ανθρώπους: Ιουστίνος, *Απολογία Β'* 7. 3-5: «Ἄλλ' οὐδὲ καθ' εἰμαρμένην πράττειν τοὺς ἀνθρώπους ἢ πάσχειν τὰ γινόμενα, ἀλλὰ κατὰ μὲν τὴν προαίρεσιν ἕκαστον κατορθοῦν ἢ ἀμαρτάνειν· καὶ κατὰ τὴν τῶν φαύλων δαιμόνων ἐνέργειαν τοὺς σπουδαίους, οἷον Σωκράτην καὶ τοὺς ὁμοίους, διώκεσθαι καὶ ἐν δεσμοῖς εἶναι· Σαρδανάπαλον δὲ καὶ Ἐπίκουρον καὶ τοὺς ὁμοίους ἐν ἀφθονίᾳ καὶ δόξῃ δοκεῖν εὐδαιμονεῖν. Ὁ μὴ νοήσαντες οἱ Στωϊκοὶ καθ' εἰμαρμένης ἀνάγκην πάντα γίνεσθαι ἀπεφήναντο. Ἄλλ' ὅτι αὐτεξούσιον τό τε τῶν ἀγγέλων γένος καὶ τῶν ἀνθρώπων τὴν ἀρχὴν ἐποίησεν ὁ Θεός ... ». Ο Ιουστίνος υπογραμμίζει ότι οι άνθρωποι μπορούν ελεύθερα να επιλέξουν να πράξουν

το σωστό ή να αμαρτήσουν και πως υπό τη δράση των φαύλων δαιμόνων συμβαίνει οι αγαθοί, όπως ο Σωκράτης και οι όμοιοί του, να διώκονται και να φυλακίζονται, ενώ ο Σαρδανάπαλος, ο Επίκουρος και οι όμοιοί τους φαίνεται να ευδαιμονούν ζώντας με πλούτο και δόξα. Παρατηρεί ότι αυτά μην κατανοώντας τα σωστά οι Στωικοί τα απέδωσαν στην ανάγκη της ειμαρμένης, ενώ ο ίδιος τονίζει ότι οι άνθρωποι, όπως και οι άγγελοι, έχουν από τον Θεό το αυτεξούσιο, δηλαδή τη δυνατότητα και την ευθύνη ελεύθερης και προσωπικής επιλογής και στη συνέχεια θα αμειφθούν ή θα τιμωρηθούν για τις πράξεις τους.²⁶³

Στο παραπάνω χωρίο ο Επίκουρος συσχετίζεται με τον Σαρδανάπαλο, ο οποίος ήταν μυθικός βασιλιάς της Ασσυρίας, που συνδύαζε χαρακτηριστικά από διάφορους Ασσύριους βασιλιάδες και ήταν φημισμένος για τις ακολασίες, τον άσωτο βίο του, αλλά και τα πλούτη του.²⁶⁴ Είναι σαφές ότι αυτή η από κοινού παράθεση του φιλοσόφου με τον εν λόγω βασιλιά συνιστά μία αρνητική κριτική στα επικούρεια ήθη. Ωστόσο, στο συγκεκριμένο σημείο σκοπός του Ιουστίνου δεν είναι να ασκήσει κριτική στη φιλοσοφία του Επίκουρου, αλλά να προβάλει εντονότερα την αντίθεση ανάμεσα στις δύο κατηγορίες ανθρώπων που αναφέρει, προκειμένου να ενισχύσει την επιχειρηματολογία του. Ο απολογητής θα πρέπει να γνώριζε πως η αφθονία και η δόξα ήταν χαρακτηριστικά γνωρίσματα του Σαρδανάπαλου και ότι η ευδαιμονία είχε κεντρική θέση στο φιλοσοφικό σύστημα του Επίκουρου.²⁶⁵ Συνεπώς, φαίνεται ότι επιλέγει να αναφέρει από κοινού τον Ασσύριο βασιλιά και τον συγκεκριμένο φιλόσοφο, χωρίς να επισημαίνει τις διαφορές τους,²⁶⁶ για να συνταιριάξει περίτεχνα τη φήμη και τα υλικά αγαθά με την εικόνα της ευδαιμονίας. Μ' αυτόν τον τρόπο ο Ιουστίνος επιθυμεί να καταστήσει περισσότερο εμφανή την αντίθεση ανάμεσα σε όσους καταδικάζονται άδικα – εννοώντας πιθανόν μαζί με τον Σωκράτη και τους Χριστιανούς – και σε όσους, παρόλο που μεριμνούν μόνο για τα πλούτη και τη δόξα, φαίνεται να ευδαιμονούν. Αυτό, κατά τον απολογητή, συμβαίνει λόγω της επιρροής των φαύλων δαιμόνων και στην τελική κρίση από τον αληθινό Θεό οι άνθρωποι που

²⁶³ Ιουστίνος, *Απολογία Β'* 7.

²⁶⁴ Για τον Σαρδανάπαλο βλ. Salazar (2008) 12^{ος} τόμος 978 (λήμμα «Sardanapalus») και Μπαμπινιώτης (2008) 1571 (λήμμα «σαρδανάπαλος»).

²⁶⁵ Βλ. Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων Χ* (Επίκουρος, *Επιστολή προς Μενοικέα*) 122: «μελετᾶν οὖν χρὴ τὰ ποιούντα τὴν εὐδαιμονίαν, εἴ περ παρούσης μὲν αὐτῆς, πάντα ἔχομεν, ἀπούσης δέ, πάντα πράττομεν εἰς τὸ ταύτην ἔχειν».

²⁶⁶ Όπως επισημάνθηκε παραπάνω στην παρούσα μελέτη, τα πλούτη και η δόξα δεν επιδοκιμάζονταν από την επικούρεια φιλοσοφία, καθώς θεωρούνταν άνοφελα για την επίτευξη της αταραξίας.

έχουν επιλέξει ελεύθερα τον έναν ή τον άλλο τρόπο ζωής θα ανταμειφθούν ή θα τιμωρηθούν για τις πράξεις τους.

Ένα άλλο στοιχείο το οποίο παρουσιάζει ενδιαφέρον στο συγκεκριμένο χωρίο είναι το γεγονός ότι η αναφορά στον Επίκουρο γίνεται σε ένα σημείο του έργου όπου απορρίπτεται η ιδέα της ειμαρμένης, την οποία και ο φιλόσοφος απέρριπτε σε αντίθεση με τους Στωικούς, που, όπως αναφέρει και ο Ιουστίνος, δέχονταν την ύπαρξή της. Ωστόσο, ο απολογητής αντί να επικαλείται την επικούρεια άποψη για να υποστηρίξει τη θέση του, συσχετίζει τον Επίκουρο με έναν βασιλιά γνωστό για την ανήθικη συμπεριφορά του. Σε ένα χωρίο, δηλαδή, στο οποίο η επικούρεια φιλοσοφία θα μπορούσε να αποτελεί στήριγμα για τη χριστιανική θέση, επιλέγεται να γίνει αρνητική κριτική στην επικούρεια ηθική. Ενδεχομένως, η αρνητική κριτική στο συγκεκριμένο σημείο γίνεται σκόπιμα, προκειμένου να αποφευχθεί κάποια σύνδεση της επικούρειας φιλοσοφίας με τη χριστιανική διδασκαλία, που θα μπορούσε να προκύψει λόγω της εγγύτητας των απόψεών τους ως προς το εν λόγω θέμα.

Το επόμενο χωρίο της *Απολογίας*, στο οποίο ο Ιουστίνος αναφέρει τον Επίκουρο, προέρχεται από ένα τμήμα της όπου ο απολογητής προσπαθεί να αντικρούσει τις κατηγορίες για ανηθικότητα και ανθρωποφαγία που επέρριπταν στους Χριστιανούς. Συγκεκριμένα, ο Ιουστίνος αναφέρει ότι, πριν ακόμα ο ίδιος ασπαστεί τη χριστιανική θρησκεία, παρατηρούσε με έκπληξη πως οι Χριστιανοί προχωρούσαν χωρίς φόβο προς τον θάνατο, όταν τους καταδίκάζαν για την πίστη τους και συνειδητοποίησε ότι αυτοί οι άνθρωποι δε θα μπορούσαν να είναι φιλήδονες, καθώς αν αυτό συνέβαινε τότε θα προτιμούσαν να ζουν για να απολαμβάνουν τα αγαθά και θα απέφευγαν με κάθε τρόπο τον θάνατο. Επειδή όμως οι Χριστιανοί δεν ενδιαφέρονται για τις απολαύσεις, δε φοβούνται την απώλεια της ζωής.²⁶⁷ Έπειτα, ο απολογητής στρέφεται προς τους αποδέκτες του και διερωτάται για ποιον λόγο οι Χριστιανοί να μην ομολογούν την ανθρωποφαγία και τη φιληδονία τους, αν αυτές ήταν αληθινές, εφόσον την πρώτη θα μπορούσαν να τη στηρίξουν επικαλούμενοι πρακτικές της ειδωλολατρικής θρησκείας και τη δεύτερη λέγοντας ότι μιμούνται τις ερωτικές περιπέτειες του Δία και των άλλων θεών και προβάλλοντας ως απολογία τα συγγράμματα του Επίκουρου και των ποιητών («*Ἐπικούρου δὲ καὶ τὰ τῶν ποιητῶν συγγράμματα ἀπολογίαν φέροντες*»)²⁶⁸ Στη συνέχεια, ο Ιουστίνος επισημαίνει ότι

²⁶⁷ Ιουστίνος, *Απολογία Β'* 12.1-4.

²⁶⁸ Ιουστίνος, *Απολογία Β'* 12.5: «*Τίνος γὰρ χάριν οὐχὶ καὶ ταῦτα δημοσίᾳ ὡμολογοῦμεν ἀγαθὰ καὶ φιλοσοφίαν θεϊάν αὐτὰ ἀπεδείκνυμεν, φάσκοντες Κρόνου μὲν μυστήρια*

οι Χριστιανοί, όχι μόνο δεν επιδίδονται σε τέτοιες δραστηριότητες, αλλά καλούν όσους έχουν πράξει τέτοιες ενέργειες να τις αποφεύγουν και υπερασπίζονται άφοβα τα χριστιανικά διδάγματα.²⁶⁹

Στο παραπάνω χωρίο, όπως και στο προηγούμενο, γίνεται μία έμμεση αρνητική κριτική της επικούρειας ηθικής. Ο Ιουστίνος υποστηρίζει ότι, αν κάποιος ήθελε να υπερασπιστεί τις ανόσιες ερωτικές του συνευρέσεις θα μπορούσε να επικαλεστεί τα συγγράμματα του Επίκουρου και των ποιητών. Στο συγκεκριμένο σημείο φαίνεται να υπονοείται η κατηγορία που είχε διαμορφωθεί ήδη από την αρχαιότητα εις βάρος του Επίκουρου για ηδονισμό. Το ενδιαφέρον είναι ότι και στην εν λόγω περίπτωση η επικούρεια φιλοσοφία θα μπορούσε να αξιοποιηθεί για υπεράσπιση των χριστιανικών διδαγμάτων, καθώς ο Επίκουρος αφενός απέρριπτε τις πρακτικές της ειδωλολατρικής θρησκείας, αφετέρου δίδασκε ότι η ερωτική πράξη ανήκει στις φυσικές αλλά όχι αναγκαίες επιθυμίες του ανθρώπου και, επομένως, δε χρειάζεται να επιδιώκεται η πραγματοποίησή της.²⁷⁰ Ενδεχομένως όμως, το γεγονός ότι ο Επίκουρος έθετε ως ύψιστο αγαθό την ηδονή δεν επέτρεπε στον Ιουστίνο να επικαλεστεί τις επικούρειες απόψεις σε ένα σημείο στο οποίο προσπαθεί να αντικρούσει τις κατηγορίες για ανηθικότητα που αντιμετώπιζαν οι Χριστιανοί. Αντίθετα, η έντονη αποστροφή προς τα επικούρεια διδάγματα, η οποία τονίζεται και με την αμέσως επόμενη φράση του κειμένου «Ἐπειδὴ δὲ ταῦτα τὰ μαθήματα (...) φεύγειν πείθομεν»,²⁷¹ πιθανόν υπογραμμίζει ακόμα εντονότερα ότι οι Χριστιανοί δεν έχουν καμία σχέση με ενέργειες και φιλοσοφικές αντιλήψεις οι οποίες θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν την κατηγορία της φιληδονίας.

Η τελευταία αναφορά του Ιουστίνου στον Επίκουρο στη δεύτερη *Απολογία* του γίνεται λίγο πριν την ολοκλήρωση του κειμένου, όταν ο απολογητής δηλώνει τη διαφοροποίηση των χριστιανικών διδαγμάτων από τα φιλοσοφικά. Ενώ για τα υπόλοιπα φιλοσοφικά διδάγματα, τα πλατωνικά και τα στωικά, αναφέρει ότι δεν είναι

τελεῖν ἐν τῷ ἀνδροφονεῖν, καὶ ἐν τῷ αἵματος ἐμπίπρασθαι, ὡς λέγεται, τὰ ἴσα τῷ παρ' ὑμῖν τιμωμένῳ εἰδώλῳ, ᾧ οὐ μόνον ἀλόγων ζώων αἵματα προσραινεται ἀλλὰ καὶ ἀνθρώπεια, διὰ τοῦ παρ' ὑμῖν ἐπισημοτάτου καὶ εὐγενεστάτου ἀνδρὸς τὴν πρόσχυσιν τοῦ τῶν φονευθέντων αἵματος ποιούμενοι· Διὸς δὲ καὶ τῶν ἄλλων θεῶν μιμηταὶ γενόμενοι ἐν τῷ ἀνδροβατεῖν καὶ γυναιξὶν ἀδεῶς μίγνυσθαι, Ἐπικούρου μὲν καὶ τὰ τῶν ποιητῶν συγγράμματα ἀπολογίαν φέροντες;».

²⁶⁹ Ιουστίνος, *Απολογία Β'* 12.6-8.

²⁷⁰ Βλ. Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X.118: «συνουσίαν δέ φασιν ὄνησαι μὲν οὐδέποτε, ἀγαπητὸν δὲ εἰ μὴ καὶ ἔβλαψεν».

²⁷¹ Ιουστίνος, *Απολογία Β'* 12.6.

εντελώς ξένα προς τα χριστιανικά, απλώς δεν είναι όμοια με αυτά,²⁷² για τα επικούρεια διατυπώνει μία διαφορετική κρίση. Συγκεκριμένα, τονίζει ότι τα χριστιανικά διδάγματα δεν είναι αισχρά κατά την ορθή ανθρώπινη αντίληψη, αλλά ανώτερα από κάθε φιλοσοφία κι αν αυτό δε συμβαίνει, τουλάχιστον δεν είναι όμοια με τα επικούρεια, τα σωτάδεια, τα φιλαινίδεια και τα αρχεστράτεια: Ιουστίνος, *Απολογία Β΄* 15.3: «Οὐκ ἔστι δὲ ἡμῶν τὰ διδάγματα κατὰ κρίσιν σώφρονα αισχρά, ἀλλὰ πάσης μὲν φιλοσοφίας ἀνθρωπείου ὑπέρτερα· εἰ δὲ μὴ, κἂν Σωταδεῖοις καὶ Φιλαινιδεῖοις καὶ Ἀρχεστρατεῖοις²⁷³ καὶ Ἐπικουρεῖοις καὶ τοῖς ἄλλοις τοῖς τοιούτοις ποιητικοῖς διδάγμασιν οὐχ ὅμοια, οἷς ἐντυγχάνειν πᾶσι, καὶ γενομένοις καὶ γεγραμμένοις, συγκεχώρηται». Συνεπώς, και σε αυτή την περίπτωση εκφράζεται μία αρνητική παρατήρηση για την επικούρεια ηθική καθώς, αφενός αντιδιαστέλλεται προς τα μη αισχρά χριστιανικά διδάγματα, αφετέρου ταυτίζεται με ποιητικά έργα τα οποία χαρακτηρίζονται από αισχρολογία.²⁷⁴

Αυτά τα τρία χωρία από το έργο του Ιουστίνου, που σχολιάστηκαν παραπάνω, δείχνουν ότι τα επικούρεια διδάγματα παρουσιάζονται από τον απολογητή ως ανήθικα. Ωστόσο, από τον σχολιασμό των δύο πρώτων περιπτώσεων φαίνεται ότι, ενδεχομένως, ο Ιουστίνος αναγνώριζε και κατανοούσε την ομοιότητα κάποιων επικούρειων διδαγμάτων με ορισμένα χριστιανικά. Όμως, η αρνητική εικόνα που είχε διαμορφωθεί για την επικούρεια ηθική, καθώς ήταν η πρώτη φιλοσοφία που έθετε στο επίκεντρο την επίτευξη της ηδονής, οδήγησε στην επικριτική αντιμετώπισή της και ανάγκασε πιθανόν τον Ιουστίνο και τους υπόλοιπους απολογητές να μην αποδέχονται τις ομοιότητες και να υπερτονίζουν τον ηδονικό χαρακτήρα της φιλοσοφίας αυτής. Επιπλέον όμως, στο πλαίσιο υπεράσπισης των χριστιανικών διδαγμάτων, τα οποία διώκονταν έντονα και κατηγορούνταν εκτός των άλλων και για ανηθικότητα, η αντιδιαστολή των χριστιανικών απόψεων προς φιλοσοφικά ρεύματα που έδιναν τόσο μεγάλη σημασία στην ηδονή θα μπορούσε να βοηθήσει στην

²⁷² Ιουστίνος, *Απολογία Β΄* 13.2.

²⁷³ Επιλέγεται η γραφή «Ἀρχεστρατεῖοις», αντί «ὀρχηστικοῖς» του Migne, καθώς τα συμφραζόμενα απαιτούν ή προκρίνουν όνομα· βλ. Χρήστου (1985) 1^{ος} τόμος 226.

²⁷⁴ Βλ. Jones (1989) 102, όπου σχολιάζεται αυτή η σύνδεση του επικουρισμού από τους Πατέρες με την ανηθικότητα. Ο Σωτάδης ήταν ελληνιστικός ποιητής του 3^{ου} αιώνα π. Χ., ο οποίος έγραψε ιαμβικά ποιήματα και θεωρούνταν ως ο εφευρέτης της κιναιδολογίας, δηλαδή της άσεμνης ποιήσεως· βλ. Salazar (2008) 13^{ος} τόμος 664 - 665 (λήμμα «Sotades»). Αντίστοιχου περιεχομένου θα πρέπει να ήταν και το έργο της Φιλανίδος από τη Λευκάδα· βλ. Χρήστου (1985) 1^{ος} τόμος 226-227. Ο Αρχέστρατος (2^ο μισό 4^{ου} αιώνα π. Χ.) είχε συνθέσει ένα γαστρονομικό ποίημα που πιθανόν είχε τον τίτλο «*Ἡδυπάθεια*» και κατηγορήθηκε για την ηθική του από τους Περιπατητικούς, τους Στωικούς και τους Χριστιανούς· βλ. Salazar (2002) 1^{ος} τόμος 984 (λήμμα «Archestratus»).

αναίρεση των κατηγοριών περί φιληδονίας. Από αυτή την άποψη το επιχείρημα του απολογητή στις παραπάνω περιπτώσεις θα μπορούσε να είναι ότι, εφόσον τα επικούρεια συγγράμματα θα τα επικαλούνταν οι φιλήδονες, ενώ οι Χριστιανοί διδάσκουν να τα αποφεύγουν, τότε οι Χριστιανοί δεν είναι φιλήδονες ούτε ανήθικοι. Εφόσον η επικούρεια φιλοσοφία έδινε μεγάλη σημασία στην ηδονή, η αντιδιαστολή προς αυτή γίνεται ίσως για να τονιστεί η ηθική στάση των Χριστιανών. Μάλιστα, η από κοινού αναφορά του Επίκουρου με έναν βασιλιά γνωστό για τις ακολασίες του και των επικούρειων διδαγμάτων με ποιητικά έργα γνωστά για αισχρολογίες συμβάλλει στη διαμόρφωση της εικόνας μίας ανήθικης φιλοσοφίας, ώστε η αντιδιαστολή προς αυτή να επιφέρει ακόμα πιο σημαντικά αποτελέσματα.

Εκτός από τον Ιουστίνο, ένας άλλος απολογητής της πρώτης περιόδου που διατυπώνει στο έργο του αρνητικές κρίσεις για τη φιλοσοφία του Επίκουρου είναι ο Θεόφιλος, ο οποίος επικεντρώνεται κυρίως στις θρησκευτικές αντιλήψεις του φιλοσόφου. Η πρώτη αναφορά προέρχεται από τον δεύτερο *Λόγο προς Αυτόλυκον* και οι δύο επόμενες από τον τρίτο. Στην αρχή του δεύτερου *Λόγου* του ο απολογητής παρουσιάζει με επικριτική διάθεση τις απόψεις των Ελλήνων για τους θεούς, πρώτα όσες προέρχονται από τους μύθους κι έπειτα τις απόψεις των φιλοσόφων.²⁷⁵ Οι αντιλήψεις τις οποίες αναφέρει αρχικά, και μάλιστα συσχετίζοντάς τις μεταξύ τους, είναι εκείνες των Επικουρείων και των Στωικών. Ο Θεόφιλος παρατηρεί ότι ορισμένοι φιλόσοφοι αρνούνται γενικώς πως υπάρχει θεός, ή αν δέχονται την ύπαρξή του, ισχυρίζονται ότι ο θεός δε φροντίζει για κάτι άλλο πέρα από τον εαυτό του. Έπειτα, δηλώνει ότι αυτές τις απόψεις τις έχει εκφράσει η άνοια του Επίκουρου και του Χρυσίππου.²⁷⁶ Καθώς, δηλαδή, ονομάζει τους φιλοσόφους που εισηγήθηκαν αυτές τις θεωρίες τους χαρακτηρίζει ως παράλογους. Ο χαρακτηρισμός αυτός προβάλλει την εναντίωση και την αντίθεσή του προς τις συγκεκριμένες απόψεις. Έπειτα, συνεχίζει παρουσιάζοντας τις απόψεις άλλων φιλοσόφων. Ο Θεόφιλος φαίνεται να γνωρίζει ότι σύμφωνα με την επικούρεια φιλοσοφία υπάρχει θεός, αλλά δεν ασχολείται με τη ζωή των ανθρώπων, γεγονός που κάνει τον απολογητή να αμφιβάλει ακόμα και για την πίστη του Επίκουρου στην ύπαρξη του θείου. Βέβαια, θα ήταν ίσως σημαντικό να σχολιαστεί ότι η παρουσίαση των επικούρειων και των

²⁷⁵ Θεόφιλος, *Πρός Αυτόλυκον Β'* 2-8.

²⁷⁶ Θεόφιλος, *Πρός Αυτόλυκον Β'* 4: «Ἐνιοὶ μὲν τῆς Στοᾶς ἀρνοῦνται καὶ τὸ ἐξ ὅλου Θεὸν εἶναι ἢ, εἰ καὶ ἔστι, μηδενὸς φασὶ φροντίζειν τὸν Θεόν, πλὴν ἑαυτοῦ. Καὶ ταῦτα μὲν παντελῶς Ἐπικούρου καὶ Χρυσίππου ἡ ἄνοια ἀπεφήνατο».

στωικών απόψεων ως κοινών και ταυτόσημων, πιθανόν υποδηλώνει κάποια σύγχυση του Θεόφιλου ως προς τις διαφοροποιήσεις των θεωριών των φιλοσοφικών αυτών σχολών.²⁷⁷

Στην αρχή του τρίτου *Λόγου πρὸς Αὐτόλυκον* ο Θεόφιλος επικρίνει τα έργα της ελληνικής γραμματείας και στο πλαίσιο αυτό χαρακτηρίζει ανώφελα και τα διδάγματα των φιλοσόφων.²⁷⁸ Μεταξύ άλλων αποριών που εκφράζει για τη χρησιμότητα των ελληνικών φιλοσοφικών συστημάτων, διερωτάται ποια ήταν η ωφέλεια που αποκόμισε ο Επίκουρος από το δόγμα του ότι δεν υπάρχει πρόνοια: «Τί γὰρ ὠφέλησεν ... Ἐπίκουρον τὸ δογματίζειν μὴ εἶναι πρόνοιαν;». Ο απολογητής, δηλαδή, αμφισβητεί την αξία μίας από τις πιο σημαντικές θεωρίες της επικούρειας θεολογίας, της διδασκαλίας για απουσία θεϊκής πρόνοιας, ένα θέμα που, όπως σχολιάστηκε και νωρίτερα, αποτέλεσε ένα από τα κύρια σημεία αντιπαράθεσης του χριστιανισμού με τη συγκεκριμένη φιλοσοφική σχολή. Συνεπώς, και η δεύτερη αναφορά του Θεόφιλου σχετίζεται με τις απόψεις του Επικούρου για το θεϊκό στοιχείο και μάλιστα και οι δύο μέχρι στιγμής εξετασθείσες περιπτώσεις σχολιάζουν την επικούρεια άποψη ότι ο θεός δεν ασχολείται με τη ζωή του ανθρώπου και δεν προνοεί.

Λίγο παρακάτω στον ίδιο *Λόγο* ο Θεόφιλος κατηγορεί τους Έλληνες φιλοσόφους ότι με τα διδάγματά τους παρουσιάζονται να είναι σύμφωνοι με τις αθέμιτες ερωτικές επαφές.²⁷⁹ Αναφερόμενος στον Επίκουρο, παρατηρεί ότι ο φιλόσοφος, μαζί με την αθεΐα που διδάσκει, συμβουλεύει να πραγματοποιούνται ερωτικές συνενυρέσεις με μητέρες και αδελφές, παρά το γεγονός ότι υπάρχουν νόμοι που απαγορεύουν αυτές τις ενέργειες: «Ἐπίκουρος δὲ καὶ αὐτὸς σὺν τῷ ἀθεότητι διδάσκειν συμβουλεύει καὶ μητρᾷσι καὶ ἀδελφαῖς συμμίγνυσθαι, καὶ πέρα τῶν νόμων τοῦτο κωλύοντων.».²⁸⁰ Στο τέλος της παραγράφου συσχετίζει ξανά τους

²⁷⁷ Βλ. Jones (1989) 95 και Nock (1964) 93, όπου αναφέρεται ότι την περίοδο δράσης των απολογητών, παρά τις σοβαρές αντιθέσεις ανάμεσα στις φιλοσοφικές σχολές, υπήρχε μία τάση συγκρητισμού στη φιλοσοφία και οι διαφορές μεταξύ των φιλοσοφικών ρευμάτων γίνονταν λιγότερο εμφανείς. Βλ., επίσης, Jungkuntz (1962) 285, όπου παρατίθεται ένα παράδειγμα ενδεικτικό αυτής της τάσης από τον Γρηγόριο Ναζιανζηνό, ο οποίος αποδίδει γνωστό επικούρειο ρητό στους Στωικούς.

²⁷⁸ Θεόφιλος, *Πρὸς Αὐτόλυκον* Γ'2.

²⁷⁹ Θεόφιλος, *Πρὸς Αὐτόλυκον* Γ'6.

²⁸⁰ Οι παρατηρήσεις του Θεόφιλου στο συγκεκριμένο σημείο για την ηθική των Επικουρείων δείχνουν ότι πιθανόν ο απολογητής δε γνώριζε ορθά τις απόψεις του φιλοσόφου για το εν λόγω θέμα. Ο Επίκουρος, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, δε θεωρούσε τη συνουσία απαραίτητη και δίδασκε ότι ο σοφός δε θα συνευρεθεί με γυναίκα με την οποία οι νόμοι το απαγορεύουν· βλ. Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X.118: «γυναικί τὲ οὐ μιγήσεσθαι τὸν σοφὸν ἢ οἱ νόμοι ἀπαγορεύουσιν». Βλ. Grant (1947) 242, όπου σχολιάζονται οι ασάφειες του απολογητή ως προς τις απόψεις των

Επικούρειους με τους Στωικούς διερωτώμενος για ποιον λόγο οι φιλόσοφοι αυτοί δογματίζουν υπέρ των ελεύθερων ερωτικών συνευρέσεων με γυναίκες και με άνδρες.²⁸¹ Ο απολογητής, όμως, κρίνει ότι δε χρειάζεται να ασχολείται με τους συγκεκριμένους φιλοσόφους γιατί έχουν εκφράσει όμοιες απόψεις για εκείνους που θεωρούν θεούς. Συνεχίζει λέγοντας ότι οι φιλόσοφοι αυτοί δεν υπολογίζουν καθόλου τους θεούς, τους αποδίδουν ατομική σύσταση και δεν τους θεωρούν πιο δυνατούς από τους ανθρώπους.²⁸² Πέρα από τον συσχετισμό που γίνεται ανάμεσα στους Επικούρειους και στους Στωικούς και στο συγκεκριμένο σημείο, γεγονός που ενδεχομένως οφείλεται και στη χρονική εγγύτητα της περιόδου εμφάνισης των δύο φιλοσοφικών συστημάτων, την ελληνιστική εποχή, παρατηρείται ξανά η διατύπωση της άποψης για την αθεΐα του Επικούρου. Το ενδιαφέρον είναι ότι στο εν λόγω χωρίο επεξηγούνται οι λόγοι για τους οποίους ο Επίκουρος θεωρείται άθεος· επειδή, παρά το γεγονός ότι δέχεται την ύπαρξη των θεών, δεν τους υπολογίζει, θεωρεί ότι αποτελούνται από άτομα και ότι δεν είναι περισσότερο δυνατοί από τους ανθρώπους.²⁸³ Πράγματι, όπως αναφέρθηκε νωρίτερα στην παρούσα εργασία, ο Επίκουρος δίδασκε ότι οι άνθρωποι δε θα πρέπει να φοβούνται τους θεούς που, όπως όλες οι υπάρξεις, έχουν ατομική σύνθεση και δεν επεμβαίνουν στην ανθρώπινη ζωή, ούτε προνοούν, χωρίς όμως μ' αυτό να εννοείται ότι δεν έχουν τη δύναμη να το πράξουν. Απλώς, τέτοιες ενέργειες θα διατάρασσαν τη μακαριότητα και την αταραξία τους και δε θα άρμοζαν στην ανωτερότητα της θεϊκής φύσης τους.

Τα παραπάνω χωρία δείχνουν ότι ο Θεόφιλος κατακρίνει τις θεολογικές αντιλήψεις του Επικούρου και ασκεί αρνητική κριτική κυρίως στη διδασκαλία για απουσία θεϊκής πρόνοιας. Ενδεχομένως, η επίμονη αναφορά στη συγκεκριμένη άποψη συμβάλλει στην ανάδειξη της αντίθετης θέσης, δηλαδή της ύπαρξης θείας πρόνοιας σύμφωνα με τα χριστιανικά διδάγματα τα οποία παρουσιάζει ο απολογητής.

φιλοσόφων και συμπεραίνεται ότι η κύρια πηγή του Θεόφιλου θα πρέπει να ήταν ένα δοξογραφικό έργο.

²⁸¹ Θεόφιλος, *Πρὸς Ἀυτόλυκον Γ'6*: «Πρὸς τί οὖν Ἐπίκουρος καὶ οἱ Στωϊκοὶ δογματίζουσιν ἀδελφοκοιτίας καὶ ἀρρενοβασίας ἐπιτελεῖσθαι, ἐξ ὧν διδασκαλιῶν μεστὰς βιβλιοθήκας πεποιήκασιν, εἰς τὸ ἐκ παιδῶν μανθάνειν τὴν ἄθεσμον κοινωνίαν;».

²⁸² Θεόφιλος, *Πρὸς Ἀυτόλυκον Γ'6-7*: «Καὶ τί μοι λοιπὸν κατατρίβεσθαι περὶ αὐτῶν, ὅπου γε καὶ περὶ τῶν θεῶν παρ' αὐτοῖς λεγομένων τὰ ὅμοια κατηγγέλκασιν; Θεοὺς γὰρ φήσαντες εἶναι πάλιν εἰς οὐδὲν αὐτοὺς ἠγήσαντο. Οἱ μὲν γὰρ ἐξ ἀτόμων αὐτοὺς ἔφασαν συνεστάναι· οἱ δ' αὖ χωρεῖν εἰς ἀτόμους, καὶ μηδὲν πλεῖον ἀνθρώπων δύνασθαι τοὺς θεοὺς φασιν».

²⁸³ Ο απολογητής αναφέρεται ξανά στον Επίκουρο λίγο παρακάτω και υπενθυμίζει ότι εκείνος, όπως και άλλοι φιλόσοφοι, δε δείχνουν σεβασμό προς το θείο και αναιρούν τη θεία πρόνοια: *Πρὸς Ἀυτόλυκον Γ'7*.

Εκτός, όμως, από το ζήτημα των θρησκευτικών αντιλήψεων, στο τελευταίο χωρίο που παρουσιάστηκε θίγονται και οι απόψεις του Επίκουρου για την ηθική. Ακριβέστερα, ο Θεόφιλος κατηγορεί τον φιλόσοφο ότι ενέκρινε ανόσιες ερωτικές επαφές. Πιθανόν και αυτή η κατηγορία για ανηθικότητα της επικούρειας διδασκαλίας γίνεται, για να ενισχυθεί η προσπάθεια ανάδειξης της εικόνας αθεϊσμού προς την οποία ο απολογητής επιθυμεί να αντιπαραβάλει τη χριστιανική διδασκαλία.

Οι παραπάνω αναφορές από τον Ιουστίνου και τον Θεόφιλο δείχνουν πως οι αρνητικές κρίσεις που διατυπώνονται από τους απολογητές του 2^{ου} αιώνα για τον Επίκουρο και τη φιλοσοφία του επικεντρώνονται στην ηθική διδασκαλία και στις θρησκευτικές απόψεις του φιλοσόφου. Η σπουδαιότητα του όρου «ηδονή» και η μέριμνα του φιλοσόφου για την ευδαιμονία πιθανόν αποτέλεσαν τις αιτίες για τις οποίες ο Επίκουρος και τα διδάγματά του κατηγορήθηκαν για ανηθικότητα και φιληδονία. Εκτός αυτού, η διδασκαλία για απουσία θεϊκής πρόνοιας και μέριμνας για τους ανθρώπους έδωσαν τη λαβή για να συνδεθεί ο φιλόσοφος με την αθεΐα. Ωστόσο, παρατηρείται ότι σε καμία από τις παραπάνω περιπτώσεις δε γίνεται ευθεία κριτική και κατάρριψη της επικούρειας διδασκαλίας. Οι αρνητικές διατυπώσεις για τις αντιλήψεις της επικούρειας φιλοσοφίας γίνονται κυρίως για να τονιστεί η αντίθεση με τα χριστιανικά διδάγματα, τα οποία με αυτόν τον τρόπο πιθανόν φωτίζονται ακόμα περισσότερο. Επιπλέον, σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις ο Επίκουρος και τα διδάγματά του αναφέρονται μαζί με κάποιο άλλο πρόσωπο, ή μαζί με τα διδάγματα άλλων φιλοσόφων ή ποιητών. Αυτές οι δύο παρατηρήσεις θα μπορούσαν πιθανόν να συμβάλουν στη διαμόρφωση της άποψης ότι η διατύπωση ονομαστικών αρνητικών κρίσεων για τον Επίκουρο και τη φιλοσοφία του γίνονται από τους απολογητές αποκλειστικά στην προσπάθειά τους να παρουσιάσουν με σαφήνεια τη χριστιανική διδασκαλία, να αντικρούσουν τις εναντίον των Χριστιανών κατηγορίες και να αναδείξουν την ανωτερότητα των χριστιανικών διδαγμάτων έναντι των φιλοσοφικών.

3.1.2 Αξιοποίηση των επικούρειων θεωριών για στήριξη των χριστιανικών διδαγμάτων

Στο έργο *Λόγος περί αναστάσεως*, που αποδίδεται στον Ιουστίνου, γίνεται αναφορά στον Επίκουρο και στη διδασκαλία του για τον τρόπο δημιουργίας του σύμπαντος και των ανθρώπων από τα άτομα και το κενό. Στο συγκεκριμένο κείμενο ο συγγραφέας επιχειρηματολογεί υπέρ της δυνατότητας των σωμάτων και των ψυχών να αναστηθούν κατά την τελική κρίση. Παρουσιάζοντας επιχειρήματα για να

αποδειξεί ότι είναι εφικτή η ανάσταση, χρησιμοποιεί και τα διδάγματα των φιλοσόφων, συγκεκριμένα, του Πλάτωνα, του Επίκουρου και των Στωικών. Αρχικά, παρουσιάζει τις απόψεις των φιλοσόφων για τη δημιουργία του σύμπαντος και στη συνέχεια προσπαθεί να αποδείξει ότι μέσα από τις θεωρίες της κάθε φιλοσοφική σχολή αναδεικνύει τη δυνατότητα ανάστασης του ανθρώπου. Αξιοποιώντας αυτό το επιχείρημα ισχυρίζεται ότι, εφόσον οι Έλληνες φιλόσοφοι πιστεύουν στη δυνατότητα ανάστασης, καλό θα ήταν να πιστέψουν και οι Χριστιανοί.²⁸⁴

Ειδικότερα, για τον Επίκουρο ο απολογητής αναφέρει ότι σύμφωνα με τις απόψεις του για τη φύση, το σύμπαν αποτελείται από άτομα και κενό και πως από τις ενώσεις των πρώτων έχουν διαμορφωθεί τα πάντα: «Φασί τοίνυν οί τοῦ κόσμου φυσικοὶ σοφοὶ λεγόμενοι τὸ πᾶν ὑπάρχειν ... οἱ δὲ ἄτομα καὶ κενόν, ὡς Ἐπίκουρος ... ὁ δὲ Ἐπίκουρος καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ ἐκ τῶν ἀτόμων καὶ ἐκ τοῦ κενοῦ κατὰ ταυτόματόν τινα φορὰν τῆς ἐκ τῶν σωμάτων φυσικῆς κινήσεως.». Λίγο παρακάτω, αφού έχει επιχειρηματολογήσει για τη δυνατότητα ανασύστασης σύμφωνα με τις απόψεις των Πλατωνικών και των Στωικών, τονίζει ότι και κατά τον Επίκουρο είναι εφικτή η ανασύσταση των σωμάτων. Από τη στιγμή που σύμφωνα με τις απόψεις του φιλοσόφου το ανθρώπινο σώμα αποτελείται από άτομα και σε αυτά διαλύεται μετά τον θάνατο και εφόσον τα άτομα μένουν ἀφθαρτα και αναλλοίωτα, θα μπορούσαν, εάν ενωθούν ξανά και λάβουν την ίδια διάταξη και θέση, να συγκροτήσουν το σώμα που υπήρχε πριν, ὅμοιο με την αρχική του υπόσταση: «Τούτων μὲν οὐσῶν ἀφθάρτων, οὐδὲν ἀδύνατόν ἐστι, συνελθουσῶν πάλιν καὶ τὴν αὐτὴν τάξιν καὶ θέσιν λαβουσῶν, ποιῆσαι ὃ πρότερον ἐγεγόνει ἐξ αὐτῶν σῶμα καὶ ὅμοιον». Επομένως, σε αυτή την περίπτωση οι επικούρειες απόψεις χρησιμοποιούνται, για να στηρίζουν τη χριστιανική διδασκαλία. Αξιοποιούνται από κοινού με άλλες φιλοσοφικές αντιλήψεις, της πλατωνικής και της στωικής σχολής, παρατίθενται χωρίς να διαστρεβλώνονται ή να κατηγορούνται και εν μέρει, θα μπορούσε να ειπωθεί, επιδοκιμάζονται καθώς στην ουσία γίνονται αποδεκτές εφόσον μπορούν να στηρίζουν, κατά τα λεγόμενα του συγγραφέα, τα χριστιανικά διδάγματα.²⁸⁵ Πάντως, σύμφωνα με την επικούρεια φιλοσοφία αυτό που ο συγγραφέας προσπαθεί να υποστηρίξει δε συμβαίνει, ο άνθρωπος δηλαδή δεν επανέρχεται στη ζωή. Τα άτομα πράγματι διατηρούνται, είναι ἀφθαρτα και

²⁸⁴ Ιουστίνος, *Λόγος περὶ ἀναστάσεως* 6.

²⁸⁵ Βλ. Jungkuntz (1962) 281, ο οποίος σχολιάζει αυτή την αναφορά του Ιουστίνου εντάσσοντάς την στο πλαίσιο των θετικών αναφορών των Χριστιανών Πατέρων στην επικούρεια φιλοσοφία.

αναλλοίωτα.²⁸⁶ ωστόσο αξιοποιούνται για τη δημιουργία άλλων ενώσεων και, συνεπώς, άλλων διαφορετικών ανθρώπων.²⁸⁷

Η δεύτερη περίπτωση στην οποία θα μπορούσε να ειπωθεί ότι ο Επίκουρος και οι θεωρίες του αξιοποιούνται για την ενίσχυση της θέσης του απολογητή προέρχεται από τον Τατιανό. Ο απολογητής, προς το τέλος του *Λόγου* του, εναντιώνεται ταυτόχρονα στα φιλοσοφικά διδάγματα και στους ελληνικούς μύθους. Δηλώνει την αδιαφορία του για τις απόψεις των φιλοσόφων, την επιθυμία του να ακολουθεί τη χριστιανική διδασκαλία και την αποστροφή του προς τους μύθους των Ελλήνων για τους θεούς τους.²⁸⁸ Στο πλαίσιο αυτών των δηλώσεων επισημαίνει ότι αδιαφορεί για την ομήγυρη των πολλών θεών του ειδωλολατρικού κόσμου και πως, ακόμα κι αν ο Επίκουρος, ο οποίος επίσης τους καταφρονεί, κρατούσε τον πυρσό στα ελευσίνια μυστήρια, ο ίδιος δε θα σεβόταν καθόλου περισσότερο τους άρχοντες από τον Θεό («Τῶν πολλῶν θεῶν ἡ ομήγουρις οὐδέν ἐστι· κἂν ὁ καταφρονῶν αὐτῶν Ἐπίκουρος δαδουχῆ, τοὺς ἄρχοντας οὐδέν πλέον <σέβω> τοῦ Θεοῦ»). Στο συγκεκριμένο χωρίο ο Τατιανός χρησιμοποιεί, ενδεχομένως, την επικούρεια φιλοσοφία για να υποστηρίξει τη θέση του. Οι επικούρειοι φιλόσοφοι συχνά στα κείμενά τους κατέκριναν την ειδωλολατρική θρησκεία της εποχής τους και τους μύθους περί του θεϊκού στοιχείου. Στο θέμα αυτό, όπως σχολιάστηκε και νωρίτερα στην ανά χειράς εργασία, η επικούρεια και η χριστιανική αντίληψη ταυτίζονται, καθώς και ο χριστιανισμός εναντιώθηκε και διαφοροποιήθηκε από την ειδωλολατρία. Ο Τατιανός με την επιλογή του να επικαλεστεί τον Επίκουρο στο συγκεκριμένο σημείο δείχνει ότι γνώριζε τα επικούρεια διδάγματα. Μάλιστα, πιθανόν, να ήταν ενήμερος για το γεγονός ότι, σύμφωνα με κάποιες μαρτυρίες ο ελληνιστικός φιλόσοφος, παρά τις απόψεις του περί θείου, συμμετείχε σε ορισμένες από τις θρησκευτικές τελετουργίες της πόλεως.²⁸⁹ Αυτό ενδέχεται να υπονοεί όταν επισημαίνει πως ακόμα κι αν ο Επίκουρος που στάθηκε επικριτικός απέναντι στις επικρατούσες αντιλήψεις για τους θεούς, συμμετείχε στα ελευσίνια μυστήρια και μάλιστα φέροντας τη δάδα, ο ίδιος δε θα άλλαζε τη στάση του. Γιατί και στην περίπτωση που ο φιλόσοφος με την ενέργειά του αυτή έδειχνε κάποιο σεβασμό προς

²⁸⁶ Βλ. Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Ἐπιστολή πρὸς Ἡρόδοτον*) 43-44.

²⁸⁷ Βλ. την παρατήρηση του Λουκρητίου πως η ύλη του ανθρώπου, δηλαδή τα άτομα από τα οποία αποτελείται, χρειάζονται για να δημιουργηθούν οι επόμενες γενιές· Λουκρητίος, *De rerum natura* III.967: «materies opus est, ut crescent postera saecla» για το κείμενο του Λουκρητίου χρησιμοποιείται η έκδοση του Brieger (1914).

²⁸⁸ Τατιανός, *Λόγος πρὸς Ἑλληνας*, 27.

²⁸⁹ Βλ. Φιλόδημος, *Περὶ εὐσεβείας* 127.10-15 και 128 (Usener 169 και 13 αντίστοιχα).

τους άρχοντες της πόλεως, ο Τατιανός δηλώνει ότι δε σέβεται περισσότερο τους άρχοντες από τον Θεό. Η εν λόγω αναφορά είναι πολύ σημαντική καθώς προβάλλει τη γνώση του Τατιανού για τις θρησκευτικές απόψεις του Επίκουρου, γίνεται χωρίς ο φιλόσοφος να κατηγορηθεί ως άθεος ή να δεχθεί αρνητική κριτική και αξιοποιείται από τον απολογητή για να στηρίξει τη θέση του. Ο Τατιανός, που είναι επικριτικός απέναντι στα περισσότερα ελληνικά φιλοσοφικά συστήματα,²⁹⁰ δε διστάζει να παραθέσει την επικούρεια άποψη αποδίδοντάς την στον εισηγητή της, να αναφέρει μία από τις τακτικές του Επίκουρου και με τον τρόπο αυτόν να στηρίξει τη δική του θέση και να εκφράσει με μεγαλύτερη δριμύτητα την αντίθεσή του προς τις πολυθεϊστικές θρησκευτικές αντιλήψεις και προς τους άρχοντες της εποχής του.

Τα δύο παραπάνω χωρία από τον *Λόγο περί άναστάσεως* και από το έργο του Τατιανού δείχνουν ότι οι απολογητές, σε περιπτώσεις που τους δόθηκε η δυνατότητα, αξιοποίησαν την επικούρεια φιλοσοφία για την ενίσχυση της επιχειρηματολογίας τους. Η αναφορά του Τατιανού σχετίζεται με τις θρησκευτικές απόψεις του φιλοσόφου, τις οποίες όμως δεν αντιμετωπίζει αρνητικά, όπως ο Θεόφιλος, αλλά χρησιμοποιεί για να φωτίσει περισσότερο τη δική του θέση. Αξιοποιεί το γεγονός ότι και ο Επίκουρος εναντιώθηκε στην ειδωλολατρική θρησκεία και με τη σύγκριση που κάνει με τον φιλόσοφο επιδιώκει να δείξει με μεγαλύτερη σαφήνεια ότι αντίστοιχη είναι και η δική του στάση απέναντι στις παραδοσιακές θρησκευτικές πρακτικές. Μάλιστα, παρουσιάζεται λιγότερο διαλλακτικός από τον Επίκουρο, καθώς δηλώνει ότι δε θα συμμετείχε σε τελετουργίες της πόλεως, ακόμη κι αν ο φιλόσοφος λάμβανε μέρος σε αυτές, προβάλλοντας και με αυτόν τον τρόπο τη δριμύτητα και τον επιθετικό τόνο του έργου του. Η αναφορά που γίνεται από τον απολογητή στον *Λόγο περί άναστάσεως* έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς δείχνει ότι οι απολογητές εκτός από τη γνώση τους για την ηθική διδασκαλία και τις θρησκευτικές απόψεις του Επίκουρου, γνώριζαν και τις θεωρίες του για τα άτομα και το κενό και για τον τρόπο δημιουργίας του κόσμου και των ανθρώπων. Η επικούρεια άποψη αξιοποιείται χωρίς να παραποιείται, για να στηρίξει μία θέση, ακόμα κι αν ο Επίκουρος και οι ακόλουθοί του δεν πίστευαν στη δυνατότητα ανάστασης των ανθρώπων. Το σημαντικό και στις δύο παραπάνω περιπτώσεις είναι ότι τα διδάγματα της επικούρειας φιλοσοφίας και οι πρακτικές του ίδιου του Επίκουρου φαίνεται να είναι γνωστά στους απολογητές και

²⁹⁰ Βλ. Karadimas (2003) 25-30 για μία κατατοπιστική παρουσίαση της στάσης του Τατιανού απέναντι στους φιλοσόφους και στα διδάγματά τους.

εντάσσονται στην επιχειρηματολογία τους, χωρίς να δέχονται κάποια αρνητική κριτική.

3.1.3 Κριτική στις αντιθέσεις των φιλοσοφικών σχολών

Όπως αναφέρθηκε στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας μελέτης, μία από τις κατηγορίες των απολογητών ενάντια στην ελληνική φιλοσοφία αφορούσε τις διαφορές που υπήρχαν ανάμεσα στις φιλοσοφικές σχολές. Οι απολογητές κατέκριναν το γεγονός ότι οι Έλληνες φιλόσοφοι είχαν διαφορετικά μεταξύ τους διδάγματα και κατηγορούσαν ο ένας τον άλλο.²⁹¹ Σε κάποιες από τις περιπτώσεις που ασκείται κριτική στις διαφορετικές θεωρίες των φιλοσόφων και στον μεταξύ τους ανταγωνισμό αναφέρεται και ο Επίκουρος και τα διδάγματά του. Συγκεκριμένα, ο Τατιανός κάνει λόγο για τον φιλόσοφο στο πλαίσιο των κατηγοριών που εκφράζει για τις απόψεις των Ελλήνων φιλοσόφων. Ο απολογητής παρουσιάζει τα αντίθετα διδάγματα που προβάλλουν τα διάφορα φιλοσοφικά συστήματα και παρατηρεί ότι, ενώ οι φιλόσοφοι που διαφωνούν μεταξύ τους γίνονται αποδεκτοί, οι Χριστιανοί που έχουν κοινές μεταξύ τους απόψεις περί θείου, διώκονται.²⁹² Ανάμεσα στα παραδείγματα που παρουσιάζει, για να θίξει την αντιπαλότητα των φιλοσοφικών σχολών αναφέρει ότι, αν κάποιος για παράδειγμα ακολουθεί τις διδασκαλίες του Πλάτωνα, ο επικούρειος στοχαστής τον αντικρούει με θέρμη («τοῖς Πλάτωνος ἔπη δόγμασι, καὶ ὁ κατ' Ἐπίκουρον σοφιστεύων διαπρύσιος ἀνθίσταταί σοι»). Με αυτή την αναφορά του ο Τατιανός δείχνει ότι γνωρίζει όχι μόνο την ύπαρξη αντιθέσεων ανάμεσα στα φιλοσοφικά συστήματα γενικά, αλλά και συγκεκριμένα για τις αγεφύρωτες διαφορές μεταξύ της πλατωνικής και της επικούρειας φιλοσοφίας.

Ένας ακόμη απολογητής που αναφέρεται στον Επίκουρο ασκώντας κριτική στις απόψεις των φιλοσόφων είναι ο Ερμείας. Ο Ερμείας στο σύγγραμμά του «*Διασυρμός τῶν ἔξω φιλοσόφων*» παρουσιάζει με δηκτικό τρόπο θεωρίες από τα φιλοσοφικά διδάγματα των Ελλήνων στοχαστών, προκειμένου να δείξει ότι αυτά είναι αντικρουόμενα μεταξύ τους και πως δεν έχουν καμία χρησιμότητα και ουσία. Οι αναφορές στον Επίκουρο γίνονται σε αυτό το πλαίσιο της διαδοχικής παρουσίασης των απόψεων των φιλοσόφων, ώστε να φανούν οι μεταξύ τους διαφορές. Όταν παρουσιάζει τις διαφορετικές αντιλήψεις των φιλοσόφων για τις πρώτες αρχές της

²⁹¹ Βλ. Τατιανός, *Λόγος πρὸς Ἑλληνας* 3 και 25, Αθηναγόρας, *Πρεσβεία περὶ Χριστιανῶν* 1, 6-7 και Ερμείας, *Διασυρμός τῶν ἔξω φιλοσόφων*.

²⁹² Τατιανός, *Λόγος πρὸς Ἑλληνας* 25.

φύσης, αναφέρει ότι ο Επίκουρος τον καλεί να μην κατηγορήσει το ωραίο δόγμα του για τα άτομα και το κενό, διότι με την ένωση των ατόμων, η οποία μπορεί να γίνει με διάφορους τρόπους και να πάρει πολλές μορφές, σχηματίζονται και διαλύονται τα πάντα: Ερμείας, *Διασυρμός τῶν ἔξω φιλοσόφων* 6: «Ἀλλά με παρακαλεῖ κάκεῖθεν Ἐπίκουρος, μηδαμῶς ὑβρίσαι τὸ καλὸν αὐτοῦ δόγμα, τῶν ατόμων καὶ τοῦ κενοῦ· τῇ γὰρ τούτων συμπλοκῇ πολυτρόπῳ καὶ πολυσχηματίστῳ τὰ πάντα γίνεται καὶ φθείρεται». Ὅπως συμβαίνει και με τους υπόλοιπους φιλοσόφους, ο Ερμείας είναι ειρωνικός απέναντι και στον Επίκουρο. Απευθυνόμενος προς τον φιλόσοφο τονίζει ότι δε θα φέρει αντίρρηση στα διδάγματα του, αποκαλώντας τον μάλιστα τον καλύτερο των ανδρῶν, αλλά επισημαίνει ότι ο Κλεάνθης, ο στωικός φιλόσοφος, περιφρονεί το δόγμα του Επίκουρου και προβάλλει το δικό του: Ερμείας, *Διασυρμός τῶν ἔξω φιλοσόφων* 7: «οὐκ ἀντιλέγω σοι, βέλτιστε ἀνδρῶν Ἐπίκουρε· ἀλλ’ ὁ Κλεάνθης ἀπὸ τοῦ φρέατος ἐπάρας τὴν κεφαλὴν, καταγελαῖ σου τοῦ δόγματος». Αυτή είναι η ροή του κειμένου του Ερμείας: από τον έναν φιλόσοφο συνεχίζει την κριτική του στον επόμενο παρουσιάζοντας την αντιπαράθεση που έχει δημιουργηθεί ανάμεσά τους.

Στο τέλος του έργου του ο Ερμείας επανέρχεται στον Επίκουρο ειρωνευόμενος αυτή τη φορά τη διδασκαλία του για την ύπαρξη άπειρων κόσμων.²⁹³ Ο απολογητής παρατηρεί πως, αν πρόκειται να ακολουθήσει τη θεωρία του φιλοσόφου, θα πρέπει να ξεκινήσει μία διαδικασία απαρίθμησης των κόσμων και, συνεπώς, των ουρανῶν και των αιθέρων που υπάρχουν, ακόμα και των ατόμων από τα οποία αποτελούνται οι κόσμοι αυτοί, σύμφωνα με την επικούρεια διδασκαλία: Ερμείας, *Διασυρμός τῶν ἔξω φιλοσόφων* 10: «προκύψας δέ μοί φησιν Ἐπίκουρος· σὺ μὲν δὴ κόσμον ἓνα μεμέτρηκας, ᾧ φιλότης, εἰσὶ δὲ κόσμοι πολλοὶ καὶ ἄπειροι. Πάλιν οὖν ἀναγκάζομαι μετρεῖν οὐρανοὺς ἄλλους, αἰθέρας ἄλλους, καὶ τούτους πολλούς». Μετά την αναφορά στους πολλούς κόσμους του Επίκουρου ο Ερμείας ολοκληρώνει το έργο του υπενθυμίζοντας ότι ο στόχος της παρουσίασης των φιλοσοφικῶν διδαγμάτων ήταν να δείξει την εχθρότητα των φιλοσοφικῶν σχολῶν, την ασάφεια και την έλλειψη ουσίας και στόχου από τις διδασκαλίες τους.²⁹⁴

²⁹³ Βλ. Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Ἐπιστολὴ πρὸς Ἡρόδοτον*) 45 και (Επίκουρος, *Ἐπιστολὴ πρὸς Πυθοκλή*) 89.

²⁹⁴ Ερμείας, *Διασυρμός τῶν ἔξω φιλοσόφων* 10.

Τα παραπάνω χωρία από τον Τατιανό και τον Ερμεία δείχνουν ότι η επικούρεια φιλοσοφία δεν έμεινε έξω από την κριτική που ασκήθηκε στην αντιπαλότητα που είχαν οι φιλοσοφικές σχολές μεταξύ τους. Η αναφορά του Τατιανού είναι γενική και δεν περιλαμβάνει κάποιο σχόλιο για συγκεκριμένα διδάγματα της πλατωνικής και της επικούρειας σχολής που να παρουσιάζουν αντιθέσεις ανάμεσά τους. Αντίθετα, ο Ερμείας παραθέτει την επικούρεια θεωρία για τις βασικές αρχές, τα άτομα και το κενό, και για τη δημιουργία των πάντων από τις ενώσεις των ατόμων, ενώ σχολιάζει αρνητικά και τη θεωρία του Επίκουρου για την ύπαρξη πολλών κόσμων. Οι παρατηρήσεις του εντάσσονται στο πλαίσιο της άσκησης κριτικής στις αντικρουόμενες μεταξύ τους θεωρίες των φιλοσόφων για τις πρώτες αρχές της ύλης και για τη δημιουργία του κόσμου. Τα σχόλια των απολογητών δείχνουν ότι γνωρίζουν τις διδασκαλίες του Επίκουρου και τις αντιθέσεις τους με άλλες φιλοσοφικές σχολές, όπως η πλατωνική και η στωική.

Οι παραπάνω ονομαστικές αναφορές των απολογητών στην επικούρεια φιλοσοφία και τον εισηγητή της οδηγούν σε ορισμένες ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις. Πρώτα απ' όλα, δείχνουν ότι οι αντιλήψεις του συγκεκριμένου φιλοσοφικού συστήματος είναι γνωστές στους απολογητές και πως οι τελευταίοι, αν και λίγες φορές, παραθέτουν επικούρειες απόψεις αποδίδοντάς τις στη σχολή από την οποία προέρχονται. Οι αρνητικές κρίσεις που εκφράζονται για τον Επίκουρο και τη διδασκαλία του αφορούν κυρίως τις θεολογικές του αντιλήψεις και ειδικότερα αντιμετωπίζεται αρνητικά η άποψή του για την απουσία θεϊκής πρόνοιας, την ηθική θεωρία του, με κύρια αιτία αντιπαράθεσης την έμφαση στον όρο «ηδονή», και την αντίληψη του φιλοσόφου για την ύπαρξη άπειρων κόσμων. Η διδασκαλία του Επίκουρου για τα άτομα και το κενό είναι γνωστή στους απολογητές και η μόνη πτυχή της που αντιμετωπίζεται αρνητικά είναι η άποψη για ατομική σύνθεση των θεών. Εκτός από την αρνητική κριτική, τα επικούρεια διδάγματα αξιοποιούνται και για τον εμπλουτισμό της επιχειρηματολογίας των απολογητών και για την ανάδειξη των απόψεών τους. Τέλος, ο Επίκουρος σχολιάζεται μαζί με άλλους φιλοσόφους στο πλαίσιο της γενικής εναντίωσης προς την αρχαία ελληνική φιλοσοφία.

3.2 Έμμεσες αναφορές

Εκτός από τις άμεσες και ονομαστικές αναφορές στην επικούρεια φιλοσοφία, οι απολογητές ακόμη και σε σημεία του έργου τους που δεν κατονομάζουν τον Επίκουρο φαίνεται να αναφέρονται στις αντιλήψεις του, να τις αξιοποιούν ή να τις κατηγορούν, ή τουλάχιστον, να τις γνωρίζουν και να έχουν επηρεαστεί από αυτές, ακόμη κι αν δεν τις αποδίδουν στη φιλοσοφική του σχολή. Αυτές οι έμμεσες αναφορές των απολογητών γίνονται στο πλαίσιο παρουσίασης των χριστιανικών διδαγμάτων, αντιμετώπισης των κατηγοριών εις βάρος των Χριστιανών και ανάδειξης της ανωτερότητας της χριστιανικής διδασκαλίας έναντι των διδασκαλιών των Ελλήνων φιλοσόφων και ποιητών. Οι απόψεις του φιλοσόφου για το ύψιστο αγαθό, την ηδονή, η διδασκαλία του για τη θνητότητα της ψυχής, οι θρησκευτικές του αντιλήψεις, η θεωρία του για τα άτομα και τη δημιουργία του κόσμου και όλων των όντων από αυτά, αλλά και ο διαχωρισμός των επιθυμιών φαίνεται ότι είναι στην περίπτωση των ανώνυμων αναφορών οι θέσεις που σχολιάστηκαν περισσότερο από τους απολογητές.

3.2.1 Η θνητότητα της ψυχής και η ηδονή

Ένα από τα χαρακτηριστικά της αντιμετώπισης της επικούρειας φιλοσοφίας από τους απολογητές είναι η σύνδεση της άποψης του φιλοσόφου για τη φύση της ψυχής με την ηθική διδασκαλία του. Οι απολογητές στην προσπάθειά τους να αντικρούσουν τις κατηγορίες που επέρριπταν στους Χριστιανούς για ανηθικότητα και ανοσιουργήματα, όπως η ανθρωποφαγία, παρουσίαζαν τον ηθικό τρόπο ζωής των Χριστιανών και τόνιζαν ιδιαίτερα την πίστη τους στην τελική κρίση κατά την ανάσταση. Το επιχείρημα των απολογητών ήταν το εξής: εφόσον σύμφωνα με τη χριστιανική διδασκαλία η ψυχή είναι αθάνατη και θα κριθεί μαζί με το σώμα από τον Θεό, ο οποίος είναι πανταχού παρών και γνωρίζει τις πράξεις και τις σκέψεις των ανθρώπων, οι Χριστιανοί είναι αδύνατο να προβαίνουν στις ανηθικότητες και τις ακολασίες που τους καταλογίζουν. Επίσης, το γεγονός ότι δε φοβούνται τον θάνατο και ομολογούν την πίστη τους δείχνει ότι δε θεωρούν πως ο θάνατος θα τους στερήσει την ηδονή και την ευτυχία, καθώς πιστεύουν ότι θα βιώσουν την υψηλότερη ευτυχία στη βασιλεία του Θεού. Προκειμένου οι απολογητές να υπογραμμίσουν την ηθική συμπεριφορά των Χριστιανών και την πίστη τους στη μεταθανάτια κρίση, τους αντιπαρέβαλλαν με εκείνους που θεωρούν ότι υπάρχει μόνο η επίγεια ζωή.

Υποστήριζαν ότι η ανήθικη συμπεριφορά που καταλόγιζαν στους Χριστιανούς θα μπορούσε να εκδηλωθεί από ανθρώπους που σε αντίθεση με τους ίδιους, πιστεύουν στη θνητότητα της ψυχής, στην απουσία θείας πρόνοιας και στην απόλαυση της ευτυχίας μόνο στην παρούσα ζωή. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι απολογητές, και κυρίως ο Αθηναγόρας που κάνει συχνά τέτοιου είδους συγκρίσεις, δεν ονομάζουν τους υποστηρικτές αυτών των απόψεων. Ωστόσο, είναι πολύ πιθανόν να έχουν υπόψη τους την επικούρεια φιλοσοφία, να αξιοποιούν τις θέσεις της και να τις συνδυάζουν με τέτοιο τρόπο μεταξύ τους, ώστε να εξυπηρετούν την επιχειρηματολογία τους. Παρόλο που ο Επίκουρος πρόβαλλε τη θνητότητα της ψυχής, για να απαλλάξει τους ανθρώπους από τους φόβους του θανάτου και των μεταθανάτιων τιμωριών που περιέγραφε η μυθολογία γύρω από την ειδωλοατρική θρησκεία, οι απολογητές αξιοποιούν αυτή την άποψη του φιλοσόφου με διαφορετικό σκοπό. Τη συνδέουν με τη διδασκαλία του για το ύψιστο αγαθό, την ηδονή, και τη σπουδαιότητά της και επιδιώκουν μέσω της προβολής της αντίθεσης με τη χριστιανική διδασκαλία να τονίσουν τον ηθικό τρόπο ζωής των Χριστιανών. Ακόμη κι αν στις περιπτώσεις που εξετάζονται παρακάτω οι απολογητές δεν ονομάζουν την επικούρεια φιλοσοφία, οι ονομαστικές αναφορές του Ιουστίνου και του Θεόφιλου που παρουσιάστηκαν στην προηγούμενη ενότητα δείχνουν ότι ο Επίκουρος και η διδασκαλία του συνδέθηκαν από τους απολογητές με τη φιληδονία με την οποία οι Χριστιανοί αντιπαρατίθενται.

Ο Αθηναγόρας είναι ο μόνος από τους απολογητές που εξετάζονται στην παρούσα εργασία, ο οποίος δεν αναφέρεται ονομαστικά στον Επίκουρο. Ωστόσο, κάποια σχόλιά του για την ελληνική φιλοσοφία αφήνουν να εννοηθεί ότι ο απολογητής διατυπώνει έμμεσες κρίσεις για τον φιλόσοφο και, κυρίως, για τη διδασκαλία του για τη σπουδαιότητα της ηδονής και την ανυπαρξία ζωής και αίσθησης μετά τον θάνατο. Πρώτα απ' όλα, ο Αθηναγόρας και στα δύο έργα του, την *Πρεσβεία περί Χριστιανῶν* και τον λόγο *Περί ἀναστάσεως νεκρῶν*, κάνει δύο παραπλήσιες αναφορές χωρίς να τις αποδίδει σε κάποια φιλοσοφική σχολή και είναι πολύ πιθανόν να υπονοεί στα εν λόγω σημεία τον Επίκουρο και τη φιλοσοφία του. Στην *Πρεσβεία* ο απολογητής, όταν προσπαθεί να τονίσει τη θεοσέβεια των Χριστιανών προβάλλοντας τον ηθικό τρόπο ζωής τους, επισημαίνει πως οι πιστοί της χριστιανικής θρησκείας επιλέγουν τον μετριοπαθή, φιλόστοιχο και απλό τρόπο ζωής και γνωρίζοντας ότι ακόμα και ο θάνατος δε γίνεται να τους βλάψει αναμένουν την

έσχατη κρίση όπου θα ανταμειφθούν για τον συγκεκριμένο τρόπο ζωής τους.²⁹⁵ Στην παράγραφο αυτή ο Αθηναγόρας αντιπαραθέτει τους Χριστιανούς προς τους υποστηρικτές της απόλαυσης των καθημερινών αγαθών της επίγειας ζωής, προς εκείνους δηλαδή οι οποίοι λένε «ας φάμε κι ας πιούμε γιατί αύριο θα πεθάνουμε», αντιμετωπίζουν τον θάνατο ως βαθύ ύπνο και λήθη – καθώς ο ύπνος και ο θάνατος θεωρούνται δίδυμα αδέλφια σύμφωνα με τη μυθολογία – και οι οποίοι πιστεύεται ότι κατ’ αυτόν τον τρόπο δείχνουν σεβασμό προς το θείο: «Εἴθ’ οἱ μὲν τὸν βίον τοῦτον νομίζοντες “φάγωμεν καὶ πῖωμεν, αὐριον γὰρ ἀποθνήσκομεν” καὶ τὸν θάνατον βαθὺν ὕπνον καὶ λήθην τιθέμενοι (ὑπνω καὶ θανάτω διδυμάονε) πιστεύονται θεοσεβεῖν».

Οι αναφορές που κάνει στο παραπάνω χωρίο ο απολογητής θα μπορούσε να υποστηρικτεί ότι παραπέμπουν στην επικούρεια φιλοσοφία. Το γεγονός ότι ο Επίκουρος πρέσβευε πως το μεγαλύτερο αγαθό είναι η ηδονή και οι άνθρωποι θα πρέπει να την επιδιώκουν, όποτε αυτό είναι εφικτό,²⁹⁶ είχε οδηγήσει στην αντίληψη ότι ο φιλόσοφος συμβούλευε τους ανθρώπους να απολαμβάνουν απλώς τα αγαθά της ζωής χωρίς να μεριμνούν για οτιδήποτε άλλο. Επίσης, και η αναφορά που κάνει ο Αθηναγόρας για τον θάνατο και τον ύπνο ενδέχεται να συσχετίζεται με την επικούρεια φιλοσοφία. Σύμφωνα με ένα από τα επιχειρήματα που παρουσιάζει ο Λουκρήτιος για να υποστηρίξει τη θνητότητα της ψυχής, η κατάσταση του ανθρώπου κατά τη διάρκεια του ύπνου υποδηλώνει τη διάλυση της ψυχής στον θάνατο. Εφόσον στον ύπνο υπάρχει μερική απώλεια αισθήσεων, στον θάνατο που είναι ένα πιο δυνατό γεγονός θα πρέπει να υπάρχει ολική απώλεια των αισθήσεων και αυτό επιβεβαιώνει τη θνητότητα της ψυχής η οποία είναι υπεύθυνη για την αίσθηση του ανθρώπινου σώματος.²⁹⁷ Συνεπώς, ο Αθηναγόρας κατακρίνοντας εκείνους που πιστεύουν ότι στη ζωή χρειάζεται μόνο η απόλαυση των παρόντων αγαθών και εκείνους που θεωρούν τον θάνατο ύπνο βαθύ, ενδέχεται έμμεσα να αντιτίθεται στον Επίκουρο και τη φιλοσοφία του, καθώς σύμφωνα με τις απόψεις των επικούρειων φιλοσόφων αφενός χρειάζεται η ικανοποίηση των φυσικών και αναγκαίων επιθυμιών, όπως είναι εκείνες για τροφή και ποτό, για να είναι κάποιος ευτυχισμένος και αφετέρου, η παρόμοια κατάσταση του ύπνου με τον θάνατο δείχνει την ανυπαρξία ζωής μετά τον θάνατο.

²⁹⁵ Αθηναγόρας, *Πρεσβεία περι Χριστιανῶν* 12.

²⁹⁶ Βλ. Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Ἐπιστολή πρὸς Μεναικία*) 128-130.

²⁹⁷ Λουκρήτιος, *De rerum natura* IV.907-928. Ο Τερτυλλιανός απαντά σε αυτό το επιχειρήμα του Λουκρήτιου: *De anima* 43. Βλ. Jones (1989) 99.

Στο ίδιο θέμα ο Αθηναγόρας επανέρχεται και στο έργο *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*, όπου επιχειρεί να πείσει για τη δυνατότητα ανάστασης των ανθρώπων. Σε ένα από τα επιχειρήματά του επισημαίνει ότι, αν δεν υπήρχε ανάσταση νεκρών και κρίση για τις πράξεις των ανθρώπων, τότε θα είχαν δίκιο όσοι υποστηρίζουν τις ακολασίες και τον ηδονιστικό τρόπο ζωής και ισχυρίζονται ότι μετά τον θάνατο υπάρχει «αναισθησία», απώλεια δηλαδή των αισθήσεων.²⁹⁸ Στο εν λόγω χωρίο ο απολογητής παρατηρεί ότι, αν δεν υπήρχε η τελική κρίση, ο κτηνώδης βίος θα ήταν ο καλύτερος και ότι το μεγαλύτερο αγαθό θα ήταν η εξυπηρέτηση όλων των ηδονών, ενώ το κοινό δόγμα σε όλους τους ακόλαστους και λάγνους θα ήταν το «ας φάμε κι ας πιούμε γιατί αύριο θα πεθάνουμε», ακριβώς το ίδιο δηλαδή που παρατίθεται και στην *Πρεσβεία*. Ο απολογητής ολοκληρώνει την αναφορά του λέγοντας ότι για εκείνους οι οποίοι θα υποστήριζαν έναν τέτοιο τρόπο διαβίωσης το τέλος της ζωής δε θα ήταν καν η ηδονή, αλλά η αναισθησία.²⁹⁹ Είναι πιθανόν σε αυτά τα χωρία από τα έργα του ο απολογητής να κατακρίνει έμμεσα τις επικούρειες απόψεις, ακόμη κι αν δεν ονομάζει τον φιλόσοφο, ούτε τους ακολούθους του.³⁰⁰ Οι επισημάνσεις του για όσους εισηγούνται την απόλαυση των παρόντων αγαθών, θεωρούν πολύ σημαντική την ικανοποίηση των ηδονών και πιστεύουν ότι μετά τον θάνατο δεν υπάρχει αίσθηση και αντίληψη, δείχνουν ότι ο απολογητής γνωρίζει τα επικούρεια διδάγματα και τα αξιοποιεί με τέτοιο τρόπο, ώστε με τη μέθοδο της αντίθεσης να προβάλλει και να τονίσει τον ηθικό τρόπο ζωής των Χριστιανών. Παρόλο που δεν αναφέρεται ευθέως στον Επίκουρο, φαίνεται να αξιοποιεί τα διδάγματα της φιλοσοφίας του για να αντιπαραβάλει σε αυτά τη χριστιανική διδασκαλία.

Πέρα από τα δύο παραπάνω χαρακτηριστικά χωρία των έργων του, τα οποία παρουσιάζουν στενή νοηματική εγγύτητα μεταξύ τους, ο Αθηναγόρας διατυπώνει αρκετές φορές αρνητικές κρίσεις για όσους θεωρούν πως υπάρχει μόνο η επίγεια ζωή

²⁹⁸ Αθηναγόρας, *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν* 19.

²⁹⁹ Αθηναγόρας, *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν* 19: «Εἰ μὲν γὰρ μηδεμία μηδαμοῦ τῶν ἀνθρώποις πεπραγμένων γίνοιτο κρίσις, οὐδὲν ἕξουσι πλεῖον τῶν ἀλόγων ἀνθρώποι· μᾶλλον δὲ κάκεινων πράξουσιν ἀθλιώτερον οἱ τὰ πάθη δουλαγωγούντες καὶ φροντίζοντες εὐσεβείας καὶ δικαιοσύνης ἢ τῆς ἄλλης ἀρετῆς· ὁ δὲ κτηνώδης καὶ θηριώδης βίος ἄριστος· ἀρετὴ δὲ ἀνόητος· δίκης δὲ ἀπειλὴ γέλως πλατύς· τὸ δὲ πᾶσαν θεραπεύειν ἡδονὴν ἀγαθῶν τὸ μέγιστον, δόγμα δὲ κοινὸν τούτων ἀπάντων καὶ νόμος εἰς τὸ τοῖς ἀκόλαστοις καὶ λάγνοις φίλον “φάγωμεν [δὲ] καὶ πίωμεν, αὐριον γὰρ ἀποθνήσκομεν”. Τοῦ γὰρ τοιούτου βίου τέλος οὐδὲ ἡδονὴ κατὰ τινος, ἀλλ’ ἀναισθησία παντελής.»

³⁰⁰ Βλ. Jones (1989) 100-102, όπου παρατίθενται και δύο άλλα παραδείγματα από τον Αρνόβιο και τον Αυγουστίνο στα οποία, επίσης, αντιμετωπίζεται αρνητικά η άποψη του Επίκουρου για θνητότητα της ψυχής· στις περιπτώσεις αυτές ο Επίκουρος ή οι Επικούρειοι κατονομάζονται.

και, κυρίως, αντιπαραβάλλει σε αυτούς τους Χριστιανούς που πιστεύουν στην ανάσταση και στη μεταθανάτια κρίση. Προς το τέλος της *Πρεσβείας* του ο απολογητής αναιρεί τις κατηγορίες για θυέστεια δείπνα και αιμομεικτικές σχέσεις που επιρρίπτουν στους Χριστιανούς. Προκειμένου να δείξει πως οι Χριστιανοί είναι αδύνατο να προβούν σε τέτοιου είδους ενέργειες, τους αντιπαραθέτει με όσους πιστεύουν στην ύπαρξη μόνο της επίγειας ζωής. Παρατηρεί ότι, εάν οι Χριστιανοί θεωρούσαν πως θα βιώσουν μόνο την παρούσα ζωή, θα μπορούσε να υπάρξει η υποψία ότι υπηρετούν μόνο τις απολαύσεις του σώματος και επιδιώκουν την απόκτηση κέρδους και την ικανοποίηση των επιθυμιών. Ο απολογητής επισημαίνει ότι αυτό δε γίνεται να συμβαίνει και ότι οι Χριστιανοί προσέχουν τις σκέψεις και τις πράξεις τους, επειδή έχουν κατανοήσει ότι ο Θεός είναι πάντοτε παρών και ότι θα κριθούν στην επουράνια και ανώτερη ζωή που θα ακολουθήσει μετά την ανάσταση.³⁰¹ Πιθανόν και με την αναφορά του στο συγκεκριμένο σημείο ο απολογητής έμμεσα παραπέμπει στην επικούρεια φιλοσοφία· η παρατήρησή του για ικανοποίηση επιθυμιών, ενδεχομένως, ενισχύει αυτή την άποψη, καθώς ο Επίκουρος έχει κάνει λόγο για τη διάκριση των επιθυμιών και έχει επισημάνει τη σημασία ικανοποίησης των φυσικών και αναγκαίων από αυτές.³⁰² Μάλιστα, εάν πίσω από την προηγούμενη αναφορά που κάνει στην *Πρεσβεία* σε εκείνους που υποστηρίζουν το δόγμα «ας φάμε κι ας πιούμε γιατί αύριο θα πεθάνουμε» υπάρχει υπόνοια για την επικούρεια φιλοσοφία, υπόθεση που είναι πολύ πιθανή, τότε και στο παρόν χωρίο, με το οποίο συνδέεται νοηματικά, ενδέχεται ο Αθηναγόρας να υπονοεί τον Επίκουρο και τους ακολούθους του.

Λίγο παρακάτω ο απολογητής αναφέρει ότι οι Χριστιανοί έχοντας την ελπίδα της αιώνιας ζωής καταφρονούν τα αγαθά του παρόντος βίου μέχρι και τις ηδονές της ψυχής.³⁰³ Με τη διατύπωση αυτή ο Αθηναγόρας πιθανόν και πάλι με έμμεσο τρόπο αντιπαραθέτει τη χριστιανική διδασκαλία προς την επικούρεια φιλοσοφία, για την οποία πολύ σημαντική είναι η απόλαυση των ηδονών και οι σπουδαιότερες από αυτές θεωρούνται οι ψυχικές.³⁰⁴ Μάλιστα, η εγγύτητα του χωρίου με το προηγούμενο

³⁰¹ Αθηναγόρας, *Πρεσβεία περί Χριστιανῶν* 31: «Εἰ μὲν γὰρ ἓνα τὸν ἐνταῦθα βίον βιώσασθαι ἐπεπέισμεθα, κἄν ὑποπτεύειν ἐνὴν δουλεύοντας σαρκὶ καὶ αἵματι ἢ κέρδους ἢ ἐπιθυμίας ἐλάττους γενομένους ἁμαρτεῖν».

³⁰² Βλ. πρώτο κεφάλαιο (σελ. 17).

³⁰³ Αθηναγόρας, *Πρεσβεία περί Χριστιανῶν* 33: «Ἐλπίδα οὖν ζωῆς αἰωνίου ἔχοντες, τῶν ἐν τούτῳ τῷ βίῳ καταφρονοῦμεν μέχρι καὶ τῶν τῆς ψυχῆς ἡδέων».

³⁰⁴ Βλ. Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X.22 και 136-137 και Φιλόδημος, *Περί Ἐπικούρου* 6.Π (Arrighetti 73).

συμβάλλει στη δημιουργία της συγκεκριμένης υπόθεσης. Ο απολογητής νωρίτερα εξέφρασε την άποψη ότι οι Χριστιανοί δεν πιστεύουν πως υπάρχει μόνο η παρούσα ζωή και πως θα αξιολογηθούν για τις πράξεις τους από τον Θεό. Σ' αυτό το χωρίο, προς το τέλος του έργου του, διευκρινίζει ότι δεν αδιαφορούν μόνο για τις σαρκικές απολαύσεις, αλλά και για τις ψυχικές. Η φιλοσοφική κατάρτιση του απολογητή και οι συχνές ονομαστικές αναφορές του σε άλλα φιλοσοφικά ρεύματα συνεπικουρούν στην ενίσχυση της άποψης ότι με τις αναφορές αυτές έχει υπόψη του την επικούρεια φιλοσοφία. Παρόλο που δεν την αναφέρει ονομαστικά φαίνεται ότι τη γνωρίζει και αξιοποιεί την αντίθεση των απόψεων, για να τονίσει και να φωτίσει περισσότερο τις αντιλήψεις και τον τρόπο ζωής των Χριστιανών.³⁰⁵

Ο Αθηναγόρας επανέρχεται στην αντιπαράθεση με την άποψη όσων θεωρούν πως δεν υπάρχει ζωή ή δυνατότητα ανάστασης μετά τον θάνατο στο έργο του *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*. Σ' αυτό το κείμενο ο απολογητής κάνει ξανά μία παρατήρηση η οποία παραπέμπει στο πρώτο χωρίο που εξετάστηκε από την *Πρεσβεία*. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι δε θα πρέπει να υπάρχει αμφιβολία για την ανάσταση, επειδή μετά τον θάνατο η ψυχή χωρίζεται από το σώμα και διαλύονται και τα δύο. Υποστηρίζει την άποψή του λέγοντας ότι ούτε η φυσική χαλάρωση των αισθήσεων και των δυνάμεων κατά τη διάρκεια του ύπνου φαίνεται να διακόπτουν την ενσυνείδητη ζωή· όταν οι άνθρωποι ξυπνούν μετά από τον ύπνο δε θεωρείται ότι πρόκειται για άλλη ζωή, αλλά για την ίδια.³⁰⁶ Αναφέρει ξανά ότι κάποιιο θεωρούν τον ύπνο και τον θάνατο αδέρφια, επειδή στον ύπνο και στον θάνατο υπάρχει η ίδια κατάσταση ηρεμίας και δε γίνονται αντιληπτά τα όσα συμβαίνουν. Εφόσον λοιπόν οι άνθρωποι δέχονται τη ζωή ως μία ενιαία κατάσταση παρά το γεγονός ότι διακόπτεται από χαλάρωση των αισθήσεων κατά τη διάρκεια του ύπνου, το ίδιο πρέπει να θεωρείται ότι και η ανάσταση είναι εφικτή ακόμα κι αν για κάποιο χρονικό διάστημα υπάρχει διάλυση και απομάκρυνση του σώματος από την ψυχή. Πιθανόν, ο Αθηναγόρας και σ' αυτή την περίπτωση έχει στο μυαλό του τον Επίκουρο και τη φιλοσοφία του. Οι αναφορές στην κοινή πορεία ψυχής και σώματος, στη διάλυση και

³⁰⁵ Βλ. Ramelli (2014) 19 και 21, όπου παρατίθεται ένα παράδειγμα από τον Γρηγόριο Ναζιανζηνό, ο οποίος, παρά το γεγονός ότι αποτιμά με θετικό τρόπο το ήθος του Επίκουρου, όταν εξυπηρετούνται οι ρητορικές του ανάγκες, αξιοποιεί την τυπική επίθεση στον ηδονισμό του φιλοσόφου.

³⁰⁶ Αθηναγόρας, *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν* 16: «οὐδ' ἐπειδὴ χωρισμὸς ψυχῆς ἀπὸ τῶν τοῦ σώματος μερῶν καὶ μορίων διάλυσις τὴν συνεχῆ διακόπτει ζωὴν, διὰ τοῦτ' ἀπογινώσκειν χρὴ τὴν ἀνάστασιν. Οὐδὲ γὰρ ἐπειδὴ τὴν κατὰ συναίσθησιν ζωὴν διακόπτειν δοκοῦσιν αἱ κατὰ τὸν ὕπνον φυσικῶς ἐγγινόμεναι παρέσεις τῶν αἰσθήσεων καὶ τῶν φυσικῶν δυνάμεων».

των δύο μετά τον θάνατο και στην αναλογία της κατάστασης κατά τη διάρκεια του ύπνου με αυτήν κατά τη διάρκεια του θανάτου δείχνουν ότι πιθανόν ο απολογητής αξιοποιεί εικόνες της επικούρειας φιλοσοφίας για να επιχειρηματολογήσει υπέρ μίας θέσης με την οποία η συγκεκριμένη φιλοσοφία ήταν αντίθετη. Η ανάσταση αποτελεί δείκτη της πρόνοιας του Θεού και, όπως έχει ήδη ειπωθεί, ο Επίκουρος δεν πίστευε στη θεϊκή πρόνοια.

Ενδεχομένως, η αξιοποίηση εικόνων ενός φιλοσοφικού συστήματος που θα μπορούσε περισσότερο από κάθε άλλο να φανεί αντίθετο στη συγκεκριμένη άποψη της χριστιανικής διδασκαλίας για την ανάσταση να έχει κάποιο στόχο. Με τη χρήση αυτών των εικόνων ο απολογητής θέλει να δείξει ότι, ακόμη κι αν ισχύουν τα επιχειρήματα των φιλοσόφων για διάλυση ψυχής και σώματος στον θάνατο και για αναλογία κατάστασης ύπνου και θανάτου, αυτό δε σημαίνει ότι δεν μπορεί να υπάρξει ανάσταση και ότι έτσι δεν επιβεβαιώνεται η θεία πρόνοια. Αξίζει να μνημονευθεί εδώ η ονομαστική αναφορά του Ιουστίνου στον *Λόγο περί αναστάσεως* στον Επίκουρο και η παρατήρηση ότι και σύμφωνα με αυτόν τον φιλόσοφο, έστω και αν ψυχή και σώμα διαλύονται, μπορούν τα άτομα να ενωθούν ξανά και να δημιουργηθεί εκ νέου ο ίδιος άνθρωπος. Ο Ιουστίνος χρησιμοποιεί ονομαστικά τα επικούρεια διδάγματα, ενώ ο Αθηναγόρας ανώνυμα, όπως και στις άλλες περιπτώσεις που αξιοποιεί τον Επίκουρο. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η αντίθεση στον τρόπο αξιοποίησης της αναλογίας της κατάστασης κατά τη διάρκεια του ύπνου και κατά τη διάρκεια του θανάτου ανάμεσα στα δύο έργα του. Ενώ στην *Πρεσβεία* ο Αθηναγόρας αντιτίθεται στη συγκεκριμένη άποψη, εδώ την αξιοποιεί, για να δείξει ότι, όπως η ζωή δε διακόπτεται από την απώλεια αισθήσεων κατά τη διάρκεια του ύπνου, έτσι και ο άνθρωπος μπορεί να συσταθεί ξανά μετά τον διαχωρισμό σώματος και ψυχής.

Ο ίδιος απολογητής, συνεχίζοντας την επιχειρηματολογία του για τη δυνατότητα ανάστασης των νεκρών, χρησιμοποιεί μία ακόμη εικόνα η οποία θυμίζει την επιχειρηματολογία του Λουκρητίου για τη θνητότητα της ψυχής. Ο απολογητής παρουσιάζει την πορεία της ζωής από τη γονιμοποίηση ως τα βαθιά γεράματα και τον θάνατο και υποστηρίζει ότι κατά τη φυσική ακολουθία το επόμενο στάδιο είναι η ανάσταση.³⁰⁷ Τα στάδια τα οποία περιγράφει ο απολογητής είναι η γονιμοποίηση, η

³⁰⁷ Αθηναγόρας, *Περί αναστάσεως νεκρών* 17: «ή κατά τήν πρώτην ηλικίαν αύξησις ἢ τε κατ' αύξησιν τελείωσις, τελειωθέντων δὲ ὕφεις τῶν φυσικῶν δυνάμεων μέχρι γήρωσ, εἶτα πεπονηκότων τῶν σωμάτων ἢ διάλυσις. ὥσπερ οὖν ἐπὶ τούτων, οὔτε τοῦ σπέρματος ἐγγεγραμμένην ἔχοντος τὴν τῶν ἀνθρώπων ζωὴν ἢ μορφήν οὔτε τῆς ζωῆς τὴν εἰς τὰς

γέννηση, η ανάπτυξη του παιδιού, η ωρίμανση, η σταδιακή εξασθένηση των δυνάμεων, το γήρας και ο θάνατος. Το επιχείρημα του απολογητή στηρίζεται στο γεγονός ότι όπως στο σπέρμα της γονιμοποίησης δεν είναι εγγεγραμμένη η δομή και η μορφή του ανθρώπου, αλλά από αυτό δημιουργείται ο άνθρωπος, αντίστοιχα, η παραπάνω φυσική ακολουθία των γεγονότων παρέχει την αξιοπιστία για πράγματα τα οποία δεν είναι ορατά, όπως η ανάσταση. Η περιγραφή του απολογητή θυμίζει την περιγραφή του Λουκρητίου. Ο επικούρειος φιλόσοφος, προκειμένου να πείσει για τη θνητότητα της ψυχής περιγράφει την από κοινού ανάπτυξη ψυχής και σώματος. Σύμφωνα με το επιχείρημά του, εφόσον η ψυχή και το σώμα γεννιούνται, αναπτύσσονται, ωριμάζουν και γερνούν μαζί, αντίστοιχα θα οδηγηθούν μαζί στον θάνατο και, συνεπώς, η ψυχή είναι θνητή, όπως και το σώμα.³⁰⁸ Επομένως, ο απολογητής ενδέχεται να χρησιμοποιεί ξανά μία επικούρεια εικόνα από τον Λουκρήτιο για να υποστηρίξει μία άποψη αντίθετη από εκείνη του φιλοσόφου. Ενώ ο Λουκρήτιος προσπαθεί να δείξει τη θνητότητα της ψυχής, ο Αθηναγόρας επιθυμεί να πείσει για την ικανότητα της ψυχής και του σώματος να αναστηθούν.³⁰⁹

Στο τέλος του έργου του *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν* ο Αθηναγόρας δηλώνει ότι τέλος των ανθρώπων που έχουν αθάνατη ψυχή και λογική κρίση δε γίνεται να είναι ούτε η αλυπία, ούτε η απόλαυση των πραγμάτων τα οποία τρέφουν ή τέρπουν το σώμα, ούτε το πλήθος των ηδονών. Σε αυτή την περίπτωση θα κυριαρχούσε ο κτηνώδης τρόπος ζωής και ο ενάρτεος θα υστερούσε.³¹⁰ Με αυτή την τελευταία

πρώτας ἀρχὰς διάλυσιν, ὁ τῶν φυσικῶς γενομένων εἰσμός παρέχει τὴν πίστιν τοῖς οὐκ ἐξ αὐτῶν τῶν φαινομένων ἔχουσι τὸ πιστόν, πολὺ μᾶλλον ὁ λόγος ἐκ τῆς φυσικῆς ἀκολουθίας ἀνιχνεύων τὴν ἀλήθειαν πιστοῦται τὴν ἀνάστασιν, ἀσφαλέστερος ἂν καὶ κρείττων τῆς πείρας πρὸς πίστωσιν ἀληθείας.»

³⁰⁸ Λουκρήτιος, *De rerum natura* III.445-458: «Praeterea gigni pariter cum corpore et una / crescere sentimus pariterque senescere mentem. / nam vel ut infirmo pueri teneroque vagantur / corpore, sic animi sequitur sententia tenvis. / inde ubi robustis adolevit viribus aetas, / consilium quoque maius et auctior est animi vis. / post ubi iam validis quassatum est viribus aevi / corpus et obtusis ceciderunt viribus artus, / claudicat ingenium, delirat lingua labat mens, / omnia deficiunt atque uno tempore desunt. / ergo dissolui quoque convenit omnem animai / naturam, ceu fumus, in altas aëris auras; / quando quidem gigni pariter pariterque videmus / crescere et, ut docui, simul aevo fessa fatisci.» Ο Λακτάντιος καταρρίπτει μεταξύ άλλων και αυτό το επιχείρημα του Λουκρητίου για τη θνητότητα της ψυχής· *Divinae Institutiones* VII.12. Βλ. Jones (1989) 100.

³⁰⁹ Βλ. Jungkuntz (1962) 285, όπου αναφέρεται ένα αντίστοιχο παράδειγμα από τον Αμβρόσιο, ο οποίος χρησιμοποιεί την επικούρεια άποψη «ὁ θάνατος οὐδὲν πρὸς ἡμᾶς», για να υποστηρίξει το αντίθετο από την επικούρεια φιλοσοφία, όχι δηλαδή ότι η ψυχή πεθαίνει στον θάνατο, αλλά ότι απελευθερώνεται και απολαμβάνει την ευτυχία.

³¹⁰ Αθηναγόρας, *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν* 24: «Οὐτ' οὖν τὸ ἄλυτον οἰκεῖον τούτοις ἂν εἴη τέλος, μετεῖη γὰρ ἂν τούτου καὶ τοῖς παντελῶς ἀναίσθητοῦσιν· ἀλλ' οὐδὲ τῶν τὸ σῶμα

αναφορά ο Αθηναγόρας πιθανόν αναφέρεται και πάλι στον Επίκουρο ο οποίος δίδασκε ότι μέγιστος σκοπός στη ζωή του ανθρώπου είναι η εξασφάλιση της αταραξίας και τελικά της ευδαιμονίας. Ίσως, για τον Αθηναγόρα η έλξη της επικούρειας φιλοσοφίας με τη σημασία που έδινε στην απόκτηση της ευτυχίας, η οποία μπορεί να επιτευχθεί μόνο στην επίγεια ζωή, καθώς η ψυχή και το σώμα χάνονται στον θάνατο, αποτελούσε εμπόδιο στην απόδειξη της αλήθειας της θεωρίας περί αναστάσεως και τελικής κρίσεως. Ενδεχομένως, γι' αυτόν τον λόγο η επικούρεια φιλοσοφία έπρεπε να αντιμετωπιστεί και να φανεί ότι η ευτυχία μπορεί να αποκτηθεί και με την πίστη στην ανάσταση και στην τελική κρίση. Οι αποδέκτες του έργου του Αθηναγόρα χρειαζόταν να πιστέψουν όχι μόνο στην αλήθεια, αλλά και στην ηθική σπουδαιότητα της ανάστασης.

Εκτός από τον Αθηναγόρα, ο άλλος απολογητής που φαίνεται να συνδυάζει στο κείμενό του τη διδασκαλία του Επίκουρου για τη θνητότητα της ψυχής με τη σπουδαιότητα της ηδονής είναι ο Ιουστίνος. Ο συγκεκριμένος απολογητής, εκφράζοντας τη δυσαρέσκειά του για τους διωγμούς που υφίστανται οι Χριστιανοί, διατυπώνει μία υπόθεση για τις πεποιθήσεις των διωκτών τους. Αναφέρει ότι, εάν οι διώκτες τους πιστεύουν ότι τίποτα δεν υπάρχει μετά τον θάνατο, αλλά οι νεκροί προχωρούν σε αναισθησία, σε απώλεια δηλαδή αίσθησης και αντίληψης, τότε τους απαλλάσσουν από τα πάθη και τις ανάγκες της ζωής, οι ίδιοι όμως αποδεικνύονται φαύλοι, μισάνθρωποι και φιλόδοξοι, διότι δεν τους φονεύουν για να τους απαλλάξουν από τα προβλήματα, αλλά για να τους στερήσουν τη ζωή και την ηδονή: «Εἰ δ' ἀπιστοῦσι μηδὲν εἶναι μετὰ θάνατον, ἀλλ' εἰς ἀναισθησίαν χωρεῖν τοὺς ἀποθνήσκοντας ἀποφαίνονται, παθῶν τῶν ἐνταῦθα καὶ χρειῶν ἡμᾶς ῥυόμενοι εὐεργετοῦσιν, ἑαυτοὺς δὲ φαύλους καὶ μισανθρώπους καὶ φιλοδόξους δεικνύουσιν. Οὐ γὰρ ὡς ἀπαλλάξοντες ἡμᾶς ἀναιροῦσιν, ἀλλ' ὡς ἀποστεροῦντες ζωῆς καὶ ἡδονῆς φονεύουσιν».³¹¹

Στο συγκεκριμένο χωρίο ο απολογητής πιθανόν αξιοποιεί την επικούρεια φιλοσοφία, για να διατυπώσει τον συλλογισμό του. Ο όρος «αναισθησία» που χρησιμοποιεί, είναι ένας όρος που αξιοποιήθηκε και από τον Αθηναγόρα σε κάποια από τα παραπάνω χωρία. Αναφέρεται στην αντίληψη της ανυπαρξίας αίσθησης μετά

τρεφόντων ἢ τερπόντων ἀπόλαυσις καὶ πλῆθος ἡδονῶν· ἢ πρωτεύειν ἀνάγκη τὸν κτηνώδη βίον, ἀτελῆ δ' εἶναι τὸν κατ' ἀρετὴν. Κτήνων γὰρ οἶμαι καὶ βοσκημάτων οἰκείον τοῦτο τέλος, οὐκ ἀνθρώπων ἀθανάτω ψυχῇ καὶ λογικῇ κρίσει χρωμένων.»

³¹¹ Ιουστίνος, *Απολογία Α'* 57.3.

τον θάνατο, μία άποψη η οποία, όπως έχει ήδη αναφερθεί, υποστηρίχθηκε με θέρμη από την επικούρεια φιλοσοφία. Επιπλέον, η αναφορά του απολογητή στην ηδονή, την οποία σύμφωνα με το επιχείρημά του οι διώκτες τους, εάν πιστεύουν στην αναισθησία μετά τον θάνατο, θεωρούν ότι τους τη στερούν, παραπέμπει στην επικούρεια αντίληψη. Ο απολογητής συνδυάζει σε αυτό το σημείο την άποψη για ανυπαρξία αίσθησης μετά τον θάνατο με τη διδασκαλία για απόλαυση της ηδονής μόνο στην επίγεια ζωή, θεωρίες που προέρχονται από την επικούρεια φιλοσοφία. Προσπαθώντας να διερευνήσει τα κίνητρα των διωκτών των Χριστιανών τους αποδίδει και τέτοιου είδους αντιλήψεις, Πάντως, ακόμα και σε αυτή την περίπτωση που δε διατυπώνεται ρητά η αντίθεση, φαίνεται ότι ο Ιουστίνος αντιπαραθέτει σ' αυτή την αντίληψη την πίστη των Χριστιανών στην ανάσταση, τη μεταθανάτια κρίση και στην απόλαυση της ευτυχίας στην επουράνια βασιλεία. Ο απολογητής δεν αντιτίθεται στη φιλοσοφία που πρεσβεύει τέτοιου είδους αντιλήψεις, αλλά στους διώκτες των Χριστιανών. Ενδεχομένως, αξιοποιεί τα επικούρεια διδάγματα, για να αντιπαραθέσει τις απόψεις των Χριστιανών προς τις αντιλήψεις των διωκτών.³¹²

3.2.2 Η απουσία θεϊκής πρόνοιας και η θεωρία για τα άτομα και το κενό

Όπως έχει επισημανθεί και νωρίτερα στην παρούσα μελέτη, εκτός από τη θνητότητα της ψυχής, η άλλη επικούρεια άποψη που προκάλεσε την έντονη αντίδραση όχι μόνο των απολογητών, αλλά των Χριστιανών Πατέρων γενικά, ήταν η διδασκαλία για απουσία θεϊκής πρόνοιας και δημιουργία του σύμπαντος από τις τυχαίες ενώσεις των ατόμων. Στην προηγούμενη ενότητα του κεφαλαίου παρουσιάστηκαν οι ονομαστικές αρνητικές κρίσεις που εκφράστηκαν από τον Θεόφιλο για τη συγκεκριμένη άποψη της επικούρειας φιλοσοφίας. Πέρα όμως από αυτά τα χωρία που εμφανώς αναφέρονται στη φιλοσοφία του Κήπου, υπάρχουν αναφορές στα κείμενα των απολογητών που σχολιάζουν τις απόψεις των φιλοσόφων για απουσία θεϊκής πρόνοιας γενικά και είναι πολύ πιθανόν και στα χωρία αυτά οι απολογητές να αναφέρονται στον Επίκουρο και τη διδασκαλία του.

Ο Ιουστίνος, επιδιώκοντας να αναδείξει την πίστη των Χριστιανών στον Θεό και τη δημιουργία του κόσμου από εκείνον, αναφέρει ότι δεν μπορεί να κατανοήσει ποια δύναμη άξια του Θεού δέχονται όσοι ισχυρίζονται ότι καθετί μεταβαίνει σε

³¹² Βλ. Jungkuntz (1962) 285, όπου παρατίθεται ένα παράδειγμα από τον Τερτυλλιανό, στο οποίο χρησιμοποιείται μία εικόνα από τον Λουκρήτιο, για να γίνει αντιπαραθεση των Χριστιανών με τους Στωικούς.

εκείνο από το οποίο προήλθε και πως τίποτα διαφορετικό δε δύναται να κάνει ούτε ο Θεός.³¹³ Ο απολογητής με αυτή την παρατήρησή του πιθανώς αναφέρεται έμμεσα στον Επίκουρο και τη φιλοσοφία του. Σύμφωνα με τον φιλόσοφο οι άνθρωποι, όπως και όλα τα υπόλοιπα όντα, αποτελούνται από άτομα και όταν πεθαίνουν διαλύονται σε αυτά, τα οποία είναι άφθαρτα και αιώνια, ενώ η θεϊκή ύπαρξη δεν έχει κάποιο ρόλο στη δημιουργία. Συνεπώς, η επισήμανση του απολογητή ότι καθετί διαλύεται σε εκείνο από το οποίο δημιουργήθηκε ενδέχεται να υπονοεί τα άτομα της θεωρίας του Επίκουρου, ενώ ο σχολιασμός της άποψης για απουσία συμμετοχής του Θεού σε αυτή τη διαδικασία να αναφέρεται στη διδασκαλία του φιλοσόφου για απουσία θεϊκής πρόνοιας και δημιουργίας.

Ο Αθηναγόρας, επιχειρηματολογώντας υπέρ της ύπαρξης ενός μόνο Θεού, του δημιουργού του κόσμου, προσπαθεί να αποδείξει ότι δε θα μπορούσε να υπάρχει ένας δεύτερος θεός. Ισχυρίζεται ότι δεν είναι δυνατό να υπάρχει άλλος θεός, καθώς αφενός δε θα μπορούσε να έχει δημιουργήσει και να προνοεί, εφόσον ο κόσμος είναι δημιούργημα του αληθινού Θεού και ελέγχεται από την πρόνοιά του, και αφετέρου, δεν υπάρχει κάποιος άλλος κόσμος στον οποίο θα μπορούσε να βρίσκεται ένας δεύτερος θεός.³¹⁴ Στο συγκεκριμένο χωρίο του Αθηναγόρα θα μπορούσαν να εντοπιστούν κάποια σημεία που εκφράζουν αντίθεση προς την επικούρεια φιλοσοφία. Η επισήμανση του απολογητή ότι υπάρχει μόνο ένας Θεός ο οποίος έχει δημιουργήσει έναν κόσμο και προνοεί γι' αυτόν και η πεποίθησή του ότι δεν υπάρχει άλλος θεός, γιατί δε θα είχε κάποια ουσία ή δύναμη η παρουσία του, καθώς δε θα υπήρχε άλλος κόσμος να κατοικεί, ούτε θα προνοούσε εφόσον δε θα είχε δημιουργήσει, ενδεχομένως, θα μπορούσαν να αποτελούν έμμεση κριτική στις θεολογικές απόψεις του Επίκουρου. Ο φιλόσοφος δίδασκε ότι υπάρχουν πολλοί κόσμοι, οι οποίοι έχουν δημιουργηθεί από τη συνένωση των ατόμων και όχι από κάποιο θεό. Ο θεός, σύμφωνα με τις απόψεις του Επίκουρου, δεν έχει δημιουργήσει ούτε τον κόσμο, ούτε κάποια από τα έμψυχα ή άψυχα όντα που υπάρχουν σε αυτόν, καθώς όλα προέρχονται από τις ενώσεις των ατόμων και εκτός αυτού, η δημιουργία δεν είναι ιδιότητα του θεού. Ο Αθηναγόρας στην ολοκλήρωση της συγκεκριμένης παραγράφου, όπου υποστηρίζει τον μονοθεϊσμό, επικεντρώνεται σε αυτά τα τρία

³¹³ Ιουστίνος, *Απολογία Α'* 19.5: «Ποίαν γὰρ ἀξίαν Θεοῦ δύναμιν λέγουσιν οἱ φάσκοντες εἰς ἐκεῖνο χωρεῖν ἕκαστον, ἐξ οὗ περ ἐγένετο, καὶ παρὰ ταῦτα μηδὲν ἄλλο δύνασθαι μηδὲ τὸν Θεόν».

³¹⁴ Αθηναγόρας, *Πρεσβεία περὶ Χριστιανῶν* 8: «Εἰ δὲ μὴ ποιεῖ, μήτε προνοεῖ, μήτε ἐστὶ τόπος ἕτερος, ἐν ᾧ ἐστίν, εἷς οὗτος ἐξ ἀρχῆς καὶ μόνος ὁ ποιητὴς τοῦ κόσμου Θεός.».

στοιχεία. Τονίζει ότι υπάρχει ένας κόσμος και ένας Θεός δημιουργός αυτού, ο οποίος προνοεί για όλες τις υπάρξεις. Κάποιος άλλος θεός δε θα μπορούσε να υπάρξει. Εφόσον και τα τρία στοιχεία τα οποία επικαλείται για να υπερασπιστεί τη θέση του είναι άκρως αντίθετα με την επικούρεια διδασκαλία και, όπως έχει ήδη παρατηρηθεί, οι Χριστιανοί Πατέρες γενικά και οι απολογητές ειδικά αντιτίθενται επίμονα στην επικούρεια άποψη περί απουσίας προνοίας, ο Αθηναγόρας με τις αναφορές του πιθανόν επιδιώκει να αντικρούσει την επικούρεια άποψη. Ίσως, μάλιστα, το συμπέρασμά του ότι δεν μπορεί να υπάρχει άλλος θεός, να υπονοεί ότι δε γίνεται να υπάρχει ένας τέτοιος θεός όπως τον εννοεί ο Επίκουρος.³¹⁵

Ο ίδιος απολογητής σε πολλά σημεία του έργου του, επιδιώκοντας να φωτίσει τη χριστιανική αντίληψη για τη δημιουργία του κόσμου από τον Θεό και την πρόνοιά του, αναφέρεται στα στοιχεία, από τα οποία κατά την άποψη των φιλοσόφων αποτελείται ο κόσμος, και προσπαθεί να δείξει ότι είναι αδύνατο αυτά να είναι τοποθετημένα χωρίς την πρόνοια του Θεού όπως ισχυρίζονται κάποιοι, έχοντας πιθανόν υπόψη του την επικούρεια φιλοσοφία.³¹⁶ Σε μία από τις σχετικές αναφορές του επικαλείται τον Εμπεδοκλή και τους Στωικούς, για να παρουσιάσει τα στοιχεία που σύμφωνα με τις απόψεις των φιλοσόφων εξουσιάζουν τον κόσμο και διερευνά τους συσχετισμούς των στοιχείων αυτών με τα ονόματα των θεών. Παρατηρεί ότι δεν είναι λογικό να θεωρούνται θεοί αυτά τα σώματα. Στο τέλος της συγκεκριμένης παραγράφου απορρίπτοντας την ιδέα ότι οι θεοί είναι τα στοιχεία της φύσης κάνει μία παρομοίωση, για να αναδείξει τη σπουδαιότητα της θείας πρόνοιας: όπως το πλοίο δεν μπορεί να πλεύσει εάν δεν έχει κυβερνήτη, το ίδιο και τα στοιχεία δεν ωφελούν, ακόμη κι αν είναι με ωραίο τρόπο τοποθετημένα χωρίς την πρόνοια του Θεού.³¹⁷ Δηλώνει ότι τα στοιχεία δε θα κινηθούν μόνα τους χωρίς τον δημιουργό. Η αναφορά αυτή του απολογητή ενδέχεται να περιέχει μία έμμεση κριτική στη φιλοσοφία του Επίκουρου. Ο φιλόσοφος δίδασκε ότι τα πάντα στον κόσμο είναι αποτέλεσμα των ενώσεων των ατόμων τα οποία είναι τα πρωταρχικά στοιχεία. Ωστόσο, δεν αποκαλεί τα άτομα θεούς. Αντίθετα, διαχωρίζει τη θεϊκή φύση από αυτά και διδάσκει ότι οι

³¹⁵ Ο Λακτάντιος αναφερόμενος στις θρησκευτικές απόψεις του Επίκουρου παρατηρεί ότι, εφόσον στον θεό δεν υπάρχει καμία έγνοια και πρόνοια, τότε ο θεός είναι ανύπαρκτος: *De ira Dei* 4.13 (Usener 366).

³¹⁶ Βλ. Αθηναγόρας. *Πρεσβεία περί Χριστιανῶν* 16, 22 και 25. Βλ. Barnard (1972) 118-121 για την παρουσίαση της θέσης του Αθηναγόρα, ο οποίος συχνά διαβεβαιώνει ότι το σύμπαν είναι οργανωμένο με τάξη σύμφωνα με την πρόνοια του Θεού.

³¹⁷ Αθηναγόρας. *Πρεσβεία περί Χριστιανῶν* 22: «ὡς δὲ οὐδὲν πλέον νεῶς, κἄν ἦ πᾶσιν ἡσκημένη, μὴ ἔχουσης τὸν κυβερνήτην, οὐδὲ τῶν στοιχείων ὄφελος διακεκοσμημένων δίχα τῆς παρὰ τοῦ Θεοῦ προνοίας.».

θεοί δεν ασχολούνται με τη δημιουργία. Επομένως, οι ενώσεις των ατόμων γίνονται ελεύθερα χωρίς την ανάμειξη της θεϊκής ενέργειας. Ο απολογητής αναφέρει ονομαστικά τον Εμπεδοκλή και τους Στωικούς και νωρίτερα, στην προηγούμενη αναφορά των στοιχείων μέσα στο έργο του είχε σχολιάσει τις απόψεις του Πλάτωνα και των Περιπατητικών. Η επικούρεια φιλοσοφία, όμως, δεν αναφέρεται καθόλου. Αυτό ενδεχομένως να οφείλεται στο γεγονός ότι ο Επίκουρος δεν είχε χαρακτηρίσει ως θεούς τα πρωταρχικά στοιχεία, δηλαδή τα άτομα. Παρά ταύτα, η αναφορά στο τέλος της παραγράφου ότι τα στοιχεία που υπάρχουν στον κόσμο δεν μπορούν να κάνουν τίποτα χωρίς την πρόνοια του Θεού, πιθανώς να σχολιάζει έμμεσα την επικούρεια φιλοσοφία και να επιχειρεί την κατάρριψη της άποψης ότι από τα άτομα έχει δημιουργηθεί ολόκληρος ο κόσμος, χωρίς τη θεία πρόνοια.

3.2.3 Ο διαχωρισμός των επιθυμιών

Όπως αναφέρθηκε στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας, ένα από τα διδάγματα της επικούρειας φιλοσοφίας το οποίο οι Χριστιανοί Πατέρες αξιοποίησαν, χωρίς να το αποδίδουν στη φιλοσοφική σχολή από την οποία προέρχεται είναι ο διαχωρισμός των επιθυμιών.³¹⁸ Πιθανότατα η θεωρία αυτή του Επικούρου έχει επηρεάσει και τον Ιουστίνο – ή τον μαθητή του που κατά την άποψη των μελετητών φαίνεται ότι συνέγραψε το συγκεκριμένο έργο³¹⁹ – σε μία αναφορά στον *Λόγο περί αναστάσεως*. Συγκεκριμένα, ο απολογητής, όταν επιθυμεί να αποδείξει ότι η σεξουαλική συνεύρεση δεν είναι απαραίτητη, αναφέρει τις επιθυμίες της σάρκας, τις οποίες ικανοποίησε ο Χριστός, όταν γεννήθηκε και έζησε με ανθρώπινη μορφή. Παρατηρεί, λοιπόν, ο συγγραφέας του έργου ότι ο Χριστός, αφού γεννήθηκε, έζησε ικανοποιώντας τις επιθυμίες του για τροφή, ποτό και ενδύματα, αλλά δεν προέβη στην πράξη της συνουσίας, διότι δέχθηκε τις επιθυμίες της σάρκας που είναι αναγκαίες, ενώ όσες δεν είναι αναγκαίες δεν τις εκπλήρωσε. Ο απολογητής συνεχίζει τον συλλογισμό του λέγοντας ότι χωρίς τροφή, ποτό και ενδύματα το σώμα θα καταστρεφόταν, αλλά χωρίς την άνομη συνουσία δε θα πάθαινε κανένα κακό: «Καὶ γεννηθεὶς δὲ καὶ πολιτευσάμενος τὴν λοιπὴν τῆς σαρκὸς πολιτείαν, λέγω δὴ ἐν τροφαῖς καὶ ποτοῖς καὶ ἐνδύμασι, ταύτην δὲ τὴν διὰ συνουσίας μόνον οὐκ εἰργάσατο, ἀλλὰ τὰς τῆς σαρκὸς ἐπιθυμίας ἅς μὲν ἀναγκαίας ὑπάρχειν

³¹⁸ Βλ. πρώτο κεφάλαιο (σελ. 27), Jones (1989) 104-105 και Jungkuntz (1962) 288-9.

³¹⁹ Βλ. σελ. 65, σχόλιο 232.

κατεδέξατο, ἄς δὲ μὴ ἀναγκαίᾳς οὐ προσήκατο. Τροφῆς μὲν γὰρ καὶ ποτοῦ καὶ ἐνδύματος ὑστερουμένη σὰρξ καὶ διαφθαρεὶ ἄν, συνουσίας δὲ στερουμένη ἀνόμου οὐδὲν ὄ,τι πάσχει κακόν.»³²⁰

Στο παραπάνω χωρίο ενδέχεται να υποδηλώνεται η επίδραση που δέχθηκε ο απολογητής από τον Επίκουρο και, ειδικότερα, από τη διδασκαλία του για τη διάκριση των επιθυμιών. Ο φιλόσοφος δίδασκε ότι η ικανοποίηση των μη αναγκαίων επιθυμιών δεν είναι απαραίτητη και η αποφυγή εκπλήρωσής τους δεν επιφέρει προβλήματα στον άνθρωπο.³²¹ Αναφορικά με τις σεξουαλικές επιθυμίες, τις κατέτασσε σε αυτή την κατηγορία, δηλαδή στις φυσικές, αλλά μη αναγκαίες.³²² Αντίθετα, οι επιθυμίες για τροφή, πόση και ένδυση θεωρούνται από τον φιλόσοφο φυσικές και αναγκαίες και γι' αυτόν τον λόγο η ικανοποίησή τους είναι απαραίτητη, αλλά και εφικτή.³²³ Η διατύπωση στο συγκεκριμένο σημείο από το κείμενο του απολογητή παραπέμπει στην επικούρεια θεωρία και ίσως υποδηλώνει την επιρροή της επικούρειας φιλοσοφίας, ακόμη κι αν ο Επίκουρος και η διδασκαλία του δεν αναφέρονται ονομαστικά, ούτε και σ' αυτή την περίπτωση.

3.2.4 Κριτική στις αντιφατικές απόψεις των Ελλήνων φιλοσόφων

Σε προηγούμενη ενότητα αυτού του κεφαλαίου παρουσιάστηκαν οι άμεσες αναφορές στην επικούρεια διδασκαλία στο πλαίσιο της άσκησης κριτικής από τους απολογητές στην ελληνική φιλοσοφία γενικά. Ωστόσο, σε κάποια χωρία των έργων των απολογητών διατυπώνονται κρίσεις για τις αντιφατικές θέσεις των Ελλήνων φιλοσόφων, χωρίς οι απόψεις οι οποίες παρουσιάζονται να αποδίδονται ευθέως σε κάποια φιλοσοφική σχολή. Ορισμένες από αυτές τις αναφορές τους είναι πολύ πιθανόν να γίνονται για την επικούρεια φιλοσοφία. Ενδεικτικό είναι ένα χωρίο από το έργο του Θεόφιλου, ο οποίος, όπως σχολιάστηκε παραπάνω, κατέκρινε και ονομαστικά την επικούρεια θέση για απουσία θεϊκής πρόνοιας. Στο τρίτο από τα βιβλία του προς τον Αυτόλυκο ο Θεόφιλος ασκεί ευθεία κριτική στα ελληνικά φιλοσοφικά συστήματα. Αρχικά, κατονομάζει ορισμένους φιλοσόφους των οποίων τα διδάγματα κρίνει αρνητικά και στη συνέχεια κάνει κάποιες γενικές παρατηρήσεις γι'

³²⁰ Ιουστίνος, *Λόγος περι ἀναστάσεως* 3.

³²¹ Βλ. πρώτο κεφάλαιο (σελ. 17).

³²² Βλ. Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X.118-119, όπου αναφέρεται η άποψη του φιλοσόφου ότι η συνουσία ποτέ δεν ωφέλησε κανέναν και θα ήταν ευτύχημα, εάν δεν έβλαψε.

³²³ Βλ. Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων* X (Επίκουρος, *Κύρια Δόξα* 29 = *Επικούρου προσφώνησις* 20) 149.XXIX, *Επικούρου προσφώνησις* 33, Σενέκας, *Epistulae* 4.10 (Usener 477) και Πορφύριος, *Πρός Μαρκέλλαν* 30.32.24 (Usener 200).

αυτά. Στο συγκεκριμένο πλαίσιο επισημαίνει κάποιες αντιφάσεις που υπάρχουν στα διδάγματά τους. Μεταξύ άλλων τονίζει ότι, ενώ οι φιλόσοφοι μιλούν για θεούς, έπειτα οι ίδιοι διδάσκουν αθεΐα, ή πως, ενώ κάνουν λόγο για δημιουργία, τελικά ισχυρίζονται ότι τα πάντα προέκυψαν αυτόματα. Τέλος, υπογραμμίζει ότι ενώ αναφέρονται στην πρόνοια, στη συνέχεια υποστηρίζουν ότι ο κόσμος δημιουργήθηκε άνευ προνοίας.³²⁴ Τα παραπάνω σχόλια του απολογητή διατυπώνονται γενικά για τις αντιφάσεις των Ελλήνων φιλοσόφων. Ωστόσο, οι παρατηρήσεις που κάνει για αθεΐα, αυτόματη δημιουργία των πάντων και απουσία θείας πρόνοιας δείχνουν ότι ο Θεόφιλος και στο εν λόγω χωρίο φαίνεται να έχει υπόψη του την επικούρεια φιλοσοφία και παρόλο που δεν την αναφέρει ονομαστικά, να κατακρίνει τις θέσεις της περί θείου.³²⁵

Τέλος, ο Ερμείας στο σύντομο έργο του *Διασυρμός τῶν ἔξω φιλοσόφων* ασκεί κριτική στους φιλοσόφους για τις διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα στα διδάγματά τους. Πριν περάσει στην ονομαστική παράθεση απόψεων των φιλοσοφικών σχολών, κάνει κάποιες γενικές αναφορές στις αντικρουόμενες μεταξύ τους φιλοσοφικές απόψεις, ανάμεσα στις οποίες παραθέτει και αντιλήψεις που φαίνεται να προέρχονται από την επικούρεια σχολή. Το πρώτο ζήτημα το οποίο θίγει είναι η σύσταση της ψυχής, όπου δηλώνει μεταξύ άλλων ότι κάποιοι φιλόσοφοι υποστηρίζουν πως η ψυχή είναι οντότητα αποτελούμενη από στοιχεία.³²⁶ Ενδεχομένως, με την παρατήρησή του αυτή αναφέρεται έμμεσα στον Επίκουρο και στη θεωρία του ότι η ψυχή, όπως και το σώμα, αποτελείται από άτομα. Έπειτα, ο Ερμείας κάνει λόγο για την ηδονή της ψυχής και για τη φύση της. Τονίζει ότι άλλοι φιλόσοφοι θεωρούν αγαθό την ηδονή της ψυχής, ενώ άλλοι κακό.³²⁷ Ίσως, με αυτό το σχόλιό του, ότι δηλαδή άλλοι φιλόσοφοι θεωρούν καλό την ηδονή της ψυχής, να αναφέρεται στον Επίκουρο, ο οποίος έδινε μεγάλη σημασία τόσο στην ψυχική, όσο και στη σωματική ηδονή. Αναφορικά με τη φύση της ψυχής τονίζει ότι κατά την άποψη ορισμένων φιλοσόφων η ψυχή είναι

³²⁴ Θεόφιλος, *Πρὸς Ἀπόλυκον Γ' 3*: «Ἦτοι γὰρ περὶ θεῶν ἔφασαν, αὐτοὶ δ' ὕστερον ἀθεότητα ἐδίδαξαν, ἢ εἰ καὶ περὶ κόσμου γενέσεως, ἔσχατον αὐτοματισμὸν εἶπον εἶναι τῶν πάντων, ἀλλὰ καὶ περὶ προνοίας λέγοντες πάλιν ἀπρονόητον εἶναι κόσμον ἐδογματίσαν».

³²⁵ Βλ., επίσης, τη γενική αναφορά του Ιουστίνου, ότι μερικοί φιλόσοφοι δίδαξαν αθεΐα, στην οποία ενδέχεται να εννοεί και τον Επίκουρο: *Απολογία Α' 4.9*.

³²⁶ Ερμείας, *Διασυρμός τῶν ἔξω φιλοσόφων 1*: «οἱ δὲ στοιχεῖον ἀπὸ στοιχείων».

³²⁷ Ερμείας, *Διασυρμός τῶν ἔξω φιλοσόφων 2*: «καὶ ἄλλοι τὴν ἡδονὴν, αὐτῆς ὁ μὲν τις ἀγαθὸν καλεῖ».

θνητή και διαλύεται σε άτομα.³²⁸ Μπορεί και η παρατήρηση του αυτή να αναφέρεται έμμεσα στον Επίκουρο, ο οποίος πρέσβευε την ατομική σύνθεση της ψυχής και τη θνητότητά της. Μάλιστα, όπως έχει ήδη τονιστεί, η συγκεκριμένη άποψη του φιλοσόφου ήταν μία από τις κυριότερες αιτίες για τις οποίες οι Χριστιανοί Πατέρες κατέκριναν τη φιλοσοφία του. Στη συνέχεια παρουσιάζει τη σύγχυσή του για τη φύση του ίδιου του ανθρώπου στο σύνολό του, έτσι όπως του προκαλείται μέσα από τα αντικρουόμενα φιλοσοφικά διδάγματα. Αναφέρει ότι ακολουθώντας τα φιλοσοφικά διδάγματα θεωρεί τη μία στιγμή πως είναι αθάνατος, την άλλη πως είναι θνητός, ή πως αμέσως διαλύεται σε άτομα.³²⁹ Η παρατήρησή του αυτή υποδηλώνει και πάλι τη γνώση του για τη θεωρία του Επίκουρου για την ατομική σύνθεση του ανθρώπου.

Τα χωρία από τα κείμενα των απολογητών που σχολιάστηκαν παραπάνω δείχνουν ότι, ακόμη και στην περίπτωση που η επικούρεια φιλοσοφία δεν αναφέρεται ονομαστικά, πιθανότατα σχολιάζεται έμμεσα από τους απολογητές. Σε κάποιες από τις περιπτώσεις στις οποίες οι συγγραφείς επιλέγουν να μην κατονομάσουν τον εισηγητή της θεωρίας που αναφέρουν, η ίδια η άποψη που παραθέτουν, αλλά και ο τρόπος με τον οποίο την αξιοποιούν δείχνει ότι πίσω από τον σχολιασμό τους υπάρχει η γνώση τους για την επικούρεια σχολή και τα διδάγματά της. Στις περιπτώσεις των έμμεσων αναφορών οι απολογητές φαίνεται ότι επιλέγουν να αξιοποιήσουν τη θεωρία του φιλοσόφου για την ηδονή, συνδυάζοντάς την με τη διδασκαλία του για τη θνητότητα της ψυχής, με σκοπό να φωτίσουν μέσω της αντίθεσης τις χριστιανικές αντιλήψεις και, κυρίως, να τονίσουν τον ηθικό τρόπο ζωής των Χριστιανών. Πέρα από αυτό, η άποψη του φιλοσόφου για απουσία θεϊκής πρόνοιας και δημιουργία του κόσμου και των όντων από τα άτομα σχολιάζεται έμμεσα και αντιμετωπίζεται αρνητικά. Αντίθετα, η διδασκαλία του για τον διαχωρισμό των επιθυμιών φαίνεται ότι έχει ασκήσει επίδραση και αξιοποιείται με θετικό τρόπο. Τέλος, οι απολογητές σε κάποιες περιπτώσεις επιλέγουν να μην ονομάσουν την πηγή από την οποία προέρχονται οι επικούρειες απόψεις, όταν ασκούν γενική κριτική στις απόψεις των φιλοσόφων.

³²⁸ Ερμείας, *Διασυρμός τῶν ἔξω φιλοσόφων* 2: «τὴν δὲ φύσιν αὐτῆς ... οἱ δὲ θνητὴν ... οἱ δὲ εἰς ἀτόμους διαλύουσιν».

³²⁹ Ερμείας, *Διασυρμός τῶν ἔξω φιλοσόφων* 2: «νῦν μὲν ἀθάνατός εἰμι καὶ γέγηθα· νῦν δὲ αὐθνητός γίνομαι, καὶ δακρύω ἄρτι δὲ εἰς ἀτόμους διαλύομαι».

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, η εξέταση των πηγών της επικούρειας φιλοσοφίας και των κειμένων των Χριστιανών απολογητών του 2^{ου} αιώνα μ. Χ. οδηγεί στα ακόλουθα συμπεράσματα αναφορικά με τη σχέση του επικουρισμού και του χριστιανισμού και τον τρόπο αντιμετώπισης του φιλοσοφικού συστήματος από τους απολογητές της πρώτης περιόδου της χριστιανικής θρησκείας.

Πρώτα απ' όλα, αναδεικνύεται το γεγονός ότι η επικούρεια φιλοσοφία και η χριστιανική θρησκεία είχαν μεταξύ τους πολλές όμοιες θέσεις, ακόμη και σε θέματα που δε θα αναμενόταν κάτι τέτοιο. Συγκεκριμένα, παρά το γεγονός ότι μία από τις βασικές διαφορές ανάμεσά στην επικούρεια φιλοσοφία και την εν λόγω θρησκεία αφορούσε το ζήτημα της θείας πρόνοιας, υπάρχουν ομοιότητες στις απόψεις των δύο πλευρών για το θείο, όπως είναι η εναντίωση στις πτυχές και τις αντιλήψεις της ειδωλολατρίας και η πεποίθηση ότι ο θεός γίνεται αντιληπτός με τον νου και τη λογική. Επίσης, διαπιστώνεται πως ομοιότητες υπάρχουν και σε πολλές από τις απόψεις για τον τρόπο ζωής και για τις σχέσεις μεταξύ των μελών της επικούρειας και της χριστιανικής κοινότητας. Ακόμη, αν και η φύση της ψυχής αποτέλεσε έναν άλλο τομέα αντιπαράθεσης, παρατηρείται ότι μερικά από τα επιχειρήματα που χρησιμοποίησαν οι επικούρειοι φιλόσοφοι και οι απολογητές για να στηρίξουν τις θέσεις τους είναι κοινά. Τέλος, φαίνεται ότι οι δύο πλευρές έδιναν μεγάλη σημασία στην ανάδειξη της αλήθειας, στην καταπολέμηση της άγνοιας και υποστήριζαν μεταξύ άλλων την αξιοπιστία των αισθήσεων και την αξιοποίηση της μεθόδου της αναλογίας για την ορθή αντίληψη της πραγματικότητας.

Επιπλέον, σημαντικές είναι και οι παρατηρήσεις που προκύπτουν από την παραπάνω έρευνα σχετικά με τη γνώση των απολογητών για την επικούρεια φιλοσοφία και τις αναφορές που κάνουν σ' αυτήν στα κείμενά τους. Αρχικά, καθίσταται εμφανές ότι οι απολογητές γνώριζαν τις αντιλήψεις της σχολής του Επίκουρου, είτε η γνώση αυτή προερχόταν από την άμεση επαφή τους με τα επικούρεια κείμενα, είτε από έμμεσες πηγές. Σε κάποιες περιπτώσεις παραθέτουν στα συγγράμματά τους την επικούρεια θέση αποδίδοντάς την στη σχολή από την οποία προέρχεται, ενώ άλλες φορές κάνουν έμμεσες αναφορές εντάσσοντας επικούρειες απόψεις στα έργα τους χωρίς όμως να αναφέρονται ευθέως στον Επίκουρο ή τους ακολούθους του. Επίσης, από ορισμένα χωρία των έργων τους φαίνεται ότι αναγνώριζαν την ύπαρξη όμοιων αντιλήψεων ανάμεσα στη χριστιανική και την

επικούρεια διδασκαλία. Ωστόσο, είναι εξαιρετικά σπάνιες οι περιπτώσεις στις οποίες επικαλούνται τις συγκεκριμένες ομοιότητες, πιθανόν εξαιτίας των θεμελιωδών διαφορών στα ζητήματα της θείας πρόνοιας και της φύσης της ψυχής. Ενδέχεται ο στόχος τους, που ήταν να παρουσιάσουν και να υπερασπιστούν τα χριστιανικά διδάγματα, να τους απέτρεπε από την αναφορά των ομοιοτήτων με αυτή τη φιλοσοφία με την οποία υπήρχαν τόσο ουσιώδεις διαφορές, καθώς θα μπορούσε να προκληθεί σύγχυση γύρω από την αλήθεια της χριστιανικής διδασκαλίας για τη θεία πρόνοια, την αθανασία της ψυχής και την τελική κρίση.

Επιπροσθέτως, από την παρούσα μελέτη εξάγονται ορισμένες σημαντικές παρατηρήσεις για τον τρόπο αντιμετώπισης της επικούρειας φιλοσοφίας από τους απολογητές. Πρώτον, η διδασκαλία του Επίκουρου για το ύψιστο αγαθό, την ηδονή, συνδυασμένη με την πεποίθησή του για τη θνητότητα της ψυχής και η άποψή του για απουσία θεϊκής πρόνοιας είναι οι επικούρειες θέσεις που κατά κύριο λόγο σχολιάζονται αρνητικά από τους απολογητές. Εντούτοις, οι αποδοκιμαστικές κρίσεις που διατυπώνονται για τις εν λόγω απόψεις δε γίνονται με στόχο την κατάρριψη του επικούρειου φιλοσοφικού συστήματος. Σκοπός των απολογητών είναι να στηρίξουν και να τεκμηριώσουν τα χριστιανικά διδάγματα. Για τον λόγο αυτόν η άμεση ή έμμεση αντιπαράθεση με τις παραπάνω θέσεις του Επίκουρου μπορεί να ενισχύσει την προσπάθειά τους να φωτίσουν τα χριστιανικά δόγματα και να αντικρούσουν τις κατηγορίες για φιληδονία και ανοσιουργήματα που βάραιναν τους Χριστιανούς. Φαίνεται ότι η προβολή των αντιθέσεων με την επικούρεια φιλοσοφία είναι για τους απολογητές περισσότερο χρήσιμη από την επίκληση των ομοιοτήτων. Οι παραπάνω απόψεις του ελληνιστικού φιλόσοφου κατάλληλα συνδυασμένες μεταξύ τους και στο ανάλογο περιεχόμενο ήταν πιθανόν ιδανικές για τη σαφέστερη παρουσίαση των χριστιανικών πεποιθήσεων με τη μέθοδο της αντίθεσης.

Εκτός από την αρνητική αντιμετώπιση των παραπάνω θέσεων, οι απολογητές σε κάποιες περιπτώσεις αξιοποίησαν επικούρειες απόψεις, είτε αποδίδοντάς τις στη σχολή από την οποία προέρχονταν, είτε αποσιωπώντας την πηγή τους, για να ενισχύσουν την επιχειρηματολογία τους και να στηρίξουν τη θέση τους. Στα έργα που εξετάστηκαν, μ' αυτόν τον τρόπο χρησιμοποιείται η αντίδραση του Επίκουρου στην ειδωλολατρική θρησκεία, η διδασκαλία του για τον διαχωρισμό των επιθυμιών και η άποψή του για την ατομική σύσταση του ανθρώπου – ακόμη κι αν στην τελευταία περίπτωση η επικούρεια θεωρία αξιοποιείται για τη στήριξη μίας άποψης με την οποία η εν λόγω φιλοσοφία δεν ήταν σύμφωνη. Οι αντιλήψεις αυτές εντάσσονται

στην επιχειρηματολογία των απολογητών χωρίς να διατυπώνεται καμία αρνητική κρίση γι' αυτές. Μάλιστα, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι επιδοκιμάζονται, εφόσον οι απολογητές τις επικαλούνται για να ενισχύσουν τις θέσεις τους. Τέλος, γίνονται αναφορές στην επικούρεια φιλοσοφία στο πλαίσιο άσκησης κριτικής γενικά στα ελληνικά φιλοσοφικά συστήματα· στις περιπτώσεις αυτές σχολιάζονται οι αντιλήψεις του φιλοσόφου για την απουσία θεϊκής πρόνοιας, την ατομική σύνθεση της ψυχής και την ύπαρξη άπειρων κόσμων. Οι απολογητές ασκώντας κριτική στις απόψεις των φιλοσόφων σχολιάζουν κυρίως τις μεταξύ τους αντιφάσεις και επιδιώκουν μ' αυτόν τον τρόπο να αναδείξουν την ανωτερότητα των χριστιανικών διδαγμάτων.

Εν κατακλείδι, οι απολογητές του 2^{ου} αιώνα μ. Χ. γνώριζαν τις θεωρίες της επικούρειας φιλοσοφίας και τις ανέφεραν στα έργα τους είτε με άμεσες και ονομαστικές αναφορές στον Επίκουρο, είτε αποφεύγοντας να παραθέσουν την πηγή τους. Η επικριτική παράθεση ορισμένων διδαγμάτων του φιλοσόφου, η θετική αξιοποίηση κάποιων θέσεών του και η άσκηση κριτικής στις απόψεις του από κοινού με τις αντιλήψεις άλλων φιλοσόφων είναι οι τρόποι με τους οποίους ενέταξαν την επικούρεια φιλοσοφία στα έργα τους. Σε όλες τις περιπτώσεις οι απολογητές μεριμνούν για την παρουσίαση και τη στήριξη της χριστιανικής διδασκαλίας και για την κατάρριψη των κατηγοριών εις βάρος των Χριστιανών. Οι αναφορές στην επικούρεια φιλοσοφία γίνονται στο πλαίσιο του συγκεκριμένου στόχου· αξιοποιούνται κυρίως για να φωτιστεί μέσω της αντίθεσης μ' αυτήν η χριστιανική διδασκαλία ή για να ενισχυθούν τα επιχειρήματα των απολογητών. Οι απολογητές της πρώτης περιόδου αξιοποίησαν την εν λόγω φιλοσοφία με τρόπο που να εξυπηρετεί τις ανάγκες του έργου τους· ωστόσο, ενδέχεται οι αναφορές τους να επηρέασαν μεταγενέστερους Χριστιανούς Πατέρες στον τρόπο αντιμετώπισης της φιλοσοφίας του Επίκουρου.

Περίληψη

Συχνά επικρατεί η αντίληψη ότι ανάμεσα στην επικούρεια φιλοσοφία και τη χριστιανική θρησκεία υπάρχουν μόνο αγεφύρωτες διαφορές και πως το συγκεκριμένο φιλοσοφικό σύστημα είτε αγνοήθηκε από τους Χριστιανούς Πατέρες, είτε δέχθηκε αρνητική αντιμετώπιση. Πράγματι, διαπιστώνονται αντιθέσεις ανάμεσα στις δύο πλευρές και είναι γεγονός ότι οι απόψεις του Επίκουρου για απουσία θεϊκής πρόνοιας και θνητότητα της ψυχής, αλλά και η σπουδαιότητα του όρου «ηδονή» στην επικούρεια ηθική αποδοκιμάστηκαν από τους υποστηρικτές της χριστιανικής θρησκείας. Ωστόσο, στα πατερικά κείμενα υπάρχουν αναφορές στην επικούρεια φιλοσοφία και εκτός από την άσκηση αρνητικής κριτικής στις παραπάνω θέσεις του φιλοσόφου, σε κάποιες περιπτώσεις αντιμετωπίζονται θετικά επικούρειες απόψεις.

Η παρούσα διπλωματική εργασία επιδιώκει να συμβάλει στην έρευνα γύρω από τη σχέση της επικούρειας φιλοσοφίας και της χριστιανικής θρησκείας και τη στάση των Χριστιανών Πατέρων απέναντι στο εν λόγω φιλοσοφικό σύστημα. Ειδικότερα, στη συγκεκριμένη μελέτη εξετάζονται τα κείμενα των απολογητών του 2^{ου} αιώνα μ. Χ. – Ιουστίνου, Τατιανού, Αθηναγόρα, Θεόφιλου Αντιοχείας και Ερμεία. Οι απολογητές είναι οι πρώτοι συγγραφείς που ανέλαβαν την αναίρεση των κατηγοριών εις βάρος των Χριστιανών και την παρουσίαση και υπεράσπιση των χριστιανικών διδαγμάτων. Επίσης, είχαν μελετήσει την ελληνική φιλοσοφία και την αξιοποίησαν στα κείμενά τους. Συνεπώς, έχει ιδιαίτερη σημασία η διερεύνηση της στάσης των συγγραφέων αυτών απέναντι στην επικούρεια φιλοσοφία.

Ο στόχος της εργασίας είναι διττός. Αφενός, μέσα από τη συγκριτική μελέτη των επικούρειων και των απολογητικών κειμένων επιδιώκεται η ανάδειξη της ύπαρξης σημαντικών, ακόμη και μη αναμενόμενων ομοιοτήτων ανάμεσα στη φιλοσοφία του Επίκουρου και τη χριστιανική διδασκαλία. Αφετέρου, με την εξέταση των άμεσων και έμμεσων αναφορών των απολογητών στις επικούρειες αντιλήψεις διερευνάται ο τρόπος με τον οποίο οι συγκεκριμένοι συγγραφείς αντιμετώπισαν τον επικουρισμό. Διαπιστώνεται ότι οι απολογητές γνώριζαν τις απόψεις της επικούρειας φιλοσοφίας, στάθηκαν επικριτικοί απέναντι σε ορισμένες από αυτές, ενώ άλλες τις αξιοποίησαν με θετικό τρόπο, με σκοπό σε κάθε περίπτωση να παρουσιάσουν σαφέστερα και να υποστηρίξουν τις θέσεις της χριστιανικής θρησκείας.

Λέξεις κλειδιά: Επικούρεια Φιλοσοφία / Χριστιανισμός / απολογητές / αθανασία της ψυχής / θεία πρόνοια / ηδονή

Abstract

The prevailing perception is often that there are only irreconcilable differences between the epicurean philosophy and the Christian religion and that this philosophical system was either neglected by the Church Fathers or it received negative reaction. Indeed, divergences can be found among the two sides and it is a fact that the epicurean ideas about the denial of divine providence, the mortality of the soul, but also the significance of the term *ἡδονή* to the epicurean ethics were rejected by the supporters of the Christian religion. However, the epicurean philosophy is mentioned in the writings of the Church Fathers and besides the negative criticism towards the above epicurean beliefs, there are also cases in which the epicurean theory of knowledge is being treated favorably.

This M.A. thesis aims to contribute to the research on the relationship of epicurean philosophy to Christian religion and the conduct of the Church Fathers towards the said philosophical system. Especially, this study examines the writings of the apologists of the 2nd century A.D. – Justin Martyr, Tatian, Athenagoras, Theophilus of Antioch and Hermias. The apologists are the first Christian writers who undertook the confrontation of the accusations against the Christians and the presentation and the defense of the Christian preaches. Additionally, they had studied Greek philosophy and made use of it in their writings. Thus, it is of significant importance the investigation of the attitude of these writers towards the epicurean philosophy.

The purpose of this essay is double. The first aim is to display the existence of considerable and even non expected similarities between the philosophy of Epicurus and the Christian teaching through the comparative study of the epicurean sources and the apologetic writings. The second goal is to investigate the way in which the apologists reacted to the Epicureanism through the examination of the direct and the implicit references to the epicurean doctrine in their texts. It is established that the apologists were cognizant of the epicurean principles and adopted a critical stance against some of them, while others were evaluated in a positive manner. At any case the intention of the apologists was to present clearly and to defend the tenets of the Christian religion.

Key words: Epicurean Philosophy / Christianity / apologists / soul immortality / divine providence / pleasure “*ἡδονή*”

Βιβλιογραφία

Πρωτογενείς Πηγές

Διογένης Λαέρτιος

Hicks, R. D. (1925), *Diogenes Laertius, Lives of Eminent Philosophers*, vol. II. London – Cambridge – Massachusetts: Harvard University Press.

Επίκουρος – Φιλόδημος – Διογένης Οινωανδεύς

(και αποσπάσματα αρχαίων συγγραφέων για την επικούρεια φιλοσοφία)

Arrighetti, G. (1973²), *Epicuro Opere*, Turin: Giulio Einaudi Editore. (1^η έκδοση 1960)

Usener, H. (1887), *Epicurea*, Lipsiae: Teubner.

Κικέρωνας

Rackham, H. (1914), *Cicero: De Finibus Bonorum et Malorum*, vol. XVII, London: Harvard University Press.

Rackham, H. (1933), *Cicero: De Natura Deorum, Academica*, vol. XIX, London: Harvard University Press.

Λουκιανός

Harman, A. M. (1925), *Lucian*, vol. IV, London – Cambridge – Massachusetts: Harvard University Press.

Λουκρήτιος

Brieger, A. (1914), *T. Lucreti Cari: De Rerum Natura, libri sex*, Lipsiae: Teubner.

Πλούταρχος

Einarson, B. – De Lacy, P. H. (1967), *Plutarch's Moralia*, vol. XIV, London – Cambridge – Massachusetts: Harvard University Press.

Χριστιανοί Πατέρες: Ιουστίνος, Τατιανός, Αθηναγόρας, Θεόφιλος Αντιοχείας, Ερμείας, Κλήμης Αλεξανδρεύς

Migne, J. P. (1857-1866), *Patrologiae Graecae Cursus Completus*, Paris: Imprimerie Catholique.

Δευτερογενείς Πηγές

Annas, J. (1993), *The Morality of Happiness*, New York – Oxford: Oxford University Press.

Bakker, F. A. (2016), *Epicurean Meteorology: Sources, Method, Scope and Organization*, Leiden – Boston: Brill.

- Barnard, L. W. (1972), *Athenagoras: A Study in Second Century Christian Apologetic*, Paris: Editions Beauchesne.
- Bailey, C. (1926), *Epicurus: the Extant Remains*, Oxford: Clarendon Press.
- _____. (1964²), *The Greek Atomists and Epicurus*, New York: Russell & Russell – INC. (1^η έκδοση 1928)
- Γεωργούλης, Κ. Δ. (2012⁷), *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα. (1^η έκδοση 1975)
- Chadwick, H. (1966), *Early Christian Thought and the Classical Tradition*, Oxford: Clarendon Press.
- Chilton, C. W. (1971), *Diogenes of Oenoanda: the fragments*, Oxford: Oxford University Press.
- Clay, D. (1989), “A lost Epicurean community”, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 30: σσ. 313-335.
- Cochrane, C. N. (1972³), *Christianity and Classical Culture: A study of thought and action from Augustus to Augustine*, United States of America: Oxford University Press. (1^η έκδοση 1940)
- De Witt, N. W. (1954), *Epicurus and his Philosophy*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- _____. (1954), *St Paul and Epicurus*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Διώτης, Ι. Κ. (2001), *Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Graeca), Τόμος 6: Ιουστίνος Φιλόσοφος και Μάρτυς, Τατιανός Ασύριος, Αθηναγόρας Φιλόσοφος, Θεόφιλος Αντιοχείας, Ερμίας Φιλόσοφος*, Αθήνα: Κέντρον Πατερικών Εκδόσεων.
- Ζωγραφίδης, Γ. (1992²), *Επίκουρος: Ηθική*, Θεσσαλονίκη: Εξάντας. (1^η έκδοση 1991)
- Farrington, B. (1967), *The Faith of Epicurus*, London – Edinburgh: Morrison and Gibb Limited.
- Festugière, A. J. (1946) *Épicure et ses dieux*, Paris: Presses Universitaires de France.
- Fatic, A. – Dentsoras, D. (2014), “Pleasure in Epicurean and Christian Orthodox conceptions of happiness”, *South African Journal of Philosophy* 33.4: σσ. 523-536.
- Ferguson, E. (1990), *Backgrounds of Early Christianity*, United States of America: Eerdmans Publishing.

- Gabaude, J. M. (2009), *Η Λογοκρατία του Επίκουρου*, μετ. Β. Γρηγοροπούλου, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο ερεύνης της ελληνικής φιλοσοφίας.
- Goodenough, E. R. (1968²), *The Theology of Justin Martyr: an Investigation into the Conceptions of Early Christian literature and its Hellenistic and Judaistic Influences*, Amsterdam: Philo Press. (1^η έκδοση 1923)
- Gordon, P. (1996), *Epicurus in Lycia: the second-century world of Diogenes of Oenoanda*, Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Görler, P. W. (1997) “Storing up Past Pleasures; the soul-vessel metaphor in Lucretius and his Greek models”, στο Κ. Algra, M. H. Koenen and P. H. Schrijvers (επιμ.) *Lucretius and his Intellectual Background*, Amsterdam: σσ. 193-207.
- Grant, R. M. (1986), *Gods and the One God*, Philadelphia: The Westminster Press.
- _____. (1988), *Greek Apologists of the second century*, London: SCM Press.
- _____. (1947), “Theophilus of Antioch to Autolycus”, *Harvard Theological Review* 40: σσ. 227-256.
- Hibler, R. W. (1984), *Happiness through Tranquility: The School of Epicurus*, Boston: University Press of America.
- Θεοδωρίδης, Χ. (1966²), *Επίκουρος: Η Αληθινή Όψη του Αρχαίου Κόσμου*, Αθήνα: Εκδόσεις του Κήπου. (1^η έκδοση 1954)
- Jaeger, W. (1969), *Early Christianity and Greek Paideia*, London – Oxford – New York: Oxford University Press.
- Jones, H. (1989), *The Epicurean Tradition*, London – New York: Routledge.
- Jungkuntz, R. (1962), “Christian Approval of Epicureanism”, *Church History* 31: σσ. 279-293.
- _____. (1966), “Fathers, Heretics and Epicureans”, *Journal of Ecclesiastical History* 17: σσ. 3-10.
- Karadimas, D. (2003), *Tatian’s Oratio ad Graecos: Rhetoric and Philosophy / Theology*, Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Κεχρολόγου, Χ. Π. (2013), *Η Επικούρεια Φιλοσοφία, άτομο και κοινωνία*, Θεσσαλονίκη: Ερωδιός.
- Λεξικόν της Προσωκρατικής Φιλοσοφίας*, Τόμος Α΄, (1988), Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα: Κέντρο ερεύνης της ελληνικής φιλοσοφίας.
- Lloyd, G. E. R. (1966), *Polarity and Analogy: Two Types of Argumentation in Early Greek Thought*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Long, A. (2006²), “Pleasure and Social Utility: the virtues of being Epicurean” στο A. Long (επιμ.), *From Epicurus to Epictetus: Studies in Hellenistic and Roman Philosophy*, Oxford: Clarendon Press, σσ. 178-201. (1^η έκδοση 1986)
- Malingrey, A. M. (1996), *La Litterature Grecque Chretienne*, Paris: Les Editions du Cerf.
- Μαράς, Α. Γ. (2003), *Το Πρόσωπο του Χριστού σε Φιλοσόφους και Απολογητές*, Αθήνα: Εκδόσεις Ηρόδοτος.
- Montanari, F. (2013), *Σύγχρονο Λεξικό της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας*, Α. Ρεγκάκος (επιμ.), μετ.. Μ. Ανδρόνικου κ. α., Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα.
- Μπαμπινιώτης, Γ. Δ. (2008³), *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα: Κέντρο Λεξικογραφίας Ε.Π.Ε. (1^η έκδοση 1998)
- Μπόνης, Κ. Γ. (1974), *Εισαγωγή εις την Αρχαίαν Χριστιανικήν Γραμματείαν (96-325 μ. Χ.)*, Αθήνα: Αρχαίον Περιοδικού «Θεολογία».
- Nock, A. D. (1964), *Early Gentile Christianity and its Hellenistic Background*, New York: Harper Torchbooks.
- Obbink, D. (1989), “The atheism of Epicurus”, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 30: σσ. 187-223.
- Osborn, E. F. (1975), *Justin Martyr*, Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- Panichas, G. A. (1967), *Epicurus*, New York: Twayne Publishers.
- Παπαδόπουλος, Σ. Γ. (1977), *Πατρολογία*, Τόμος Α΄: *Εισαγωγή, Β΄ και Γ΄ Αιώνας*, Αθήνα: Παρουσία.
- Ramelli, I. L. E. (2014), “The Rejection of the Epicureanism Ideal of Pleasure in Late Antique Sources: Not Only Misunderstandings”, *Mirabilia: Electronical Journal of Antiquity and Middle Ages* 18: σσ. 6-21.
- Rist, J. M. (1972), *Epicurus: An Introduction*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Salazar, C. F. (2002), *Brill’s New Pauly: Encyclopaedia of the Ancient World*, vol 1, Leiden – Boston: Brill.
- _____. (2008), *Brill’s New Pauly: Encyclopaedia of the Ancient World*, vol 12 & 13, Leiden – Boston: Brill.
- Schmid, W. (1961), “Epikur” στο *Reallexikon für Antike und Christentum* 5: σσ. 744 – 803.

- Sedley, D. (1976), "Epicurus and his Professional Rivals" στο J. Bollack – A. Laks (επιμ.), *Études sur l'épicurisme antique*, Lille: Publishers de l' Université de Lille: σσ. 121-159.
- Simpson, A. D. (1941), "Epicureans, Christians, Atheists in the Second Century", *Transactions of the American Philological Association* 72: σσ. 372-381.
- Smith, M. F. (1976), "More New Fragments of Diogenes of Oenoanda" στο J. Bollack – A. Laks (επιμ.), *Études sur l'épicurisme antique*, Lille: Publishers de l' Université de Lille: σσ. 279-318.
- Taylor, A. E. (1911), *Epicurus*, London: Constable & Co Ltd.
- Τζιράκης, Ν. Ε. (2003), *Απολογητές: Συμβολή στη σχέση των Απολογιών με την αρχαία ελληνική γραμματεία*, Αθήνα: Εκδόσεις Αρμός.
- Usener, H. (1977), *Glossarium Epicureum*, Roma: Editioni dell' Atened & Bizzarri.
- Warren, J. (2009), *The Cambridge Companion to Epicureanism*, New York: Cambridge University Press.
- Wilson, C. (2008), *Epicureanism at the Origins of Modernity*, Oxford: Clarendon Press.
- Χρήστου, Π. (1978), *Ελληνική Πατρολογία*, Τόμος Β': *Περίοδος Διωγμών*, Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών.
- _____. (1985), *Απολογηταί*, 2 τόμοι, Θεσσαλονίκη: Πατερικές Εκδόσεις «Γρηγόριος ο Παλαμάς».